

مفتاح الصلوة

مؤلف

مخدوم فتح محمد سندي برهانپوري

سنديکار:

مولانا محمد انس راجپر

سندي ادبي بورڊ

مفتاح الصلوة

مؤلف

مخدوم فتح محمد
السندي البرهانپوري

ترجمو

مولانا محمد انس راجپر
مقدمو ۽ تحقيق
مخدوم سليم الله صديقي

سنتي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2006ع

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

تعداد هڪ هزار

سال 2006ع

ڇاپو پهريون

[هيءُ ڪتاب بورڊ طرفان تيار ڪيل اشاعتي رٿا موجب سنڌ حڪومت جي سالياني ترقياتي پروگرام تحت خصوصي طور شايع ڪيو پيو وڃي. ڪتاب جي اشاعت لاءِ مالي وسيل سنڌ حڪومت طرفان مالي سال 2005-06ع جي بجيٽ مان فراهم ڪيا ويا.]

قيمت: ٻه سؤ رپيا
[Price Rs. 200-00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب يادگار پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاھ جي نگرانيءَ ۾ ڇپيو ۽ انعام الله شيخ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

چيائيندڙ پاران

نماز اسلام جو بنيادي رڪن هئڻ سبب هميشه مسلمان عالمن وٽ وڏي اهميت وارو موضوع رهيو آهي. سنڌ جي عالمن پڻ ان اهم اسلامي رڪن جي اهميت پٽاندر هر دور ۾ ان موضوع جي مختلف پهلوئن تي قلم آزمايو آهي. انهيءَ حوالي سان ”مفتاح الصلوة“ جو نالو انهن ڪتابن مان ڳڻيو وڃي ٿو، جن سنڌ توڙي هند ۾ يڪسان مقبوليت حاصل ڪئي. ڪتاب جا قلمي نسخا، شرحون، ترجما ۽ حاشيا ڪيترن ئي سرڪاري ۽ نير سرڪاري ڪتب خانن ۾ ڏسڻ لاءِ ملن ٿا. مصنف جي خاندان مان مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي ڪتب خاني ۾ پڻ ڪيترا قلمي ۽ چاپي نسخا موجود آهن. بلڪ اڄ به سنڌ ۾ اهڙا نسخا نظر اچن ٿا، جيڪي مصنف جي تحرير ڪيل نسخي تان سڌو سنئون نقل ٿيل آهن. هن ڪتاب جو مؤلف مخدوم عبدالرحمان عرف بابا فتح محمد سنڌي ابن عين العرفا شيخ عيسيٰ سنڌي آهي، جنهن پنهنجي سنڌي ماءُ کان جيڪي شعر ۽ مخففات ٻڌا، انهن کي بنياد بڻائي هي ڪتاب تحرير ڪيو. اهي ٽي شعر هي آهن:

(1) فرائض نه داني شوي در قلق

اجسس نوق تقق رسق
(2) چو واجب نداني شوي در خطر

فضت تققت لقت جسر
(3) چو سنت بداني شوي مقتدا

روث تبست تست ددا

سم دور ۾ علم فقہ جي ترويج جو اندازو قاضي قاضن جي بيتن مان به ٿئي ٿو. ايئن ٿو لڳي ته ”ڪنز“ ۽ ”قدوري“ ديني تعليم ۾ بنيادي حيثيت رکندڙ ڪتاب هئا. سم دور جا ٻه وڏا عالم جن جو تعلق پڻ مصنف جي خاندان سان هو، سي مخدوم عباس پاتائي ٿر هگورجائي ۽ مخدوم رڪن الدين هئا.

انهن تفسير، حديث ۽ ٻين علمن ۾ وڏو نالو ڪڍيو. جيڪڏهن اسان انهيءَ دور کان وٺي مصنف جي زماني تائين نظر وجهنداسين ته موجوده ڪتاب به انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي محسوس ٿئي ٿو. فارسي نسخ جي آغاز ۾ مصنف رقمطراز آهي: ”بزرگي از علمائي سنده فرائض و واجبات و سنت را درسه بيت بحروف اشارت کرده است که اکثر اوقات حضرت ما (مان) صاحب تعليم ميفر مودند.“

جديد دور ۾ مشرق توڙي مغرب ۾ وڏن ادارن جا نالا مخففات ذريعي ذهن نشين ڪيا وڃن ٿا، پر نائين صديءَ ۾ مروج هي شعر ٻڌائين ٿا ته سنڌ جي تعليم يافتہ گهراڻن جون عورتون پنهنجي ٻارن کي مخففات سان جڙيل آهي شعر انهيءَ دور ۾ ياد ڪرائينديون هيون. جنهن سان انهن کي نماز جا فرض، واجب ۽ سنتون بر زبان ياد ٿي ويا ٿي. انهيءَ دور ۾ مخففات جو استعمال اهل سنڌ وٽ عام هو.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي نماز جي موضوع تي ”مصلح المفتاح“ نالي جڳ مشهور ڪتاب شايع ڪري چڪو آهي، جيڪو ”دائري وارن جي سنڌيءَ“ جي نالي سان مشهور آهي. پر واضح رهي ته اهو به اصل ۾ مفتاح الصلوة جو ئي سنڌي منظوم ترجمو ۽ واڌارو آهي. جيئن ته منظوم ترجمن مان عام ماڻهو ان جي ڳوڙهي ٻولي ۽ ناپيد لفظن سبب لاپ نه ٿو پرائي، ان ڪري بورڊ مفتاح الصلوة کي سنڌي نثر جي صورت ۾ شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. اُميد اٿئون ته بورڊ جي اها ڪاوش سموري سنڌ کي پسند ايندي.

انعام الله شيخ

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

خميس ۴- جمادي الاول ۱۴۲۷ھ

بمطابق ۱- جون 2006ع

مقدمو

جهڙيءَ طرح ڪيترا انسان تاريخ ۾ پنهنجا اڻمٽ نقش ڇڏي وڃن ٿا، تهڙيءَ طرح ڪجهه ڪتاب به صدين تائين پڙهندڙن جي ذوق ذريعي نسل در نسل پنهنجي مڃتا حاصل ڪندا رهن ٿا.

سيدنا عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه جي دور ۾ سنڌ ڏيهه جو ڪجهه علائقو اسلامي خلافت ۾ داخل ٿي چڪو هو. درٻار خلافت مان هميشه فتح ڪيل علائقن ۾ اسلامي قانونن جي اجراءَ ۽ نفاذ لاءِ ڄاڻو ماڻهن کي موڪليو ٿي ويو. سنڌ جي حوالي سان اهو قياس اسين محمد بن قاسم ثقفي لاءِ به ڪري سگهون ٿا. ان جي تائيد، تاريخ جي ان بيان سان ٿئي ٿي ته اروڙ جي فتح کان پوءِ اتان جي قضا ۽ خطابت جو عهدو موسيٰ ثقفي کي سونپيو ويو. هيءُ اهو ئي زمانو آهي، جڏهن کان سنڌ ۾ علمي جستجو ۽ تحقيق جي شروعات نظر اچي ٿي. ٿوري ئي عرصي ۾ اسان کي ديبل، منصوره، بکر ۽ سيوهڻ علمي مرڪزن جي حيثيت ۾ اڀرندا نظر اچن ٿا. سنڌ جي عالمن، تفسير، حديث، فقه، رجال ۽ ادب جي مختلف شعبن ۾ تحقيق جو هڪ خاص معيار مقرر ڪيو. ڪيترن ته سنڌ کان ٻاهر به وڏي شهرت ماڻي. ابتدائي دور جي عربي ڪتابن ۾ سندن احوال موجود آهن. بلڪ ڪجهه عالمن جون تحريرون اڄ به موجود آهن. جن مان ابو جعفر ديبليءَ جو ”مڪاتيب النبي ﷺ“ ۽ امام مسعود بن شيبه بن حسن سنڌيءَ جو ”مقدمه ڪتاب التعليم“ گهڻا معروف آهن. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته سومرن جي سموري دور ۽ سمن جي ابتدائي زماني جون علمي ڪاوشون اڄ به محققن جي پهچ کان پري آهن، پر پوءِ به عالمن سڳورن جا جيڪي نالا ملن ٿا، ان مان اندازو ٿئي ٿو ته وڏا وڏا فقيهي ۽ قلم جا صاحب موجود هئا. سومرن جي دور ۾ مولانا برهان الدين بکري عظيم المرتبت سنڌي عالم هو. سلطان علاؤ الدين محمد شاه خلجي جي ڏينهن ۾ سندس شهرت هندستان جي ڏورانهن علائقن تائين پکڙيل

هئي. سمد دور ۾ سنڌ ۾ تعليم ۽ درسگاهون آڻ و تاب سان قائم هيون. مخدوم محمود فخر پوٽو ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني پاتائي (892-802) سما دور جي آخري ڏينهن ۾ ملندڙ نيڪ نالا آهن. مخدوم بلاول هڪ اعليٰ درسگاه جو باني هو. انهيءَ دور ۾ قاضي ابراهيم درپيلوي، قاضي قاضن، مخدوم محمد سيوستاني، قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو سيوستاني ۽ قاضي ڏنو نمايان حيثيت رکن ٿا. مخدوم رکن الدين عرف مخدوم متو يا متو جي تعليم و تربيت ۽ نشوونما پڻ سمن جي آخري ڏينهن ۾ ٿي.

جام نظام الدين سمي جو زمانو علمي ۽ ادبي لحاظ کان بهترين دور سمجهيو وڃي ٿو. ان خوشگوار ماحول ۾ ڪيترائي عالم ۽ فقيه سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. مخدوم عبدالعزيز هروي ابهري کان علاوه صاحب ڪتاب ”مفتاح الصلوة“ جي جد امجد شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني پاتائي انهن ئي ڏينهن ۾ پاٽ جي علائقي کي آباد ڪيو. سمن جي آخري دور ۾ علم فقہ کي تعليمي نظام ۾ اهميت ملڻ لڳي. ”بياض واحدي“ جلد ثاني مان سما دور جي هڪ ٻئي بزرگ مخدوم و قاضي برهان الدين بن شيخ شهاب الدين (صديقي) جي فتوائن ۽ بياض جو ڏس ملي ٿو. شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني جو هڪ فرزند شيخ معروف پاٽ ۾ رهيو، جڏهن ته سندس ٻئي فرزند جو مقبرو پاٽ کان 25 ڪلوميٽر اتر- اولهه طرف ڪڪڙ ۽ خيرپور ناٿن شاھ جي وچ ۾ ”خانپور“ ۽ ”ڪلي“ جي ڳوٺن طرف ويندي واٽ تي موجود آهي. مقامي روايتون به سندس سما دور جي هجڻ جي تائيد ڪن ٿيون. مٿس دولهه درياخان مقبرو جوڙايو. سندس نالي سان گڏ ”مخدوم و قاضي“ جا لقب ٻڌائن ٿا ته هي بزرگ زاده مخدوم، ڪڪڙ جي علائقي جو قاضي مقرر ٿيو هو.

سمن جي دور ۾ علم فقہ جي ترويج قاضي قاضن جي بيتن مان به ٿئي ٿي. ائين ٿو لڳي ته ”ڪنز“ ۽ ”قدوري“ ديني تعليم ۾ بنيادي حيثيت رکندڙ ڪتاب هئا. سمد دور جا ٻه ٻيا وڏا عالم، جن جو تعلق خانواده مسيح الاولياء سان هو، سي مخدوم عباس پاتائي ثم هنگورجائي ۽ مخدوم رکن الدين هئا. هي بزرگ تفسير، حديث ۽ ٻين

علمن جا وڏا عالم هئا. سمه حڪومت جي خاتمي (927ھ) کان پوءِ سنڌ جون عمومي حالتون افراتفريءَ جو شڪار ٿيڻ لڳيون. تعليمي نظام جو تسلسل ٽٽڻ لڳو. مخدوم عباس جي وفات کان پوءِ مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي، جيڪو ننڍپڻ کان ئي پنهنجي چاچي شيخ طاهر محدث وٽ برار ايندو ويندو رهيو ٿي. برهانپور ۾ عقد ثاني ۽ شيخ لشڪر محمد عارف جي مريدي حاصل ڪرڻ کان پوءِ مستقل اقامت اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. برهانپور ۾ عقد ثاني يعني برهانپوري گهر واري بي بي خديجه مان کيس بابا فتح محمد، صاحب ڪتاب ”مفتاح الصلوة“ پيدا ٿيو. سندس ولادت جي سن جو ذڪر گلزار ابرار ۽ كشف الحقائق ۾ موجود ڪونهي. البت واقعات مان سندس ولادت جو اندازو لڳايو ويو آهي، جيڪو 1000ھ / 1591ع يا ان جي ويجهو ڪو سال بيهي ٿو. سندس نالو عبدالرحمان ۽ ڪنيت ابوالمجد آهي. مگر سندس والد کيس پيار مان بابا فتح محمد جي نالي سان پڪاريندو هو، جيڪو ايترو ته زبان عام ٿيو، جو سندس اصل نالو ڪن ٿورن ئي کي معلوم آهي. سن 1017ھ / 1608ع ۾ کيس پنهنجي والد وٽ تفسير، حديث ۽ فقه پڙهندي ڏيکاريو ويو آهي. ان حساب سان سندس والد جي وفات وقت، سندس عمر 31-32 يا ان جي ويجهو بيهي ٿي. ان وقت پاڻ خانقاه سان ڳنڍيل مدرسي جا مهتمم هئا. حضرت مسيح الاولياءَ جي فرزند ڪلان شيخ عبدالستار جي وفات ۽ سندس فرزند ابوالقاسم کي سرمست قرار ڏيڻ جا واقعا بابا فتح محمد جي اکين اڳيان ٿيا. پاڻ به اوچتو مسند ارشاد ’شطاري خانقاه برهانپور‘ تان دستبردار ٿيڻ جو اعلان ڪيو ۽ پنهنجا مشغلا تصنيف ۽ تاليف تائين محدود رکيا. اهڙيءَ طرح پاڻ پنهنجي حياتيءَ جا 30-35 سال گذاري ڇڏيا. 1654ع ڌاري پنهنجي تمام جائداد متعلقين ۾ ورهائي ڏيڻ کان پوءِ هميشه لاءِ برهانپور کي خيرباد چئي مدينه منوره ۾ اقامت اختيار ڪيائين. حياتيءَ جا باقي رهيل تقريباً 14 سال روضه رسول الله ﷺ جي چانو ۾ درس و تدريس ڏيندي گذاريائين. 1080ھ ڌاري وفات ڪيائين ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

مدينه منوره ۾ مستقل قيام کان اڳ سندس سنڌ ۾ اچڻ جو احوال المکتوب الحبيب (قلمي 1332ھ) ۽ ڪتب خانہ ڪوٽڙي ڪبير ۾ ”جہۃ الڪعبہ“ جا موجود چند اوراق آھن. جنھن جو نقل مخدوم غوث محمد گوھر صاحب بندہ عنايت ڪيو. المکتوب الحبيب ۾ لکيل آھي تہ: ”جن ڏينھن ۾ حضرت بابا شاھ (بابا فتح محمد) جوڪ موجب لکيئي اولاد سندس معلوم ٿو ٿئي تہ برھانپور مان پاڻ حضرت محدث پاتر ۾ پنھنجي پائتي مخدوم حسن قاري پاتري قدس اسرارھر جا ملاقي ھئا، تن ڏينھن ۾ ڪيترا ڪتاب معدودہ بہ طريق ھبہ جي پنھنجي پائتي مخدوم قاري ابن شيخ شھرالله ابن مسيح الاولياء عليہ الرحمھر ڪي لکي ڏنا ھئائون. ورق آخرين شرح الموافق جيتي پَرَاتي نسب آبائي قاريءَ (مخدوم حسن قاري) جو ھن ريت ساڻ لکيو اٿن:

”نقل نشان خاتم عسي ان يبعثڪ ربڪ مقاما محمودا.

شجر مبارڪ بہ مواھير علما وامرا هندوستان شرح آنڪ ھذہ شجرة اصلھا ثابت و فرعھا في السماء و ڪتبتھا مطابق لاصلھا ماثبت بمواھير المتدين و سلمتها لابن اخي الشيخ محمد حسن القاري ابقاء الله تعالى و هو ابن الشيخ رمضان و هو ابن ابي قطب الاقطاب الشيخ عيسي الباتائي البرھانپوري و هو ابن الشيخ قاسم نور الله مرقدہ و هو ابن الشيخ يوسف.”

المکتوب الحبيب جي مٿين بيان کان علاوه، ذڪر ڪيل ’جہۃ الڪعبہ‘ جا آھي چند اوراق۔ جن ۾ سج جي پاڇي جي حساب سان سن، سيوستان ۽ پاٽ ۾ نماز جا وقت مقرر ٿيل آھن۔ بابا فتح محمد جو سنڌ ۾ سفر جو احوال ڏين ٿا. انھن ورقن کي ضميمي طور ترجمي سان ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنو ويو آھي. ڪانئس پوءِ يا ويجهي ئي زماني ۾ مفتاح الصلوة جي اصل نسخي تان ڪيترن ئي نقلن جي تياري پڻ انھيءَ ڳالھ ڏانھن واضح اشارو ڪري ٿي، تہ ھي ڪتاب سندس حياتيءَ ۾ ئي سنڌ جي عالمن جي مطالع ھيٺ رھيو.

مفتاح الصلوة جو بنياد:

بابا فتح محمد سنڌيءَ جي تحريرن ۾ سڀ کان وڌيڪ شھرت ماڻيندڙ ڪتاب ”مفتاح الصلوة“ آھي، جنھن ھند ۽ سنڌ ۾ يڪسان مقبوليت حاصل

ڪئي. هيءُ ڪتاب پنهنجي پاڻج شيخ احمد بن سليمان کي تعليم ڏيڻ لاءِ تحرير ڪيائون. پر سندن اصل مقصد عوام الناس جو ڀلو هو. انهيءَ ڪتاب جو بنياد حرفي اشارن تي مبني انهن ٽن بيتن تي آهي، جن لاءِ خود مصنف فارسي نسخي جي آغاز ۾ رقمطراز آهي:

”بزرگ از علمائي سنده فرائض و واجبات وسنن را درس بيت بحروف اشارت کرده است که اکثر اوقات حضرت ما (ماء) صاحب تعليم مي فرمودند.“

”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“ ۾ راشد برهانپوري انهن شعرن جو تعارف ڪرائيندي لکي ٿو:

”ڪسي سنڌي بزرگ ڪي حرفي اشارات ۾ ٽين شعر مشهور تھے اور اس قدر مشهور تھے کہ تعليم يافته گھرانوں ۾ مستورات کي به اڙ تھي اور وه اپني اولاد کي صغرن ۾ به ياد ڪرا ديا ڪرتي تھي۔ خود حضرت شيخ فتح محمد نه بهي اپني والده محترمه سے سکھي تھي۔ جيسا کہ مفتاح ۾ مذڪور ہے۔“

انهن بيتن متعلق المڪتوب الحبيب جي تحرير پڻ سني ڄاڻ فراهم ڪري ٿي:

”اهي بيت حضرت مولانا محمد زاهد علماء سنڌ جا، جنهن مدرسي پاتر (پات) کان هئا، سي عالم سنڌ جا حضرت عبدالستار ۽ شيخ رمضان شهر الله پاتري ۽ مخدوم عثمان محدث وغيره سندن اولاد امجاد کي تعليم ڏيندا هئا. مدرسا پيريل برڪات جا گهڻا هئا. هڪڙي مدرسي جي نشاني هت ظاهر ٿي ڏيڪارجي: نقل از ڪتاب ”مراح الارواح“ مورخ 972 (1565ع) الضعيف الخفيف الراحي الي (اعليٰ) رحمة الله عزيز العليم، موسي بن بدر الدين في مدرسة مولانا واولينا وهو الزاهد الزاهدين واعظ الملوك والسلاطين مولانا فريد الحق والملة والدين سلمه الله تعاليٰ وابقاه الي يوم الدين شيخ الاسلام پرگنه الاتام الموليٰ

الفاضل ذوالهمر نظاما مخدوما قاضي بن قاسم مدد الله
 عمره ونفعنا به الي يوم الدين وسائر المبتدين من الطالب
 الذين في بلدة المباركة قبة الاسلام "پاتر" سلمها الله تعالى
 وصانها الله من الاقات والبلديات وقد تم الكتاب المسمي
 "بمراح الارواح" من الشهر العظيم المبارك شهر رمضان
 اثنين وسبعون (رمضان 972هـ / 1556ع) وتسمائة من
 الهجرة النبوية عليه افضل الصلوة واكمل التحيات وقد
 كتبت لاجل نفسي ونفع غيري من ادعي سواه بطل دعواه
 (المكتوب الحبيب قلبي)

انهن شعرن ۾ نماز جي فقهي مسئلن کي ڪجهه اهڙي انداز ۾
 حرفي اشارن ۽ لايعني لفظن ۾ قيد ڪري منظوم شڪل ڏني وئي آهي،
 جو ننڍڙو ٻار به انهن کي بر زبان ياد رکي سگهي. انهن شعرن مان لڳي
 ٿو ته حفظ ڪرڻ جو اهو طريقو قديم زماني کان سنڌ ۾ مروج هو.
 اڄڪلهه ته بين الاقوامي تنظيمن ۽ معاهدن جا طويل نالا مخففات ۾
 قيد ڪيا وڃن ٿا. انهن جا ڊگها نالا ياد ڪرڻ بجاءِ لفظن جا پهريان
 اکر کڻي لايعني لفظ جوڙي ياد ڪيا وڃن ٿا. مفتاح الصلوة به انهيءَ
 هيٺ جي شعرن جي اشارن جو تفصيل آهي. اهي ٽي شعر هي آهن:

(1) فرائض نه ڏاني شوي در قلق

اجسس نوق تقق رسق

(2) چو واجب ڏاني شوي در خطر

فضت تققت لقت جسر

(3) چو سنت ڏاني شوي مقتدا

روث تبت تست ددا

شاعر پهريائين شعر جي ذريعي فرض، واجب ۽ سنتن جي متعلق اهم
 نڪتا بيان ڪري ٿو، پوءِ لايعني لفظن ذريعي فرض واجب ۽ سنتن جا پهريان
 اکر کڻندي انهن کي محفوظ ڪري ٿو. اسين انهن شعرن جي وضاحت کي
 هيٺين چارٽ ذريعي بهتر سمجهي سگهنداسين:

(1) فرائض:

فرائض نه داني شوي در قلق

(اگر نماز جي فرائض کان واقف نه آهين ته پريشان ٿيندو رهندين)

اَجَبَسْ نُوَقْ تُقَقْ رَسَقْ

13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ / فارسي جملو	سنڌي ترجمو
1	ا	اندام پاڪ ڪرڻ	نھائي جو پاڪ ڪرڻ
2	ج	جاي پاڪ ڪرڻ	جڳھ جو پاڪ ڪرڻ
3	ج	جام پاڪ ڪرڻ	ڪپڙن جو پاڪ ڪرڻ
4	س	ستر عورت ڪرڻ	اوگھڙ ڍڪڻ
5	ن	نيت ڪرڻ	نيت ڪرڻ
6	و	وقت شناختن	وقت جو ڄاڻڻ
7	ق	مقابل قبله ايستادن	قبلي رخ ٿي بيھڻ
8	ت	تڪبير اولي گفتن	پهرين تڪبير چوڻ
9	ق	قيام ڪرڻ	قيام ڪرڻ
10	ق	قراءت خواندن	قراءت ڪرڻ
11	ر	ركوع ڪرڻ	ركوع ڪرڻ
12	س	سجده ڪرڻ	سجده ڪرڻ
13	ق	قاعده آخري نمودن	آخري قعدي ۾ ويھڻ

(2) واجبات:

چو واجب نداني شوي در خطر
(جيڪڏهن واجب نه ڄاڻندين ته خطرناڪ حالت پيش ايندي)
فُضْتُ تَقْت لُقْتُ جَسْر

12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ / فارسي جملو	سنڌي ترجمو
1	ف	فاتحه خواندن	فاتحه (الحمد) پڙهڻ
2	ض	ضم سورت نمودن	فاتحه سان گڏ سورت ملائڻ
3	ت	تعيين قراءت در دو ركعت	فرض جي پهرين ٻن رڪعتن کي الحمد جي تلاوت لاءِ معين ڪرڻ
4	ت	تعديل ارکان نمودن	نماز جا رڪن اطمینان ۽ سڪون سان ادا ڪرڻ
5	ق	قعهه اولیٰ نشستن	پهرئين قعهه ۾ ويهڻ
6	ت	تشهد در هر دو قعهه خواندن	ٻنهي قعدين ۾ تشهد (التحيات) پڙهڻ
7	ل	لفظ سلام در آخرين گفتن	نماز ختم ڪرڻ وقت السلام عليڪم چوڻ
8	ق	قنوت در وتر خواندن	وتر ۾ دعاءِ قنوت پڙهڻ
9	ت	تکبيرات در هر دو عيد گفتن	ٻنهي عيدن جي نماز ۾ اضافي ڇهه تکبيرون چوڻ
10	ج	جهر خواندن در نماز جهري	جهري نمازن ۾ ڏاڍيان پڙهڻ (صبح، مغرب، عشا، جمعہ، عيدین)
11	س	سر خواندن قراءت در ظهر و عصر	ظهر ۽ عصر ۾ آهستي قراءت ڪرڻ
12	ر	رعايت ترتيب نمودن	ترتيب جي پابندي ڪرڻ

(3) سنتون:

چو سنت بداني شوي مقتدا

(سنتون چاڻدين ته ماڻهن جو رهبر ٿي ويندين)

رُ وُ ثُ تُبْتُ تُسْتُ دَ دَا

12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ / فارسي جملو	سنڌي ترجمو
1	ر	رفع يدين در وقت تكبير اول ڪرڻ	تڪبير تحريمه چوڻ وقت ڪنن تائين هٿ آڻڻ
2	و	وضع يمين بر شمال	کاٻي هٿ تي ساڄو هٿ رکڻ
3	ث	ثنا يعني سبحاك اللهم خواندن	ثناء يعني سبحانڪ اللهم پڙهڻ
4	ت	تعوذ خواندن	اعوذ بالله پڙهڻ
5	ب	بسم الله گفتن	بسم الله پڙهڻ
6	ت	تڪبيرات انتقالات گفتن	هڪ رڪن مان ٻئي رڪن ۾ وڃڻ وقت الله اڪبر چوڻ
7	ت	تسبيح ركوع و سجود گفتن	رڪوع ۾ سبحان ربي العظيم ۽ سجدي ۾ سبحان ربي الاعلى چوڻ
8	س	سمع الله خواندن	سمع الله لمن حمده چوڻ
9	ت	توقف در قومه و جلسه نمودن	رڪوع کان پوءِ قوم يعني چيله سڌي ڪري بيٺڻ ۾ ۽ سجدي کان پوءِ جلسه يعني ويهڻ ۾ ٿورو ترسڻ
10	د	دعاء خواندن	دعا گهرڻ
11	د	درود خواندن	درود پڙهڻ
12	1	آمين گفتن	آمين چوڻ

مفتاح الصلوة انهن لايغني لفظن جي اشارن جو تفصيل آهي. مصنف اهي شعر پنهنجي ويڳي سنڌي ماءُ زوجہ اول مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي ٿر برهانپوريءَ کان سکيا ۽ انهن کي بنياد بڻائي ڪتاب تحرير ڪيو. پاڻ اهو ڪتاب 1061ھ/1652ع ۾ مڪمل ڪيائين، جنهن ۾ بعد جي ڪجهه سالن ۾ اضافو پڻ ڪندو رهيو.

هن ڪتاب مان معلوم ٿئي ٿو ته ان موضوع تي پاڻ هڪ ڪتاب عربي ٻوليءَ ۾ اڳ به تحرير ڪيو هئائون، ان جو نالو ”فتح المذاهب الاربعة“ آهي ۽ اهو سن 1050ھ/1640ع ۾ لکي پورو ڪيائين. پاڻ لکي ٿو ته:

”بدانك در مسائل وضو و تيمر و مسح خفين و آب وضو وغيره از مقدمات نماز اختصار واقع شد هر كه خواهد مستوعبا مع دلائل ومسائل كما يحق وينبغي هم را مطالع نماید فعليه بملاحظ فتح المذاهب الاربعة للكاتب (بابا فتح محمد) فانه كان في المسائل التفصيلية و واف للمطالب العلميه، انشاء الله تعالى.“

ان کان علاوه پاڻ رساله جهة الكعبة، رساله مستحب وقت عشا و ظهر، مثوي تنزل الحق جل و علاقيده صوفياء فتوح العقائد ۽ فتوح الاوراد لکيا اٿن.

نماز جو موضوع ۽ علماء سنڌ:

نماز اسلام جو بنيادي رڪن هئڻ ڪري، عالمن آڏو وڏي اهميت جو حامل رهيو آهي. سنڌ جي عالمن به ان موضوع تي پنهنجون حياتيون صرف ڪيون آهن. سندن پورهيو ڪنهن قيمتي وٽ کان گهٽ ڪين آهي. انهن جو ذڪر بي مهل ته نه ٿيندو، بلڪ اسين ان سلسلي ۾ مفتاح الصلوة جي گذشتہ سان پيوسته ڪري جي اهميت ۽ جڳهه کي پڻ آسانيءَ سان سمجهي سگهنداسين.

1- علامه رحمت الله سنڌي مدينه منوره ۾ ”غاية التحقيق ونهاية التدقيق في مسائل ابتلي بها اهل الحرمين الشريفين“ تحرير ڪيو. ان ۾ نماز جا پنج مسئلا 1- اقتداء بالمخالف 2- جماعة ثانية 3- وقت العصر 4- قراة خلف الامام 5- سنة بعد الجمعة، جي متعلق لکيائين. پاڻ 993ھ ڌاري مدينه منوره ۾ ئي وفات ڪئي.

2- علامه رحمة الله سنڌيءَ جي پاءِ علامه حميد سنڌي "القول الحسن في جواز الاقتداء بالامام الشافعي في النوافل و السنن" تحرير ڪيو. هي ڪتاب نفلن ۽ سنتن ۾ امام شافعي مسلك جي امام جي اقتداء ڪرڻ جي تائيد ۾ تحرير ڪيو ويو. پاڻ 1006ھ ۾ مدينه منوره ۾ حيات هئا.

3- مفتاح الصلوة: ان سلسلي جي ٽين اهم ڪڙي آهي. هيءُ ڪتاب فقه حنفي جي اصولن تي مرتب ٿيل آهي. سنڌ جي عالمن ۾ ان جي مقبوليت مان اندازو ٿئي ٿو. ته هن علائقي ۾ مفتاح الصلوة لکجڻ سان فقه حنفي کي وڏي هٿي ملي. مقدمه مصلح المفتاح ۾ سرتاج العلماء ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن رقمطراز آهن ته:

"هيءُ ڪتاب نماز جي ڪنجي مٿئين ڪتاب (القول الحسن في جواز الاقتداء بالامام الشافعي في النوافل و السنن) کان پنجاه سال کن پوءِ سن 1061ھ ۾ سنڌ جي هڪ برگزيدي خاندان جي هونهار فرزند مخدوم فتح محمد لکيو. مخدوم فتح محمد، مشهور عالم شيخ عيسيٰ جندالله جو فرزند هو. هي بزرگ اصل پاٽ شهر جا هئا، جن لڏي وڃي هندستان ۾ برهانپور کي وسايو هو. مخدوم فتح محمد جو هيءُ ڪتاب نهايت ئي مقبول پيو ۽ نماز جي مسئلن بابت ان کي سَنَد ڪري مڃيو ويو. سنڌ کان ٻاهر توڙي سنڌ ۾ هن ڪتاب جي مطالعي ۽ تحقيق ڏانهن خاص توجه ڏنو ويو. اسان جي مصنف سيد علي محمد شاه پنهنجي ڪتاب (مصلح المفتاح) يعني "سيد دائري وارن جي سنڌي" جو بنياد پڻ هن ڪتاب تي ئي رکيو آهي."

4- مفتاح الصلوة کان 30 سال پوءِ نٿي جي عالم ابوالحسن سنڌي مقدمه الصلوة لکيو.

5- مخدوم ابوالحسن ڏاهري 1162ھ ۾ سراج المصلي تحرير ڪئي.

6- مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي ڪتاب "بياض واحدي" ۾ "ڪتاب الصلوة" لکيو ويو.

7- ترتيب الصلوة: خانواده مسيح الاولياءَ جي هڪ فرد مخدوم فضل الله پاتائي 13 صدي جي آخري اڌ ۾ هي ڪتاب نظر ۾ تحرير ڪيو.

8- رسالہ نماز فرائض سنڌي: قاضي نور محمد بن آخوند محمد حسن قريشي سانوڻي هالاڻي سنڌي نثر ۾ هيءُ ڪتاب تحرير ڪيو، جيڪو 1891ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو.

مٿي بيان ڪيل سڀني ڪتابن جي موجودگي باوجود سنڌ ۾ سڀني کان وڌيڪ اهميت ۽ شهرت مفتاح الصلوة ۽ ان کان پوءِ مقدمة الصلوة کي حاصل ٿي.

مفتاح الصلوة تي ٿيل وڌيڪ تحقيق:

مفتاح الصلوة شروع کان ئي سنڌ جي عالمن ۽ مدرسن ۾ مطالعي هيٺ رهيو، جنهن ڪري ان تي حواشي لکجڻ سان گڏ ترجما به ٿيا. بعض عالمن ان ۾ پنهنجي استطاعت مطابق اضافا به ڪيا. سڀ کان پهريائين مصنف خود ان ڪتاب ۾ موجود مسئلن تي تعليقات ۽ تصريحات لکيون، جنهن کي ”منهيات المفتاح“ چيو وڃي ٿو. هن وقت تائين جي تحقيق موجب مخدوم انور اهو پهريون بزرگ آهي، المڪتوب الحبيب قلمي ۾ ڄاڻايل آهي ته مخدوم محمد صادق گچيراڻي هن ڪتاب جي شرح ”مصابح النجاة“ جي نالي سان لکي. جنهن مفتاح الصلوة جو سنڌي ترجمو ڪيو. مخدوم فضل الله پاٽائي پنهنجي تحرير ”اصلاح المصلح المفتاح“ جي مقدمي ۾ ان ترجمي متعلق لکي ٿو ته: ”ڪتاب مفتاح الصلوة تصنيف مخدوم فتح محمد عليه الرحمة در بيان مسائل عباداتي بزبان فارسي بوده- پس مخدوم محمد انور لارائي اورا براي سهوليت مردمان سند بزبان سنڌي ترجمه نموده.“

پر ان کي عام طرح ناقص ترجمو سمجهيو ٿو وڃي، جنهن ڪري سيد علي محمد شاه دائري واري 1277ھ ۾ هڪ ٻيو ترجمو سنڌي زبان ۾ ڪيو جنهن جو نالو ”مصلح المفتاح“ رکيائين. ان ڪتاب کي عام طرح ”دائري وارن جي سنڌي“ پڻ چيو ويندو آهي. سيد علي محمد شاه جي همعصر عالم مخدوم فضل الله پاٽائي ان جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. پاڻ مقدمي ۾ ان ترجمي جو احوال هن طرح ڄاڻايو آهي:

”اترين ڀاڱي جو ويٺل هڪ شخص شرافت نصاب مروت مآب ميان غلام حيدر جو حرمين شريفين جي سفر سانگي ۽ ڏاڻي پاڻيءَ جي چڪ سببان ’پاٽ‘ جي شهر ۾ آيو ۽ هن فقير زاده (فضل الله) جي

سجاده نشين ميان نظام الدين وٽ علم جي تحصيل ڪرڻ لڳو. تنهن کي اتفاقاً جڏهن هن ڪتاب (سنڌي مصلح المفتاح) جي خبر پئي ته ان جي مطالعي ڏانهن راغب ٿيو. مگر سنڌي زبان جي ڏکيائي سندن ذوق جي راءِ ۾ مانع ٿي. انهيءَ ڪري احقر فضل الله هن ڪتاب جي حجاب کي هٽائڻ خاطر ان کي وري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ته ڏکيائي آسانيءَ ۾ تبديل ٿئي ۽ ان فارسي ترجمي جو نالو 'اصلاح المصلح والمفتاح' رکيو ويو.

پاڻ هيءُ فارسي ترجمو 1284ھ / 1867ع ۾ لکي پورو ڪيائون. ان ترجمي ۾ شامل مختلف مسئلن جي آخر ۾ مخدوم صاحب پنهنجي طرفان تنبيهات ۽ اختلاف راءِ کان سواءِ بعض جڳهن تي اضافو پڻ ڪرڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو پاڻ ئي ان ڪتاب جو نالو "اصلاح المصلح المفتاح" رکيو اٿس. مخدوم صاحب جو تعلق پڻ صاحب ڪتاب مفتاح الصلوة جي خاندان سان آهي.

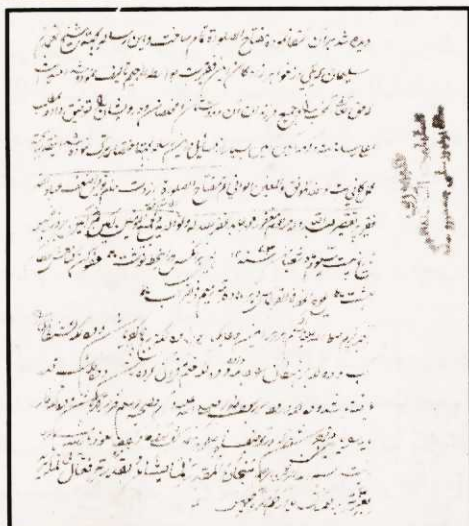
راقر ذاتي ڪوشش وٺي ڪتاب "مفتاح الصلوة" جي اصل فارسي متن جو هيءُ سنڌي نثر ۾ ترجمو ڪرايو آهي. جنهن جي شايع ٿيڻ جي پڻ جلد اميد ڪجي ٿي. ان نسخي جو مترجم مولانا محمد انس راجپر صاحب آهي. مترجم جو استاد محترم ڊاڪٽر محمد اديس سومرو صاحب ان ڪتاب کي هڪ دفعو وري مدرسن جي نصاب ۾ شامل ڪرائڻ لاءِ پڻ ڪوشاڻ آهي. جيئن سنڌ واسي ان مان لاڀ پرائين.

مفتاح الصلوة جا قلمي نسخا:

ڪنهن به قديم ڪتاب جي مقبوليت جو اندازو ان جي قلمي نسخن، ترجمن ۽ مٿس لکيل حواشي ۽ حوالن مان پڻ لڳايو ويندو آهي. مفتاح الصلوة جا قلمي نسخا اڄ به سنڌ جي قديم ڪتب خانن ۾ ڏسڻ لاءِ ملن ٿا. بلڪ پنجاهه يا ان کان به اڳ جي سالن جا ڇاپي نسخا پڻ قديم علمي خاندانن جي ڪتب خانن جي زينت بڻيل آهن. مانواري قاضي شوڪت علي قريشي هالا پراڻا جي ڪتبخاني ۾ اهڙا ڪجهه ڇپيل نسخا ڏسڻ لاءِ مليا. ان کان علاوه ڊاڪٽر محمد اديس سومرو صاحب جي ڪنڊياري ۾ موجود مسجد ۽ مدرسو سان متصل عظيم ڪتبخاني قاسميه لائبريري ۾ پڻ ان ڪتاب جا ناياب ڇاپي نسخا موجود آهن.

محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب مقدمه مصلح المفتاح جي حواشي ۾ بن قلمي نسخن جو ذڪر ڪرڻ فرمايو آهي، جيڪي پاڻ هالا پراڻا ۾

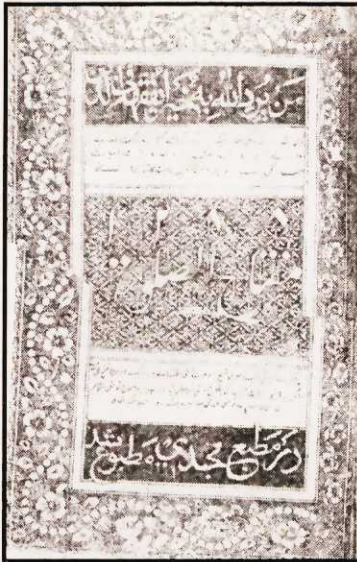
1274ھ یر عبدالله ولد محمد عابد جو کتابت لیل
نسخو- موجود سنڌالاجي ڄامشورو

1355ھ جو ڇاپي سنڌي نسخو
ڪتبہ عبدالرحيم ساکن ڪوٽ عالم
ڇپائيندڙ هيمنڊاس ڇيٺانند بک سيلر سکر

عڪس 1182 یر کتابت لیل مفتاح الصلوة جو
نسخو موجود ڪتب خانہ ڪنز العلوم مدرسه سومرائي
رستہ شڪارپور

1288ھ در مطبع محمدی انڈیا جو چیل
موجود کتب خانہ قاضی شوکت علی قریشی ہالا پراٹھا

عکس: شاہ سعدالدین جو کیل اردو ترجمہ مطبع
حیدری بمبئی موجود سنڌالاجی جامشورو

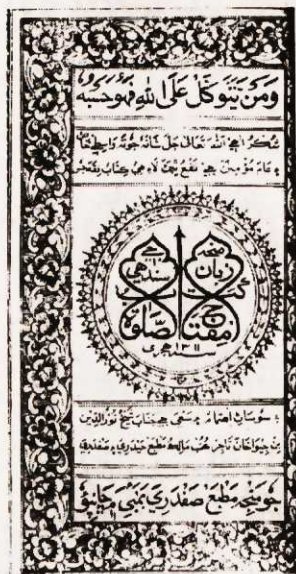
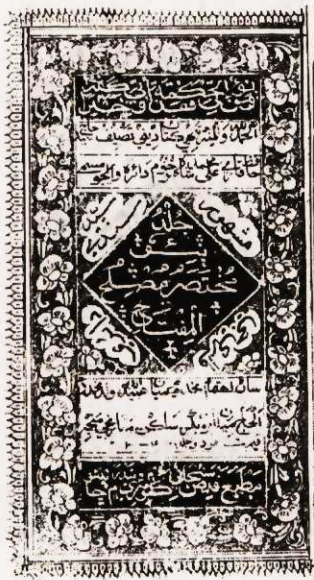

کتابت 1. 12ھ کاتب محمد حسن ولد حافظ عابد
فاروقی سونڈوی موجود: مدرسہ خاتمر التنبین سونڈہ نٹو

1193 لاہور مان شایع لیل موجود کتب خانہ
قاضی شوکت علی قریشی ہالائی

کتاب خانہ قاسمیہ کنڈیاری میں موجود چابی نسخہ ،
ڈاکٹر مولانا محمد ادریس البنہدی جن جی تورن سان

ڏنائون. انهن مان هڪ جو ڪاتب محمد حافظ بن محمد محرم آهي. جنهن ان جي ڪتابت 1210ھ ۾ ڪئي. جڏهن ته ٻئي نسخي (1231ھ) جو ڪاتب موسي نالي آهي. ڊاڪٽر صاحب جن اڳتي لکن ٿا ته: ”خود مصنف واري نسخي تان سنڌ ۾ اوائلي نسخا نقل ٿيا. اهوئي سبب آهي جو گهڻو ڪري سنڌ جي سڀني قلمي نسخن جي آخر ۾ هي عبارت نقل ٿيل آهي ته: ”تر مفتاح الصلوة بيد مؤلفه في سنه احدى وستين بعد الالف من الهجرة.“

انهن کان علاوه ٻه ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻئي نسخي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو ڪاتب هال ڪنڊي جو هو. نسخي تي ”ڪتبه الجليل 1157ھ“ جا الفاظ لکيل آهن. سنڌالاجي ڄامشوري ۾ پڻ ٽي نسخا موجود آهن.

(1) هڪ نسخو جنهن جي آخر ۾ هي لفظ لکيل آهن: ”1061 تر مفتاح الصلوة بيد مؤلف.“

(2) هڪ ٻيو نسخو جنهن جي آخري صفحي تي ڪاتب جو نالو محمد حسن ولد حافظ محمد عابد ۽ سن ڪتابت 1201ھ تحرير آهي. ڪاتب جي رهائش جي متعلق ”ساڪن ديھ سونده“ جا لفظ لکيل آهن.

(3) ٽيون نسخو جنهن جو ڪاتب عبدالله ولد مرحوم محمد عابد 1274ھ آهي.

سنڌ کان ٻاهر پڻ هن ڪتاب جا ڪيترائي قلمي نسخا تيار ٿيا ۽ ان جو ترجمو ڪيو ويو. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هندستان ۾ به هن ڪتاب کي ساڳي پذيرائي ملي. دارالسرور برهانپور جي هڪ عالم فاضل محترم حسين بيگم صاحبہ خط جي ذريعي ٻڌايو، ته هندستان ۾ پڻ هن جا ٽي مختلف ترجما ٿي چڪا آهن.

محترم، ڊاڪٽر شيخ فريد برهانپوريءَ جي همشيرہ آهي، جنهن ”فارسي ادب جي ارتقا ۾ برهانپور جو حصو“ تي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي. محترم جي معلومات جو ذريعو پڻ اهو مقالو آهي. پاڻ لکن ٿيون ته ان جا ترجما (1) شاه سعد الدين (2) قادر علي ڪمتر (3) سيد امام الدين علي دهلوي ڪيا ۽ انهن جا قلمي نسخا ڪتبخانه آصفيه سالار جنگ ميوزم ۽ ڪتبخانه اداره ادبيات اردو حيدرآباد ۾ موجود آهن.

سليم الله

ڀاٽ هاڻس حيدرآباد

مترجم پاران

سنڌي ٻولي جيتوڻيڪ سنڌ ۾ اوائلي اسلامي دؤر کان سنڌ جي عدالتي ۽ تدريسي زبان رهي آهي.⁽¹⁾ پر تصنيف ۽ تاليف سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻارهين صدي هجريءَ کان شروع ٿي، جڏهن ته سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ شاعري جي ٿيڻ جو سراغ قاضي قادن (87-958ھ) جي ڪلام جي صورت ۾ اڃا به آڳاٽو آهي. پر سردست نثر ۾ لکيل سنڌي ڪتاب ابو الحسن ٺٽويءَ جو ئي آهي، جيڪو سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتابن مان سڀ کان پهريون آهي. تاريخ جي هڪ روايت جيتوڻيڪ اها به آهي ته ابوريحان البيروني پنجين صدي هجريءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ آيو ته ان رياضيءَ جا ڪافي علمي بحث سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا.⁽²⁾ پر اهي اسان وٽ موجود ڪونه آهن.

هن کان اڳ سنڌ ۾ سنڌ جي عالمن تمام گهڻيون تصنيفات ۽ تاليفات پنهنجي قلم مان ڪڍيون. جيڪي سڀ جو سڀ عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ هيون. ظاهر آهي ته انهن جو مقصد ان دور جي علمن کي پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن ۾ عام ڪرڻ ئي هو. جنهن مقصد اڳتي هلي سنڌ جي عالمن کي هن خيال تي آندو ته عام سنڌي لوڪن تائين معلومات جي فراهمي لاءِ مادري ٻوليءَ ۾ لکڻ ضروري آهي. ۽ نيٺ انهيءَ خيال سنڌي تصنيفات ۽ تاليفات لاءِ راه هموار ڪئي.

مفتاح الصلوة 1061ھ ۾ شيخ فتح محمد بن عين العرفاء شيخ عيسىٰ جندالله پاٽائي ثم برهانپوريءَ ان زماني ۾ فارسيءَ ۾ تاليف

(1) ندوي ابو ظفر تاريخ سنڌ صفحہ 337

(2) الطرازي عبدالله مبشر. التاريخ الاسلامي في الحضارة الاسلامية لبلاد الهند والبنجاب الجزء

الاول صفحہ 423

ڪيو، جڏهن سنڌ جي عالمن اڃا سنڌيءَ ۾ لکڻ جو خيال دل ۾ نه آندو هو. پر هيءُ اصل ۾ جيتوڻيڪ فارسيءَ ۾ آهي پر هن جي عام مقبوليت سبب هن ئي ڪتاب جي ڪُڪ مان ڪوڙ سنڌي ڪتابن جنم ورتو، جيڪي هن جي ترجمي جي صورت ۾ مروج ٿيا.

پهريون سنڌي ترجمو:

سنڌ جي برک محقق عالم استاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي ته، مفتاح الصلوة جو سڀ کان پهريون سنڌي ترجمو مخدوم انور نالي سنڌ جي عالم ڪيو. مصنف هيءُ ترجمو مفتاح الصلوة جي علمي اهميت، افاديت ۽ عام مقبوليت جي پيش نظر ڪيو. هن بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو اندازو آهي ته شايد ٻارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌيءَ ۾ ڪتابن لکڻ جو رواج پيو تنهن دور ۾ ترجمو ڪيو ويو.

ٻيو سنڌي ترجمو:

مفتاح الصلوة جو ٻيو ترجمو ”مصلح المفتاح“ جي نالي سان سيد علي محمد شاه دائري وارن ڪيو. جيڪو استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي تحقيق ۽ تصحيح سان سنڌ يونيورسٽيءَ 1970ع ۽ سنڌالاجيءَ 2004ع ۾ ڇپايو. هيءُ ترجمو سيد علي محمد شاه مخدوم انور جي ترجمي جي اوڻاين کي نظر ۾ رکي انهن کي سڌاري وڌيڪ بهتر ۽ سهڻو بنائي ان خيال سان ڪيو ته مفتاح الصلوة سنڌي ماڻهن لاءِ وڌيڪ آسان ٿئي. هيءُ ترجمو مترجم 1277ھ ۾ پورو ڪيو، هيءُ ”دائري واري سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿيو.

مختصر مصلح المفتاح:

سيد علي محمد شاه مصلح المفتاح جي لکي پوري ڪرڻ کان پوءِ ان جو اختصار لکڻ شروع ڪيو. جيڪو دائري وارن جي ننڍي سنڌيءَ جي نالي سان سڏجڻ لڳو. سن 1322ھ (1904ع) ۾ هيءُ مطبع فيض سبحاني ڪوٽڙيءَ مان ڇپجي شايع ٿيو.

اصلاح المصلح والمفتاح:

مخدوم فضل الله پائائيء مفتاح الصلوة جي سهڻي سٽاء ۽ افاديت کي جڏهن محسوس ڪيو ته وري ان جو سنڌيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين.

ٽيون سنڌي ترجمون:

هيءُ مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم نورنگ پوٽي تاريخ 15 محرم 1288ھ تي الف اشباع جي قافبي تي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. جنهن جي قاضي عبدالرحيم نظر ثاني ڪئي ۽ ڪجهه منجهس اضافو به ڪيائين. هيءُ ٻه دفعا ڇپيو آهي. هڪ دفعو 1293ھ مطبع مرغوب هردباري بمبئي. ٻيو 1355ھ ۾ هيمنڊاس چينانڊ بڪ سيلر سکر ۾.

مفتاح الصلوة جو اردو ترجمو مصباح الصلوة:

فارسي ڇاڪاڻ ته تنهن دور ۾ هندستان جي علمي ٻولي هئي ۽ پوري برصغير ۾ علمي ٻوليءَ طور مروج هئي، ان ڪري مفتاح الصلوة نه رڳو سنڌ ۾ پر پوري هندستان ۾ عام مقبوليت ماڻي ورتي هئي. اهو ئي سبب هو جو حضرت مولانا مولوي شاه سعدالدين صاحب مفتاح الصلوة جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو. پاڻ لکي ٿو ته:

”بنده کي جڏهن تڪميل الايمان جي ترجمو مان فراغت ملي ته اڪثر دوستن، مهربانن ۽ محبتين زور ڀريو ته مفتاح الصلوة جيڪو فقه جو نهايت اهم ۽ مقبول عام ڪتاب آهي. ۽ هر عالم وٽ ان جي فتويٰ منظور ۽ معتبر آهي، تنهن جو هوند ساڳئي تڪميل الايمان واري طريقي تي ترجمو ٿئي ته اڪثر نون پڙهندڙن لاءِ نهايت آساني ٿي پئي. ان تي محنت ڪرڻ ذخيره عاقبت ۽ ان جي مسئلن بيان ڪرڻ ۾ وقت ڪپاڻڻ باعث سعادت ٿيندو. تڏهن مون به ان کي هر هڪ جي فائدي ۾ سمجهي ..... 1241ھ ۾ خان بهادر غلام رسول خان

دام اقباله جي دور ۾ صاف هندستاني زبان ۾ ترجمون
ڪيو ۽ ان جو نالو مصباح الصلوة رکيو.
هيءُ اردو ترجمو مطبع حيدري بمبئيءَ مان قاضي ابراهيم بن
قاضي نور محمد جي اهتمام سان ڇپيو.

حواشي مفتاح الصلوة:

علوم اسلاميه جي هيءُ هڪ منفرد روايت رهي آهي، ته
جيڪو ڪتاب مقبول عام ٿيندو آهي. تنهن جا هڪ پاسي حاشين
مٿان حاشيا لکجن شروع ٿيندا آهن ته ٻئي پاسي شرحن مٿان شرح
لکجن شروع ٿي ويندا آهن ته ٽئين پاسي ترجمن جا ڏيڍ لڳي ويندا آهن.
مفتاح الصلوة سان به اهو ئي لقاء ٿيو. هڪ پاسي ان جا ڪوڙ ترجما
ٿيا. جي حقيقت ۾ شرح به آهن. ته ٻئي پاسي ان تي حاشيا به ڄاڙيا
ويا. مولانا محمد هادي علي نالي هڪ عالم مفتاح الصلوة جي مٿان
فارسيءَ ۾ حاشيا ڄاڙيا، محشي ان بابت پاڻ لکي ٿو:

”هيءُ ڪتاب برڪت ڀريو معتبر روايتن سان ڀرپور نماز
جي مسئلن جي بي حساب جزئيات تي مشتمل
ڪائنات جي هدايتن جو خزانو آهي. منهنجي مراد آهي
مفتاح الصلوة. جيڪو شريعت نبوي جي رهبر ملت
حنفيءَ جي راه جي روشن ڏيئي. هر ويجهي توڙي پري واري
جي رهبر مولانا فتح محمد سنڌي برهانپوريءَ جي
تصنيف آهي الله کيس پلي جزا ڏئي. کيس رضا جي
چشمن جو سرچشمو بنائي. هن کان اڳ به اهو ڇپجي
چڪو آهي. پر ان جون رمزون ۽ پيچيدگيون جيئن
گهريون هيون تيئن نه کوليون ويون هيون. تنهن ڪري
رهبر جاده قويم، دليل صراط مستقيم حاجي حرمين
شريفين مولوي محمد حسين جي چوڻ تي پهريائين ان
جي متن جي تصحيح ڪيم. ان کان پوءِ ڪوڙ معتبر
ڪتابن تان گڻج فائدا منجهس اضافو ڪيم..... ۽ جناب

افادت مآب، تحقيق جي افق جي سچ، امام وقت، مختلف علمن ۾ زماني جي يڪتا عالم حضرت استاذي مفتي محمد سعد الله ادامہ الله ارشاده و ابقاه جي نظر مان پڻ ڪڍايم ۽ سندس اصلاح سان به کيس مزين ڪيم.

مولانا هادي عليءَ جي تصحيح ۽ حواشيءَ سان مفتاح الصلوة جو هيءُ نسخو 1355ھ ۾ مطبع رزاقيءَ ڪانپور مان فارسيءَ ۾ ڇپيو.

منهيات مفتاح:

هي اهي حاشيه آهن جيڪي مصنف پاڻ مفتاح الصلوة جي مسئلن جي وڌيڪ چٽائيءَ لاءِ مفتاح الصلوة مٿان چاڙهيا. مفتاح الصلوة جي دستياب خطي نسخن تي اهي اسان کي ڪٿي ڪٿي چڙهيل مليا آهن. البته قبل استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب مصلح المفتاح جي مقدمي ۾ مصلح المفتاح جي حوالي سان جيڪو ان جو تذڪرو ڪيو آهي، ان مطابق اهي شايد وڌيڪ هجن، جيئن علي محمد شاه پنهنجي متن ۾ هڪ هنڌ ان جو ذڪر ڪيو آهي ته:

”تاپي منجهه منهياتن مفتاح جي ٻين معتبرن ۾ آهي مذڪورا“

انهيءَ مان ۽ هنڌ هنڌ تي مصلح المفتاح ۾ ان جي حوالن نقل ڪرڻ منجهان اندازو ٿئي ٿو ته اصل ۾ هي تمام تفصيلي آهن.

مفتاح الصلوة جون خصوصيتون:

اسلامي علمن ۾ محدث ڪنهن مسئلي کي حديث جي نقط نظر کان بيان ڪندا آهن. ۽ هڪ فقيه، خاص طور اهو جڏنهن ڪنهن مڃيل فقهي مسلڪ جو مقلد هجي ته مسئلي کي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ ڏسندو آهي. مولانا مخدوم فتح محمد سنڌيءَ پنهنجي هن ڪتاب ۾ نماز جون مرثئي جڙيون، گهڻي کان گهڻيو، جيڪي پاڻ سهيڙي سگهيو آهي، سي سڀ جو سڀ فقهي حنفيءَ جي نقط نظر کان حنفي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪيون آهن. وڏي خوشي هن ڪتاب جي هيءَ آهي ته نماز پڙهندڙ آڏو جيترا به عملي مسئلا عمومن پيش ايندا آهن ممڪن حد تائين اهي

سڀ جو سڀ مصنف سهيڙي پيش ڪيا آهن. تڏنهن به مسئلا ايترا گهڻا آهن جو سڀني کي سهيڙڻ جي دعوا ڪوبه مصنف نه ٿو ڪري سگهي. مفتاح الصلوة جي مصنف پڻ اهو اعتراف ڪيو آهي ته:

”هن رسالي ۾ اختصار جي خيال کان ڪوڙ مسئلا اسان ڇڏي ڏنا آهن پر عمل جي لحاظ کان هي گنج آهن.“

۽ هيءَ حقيقت به آهي ۽ پڙهندڙ به مطالعي کان پوءِ جيڪڏنهن انصاف کان ڪم وٺندا ته مڃي وٺندا ته نماز جي مسئلن تي هيٿرو جامع ڪتاب سواءِ انهن ڪتابن جي جيڪي مصنف ماخذ طور ورتا آهن، علمي دنيا ۾ ڪو ٻيو مشڪل سان ملي سگهندو.

ان ڪري هيءُ ڪتاب نه رڳو سنڌ ۾ پر پوري هندستان ۾ مقبول عام ٿيو. علمي حلقن ۾ هن جي فتوىٰ ۽ فيصلن کي معتبر ۽ مقبول مڃيو ويو. پوءِ جي سنڌ جي اڪثر مصنفن لاءِ هن ماخذ ڪتاب جو درجو ماڻي ورتو. علمي تحقيق جا طالب جيڪي ڪنهن به مسئلي بابت علمائن جا مختلف اقوال معلوم ڪرڻ ۾ دلچسپي وٺندا آهن، تن لاءِ پڻ هن ڪتاب سند جي حيثيت ماڻي ورتي. مصنف ڪتاب جو بنيادي موضوع نماز کي بڻايو آهي. نماز جي فرض واجب ۽ سنتن ۾ ڪوتاهيءَ تي وعيد ذڪر ڪرڻ کان پوءِ فرض، واجب ۽ سنت جي شرعي تعريف ذڪر فرمائي اٿس. ان کان پوءِ نماز جا فرض، واجب ۽ سنتون بيان ڪيون اٿس. مصنف لکيو آهي ته عين العرفاء شاه عيسى جندالله سنڌي برهانپوريءَ جا فرزند هڪ شعر ذريعي نماز جي فرض، واجب ۽ سنتن جي تعليم ڏيندا هئا. مصنف اهو هن طرح ذڪر فرمايو آهي:

فرائض نه ڄاڻي ته ٿئي منجه قلق

اجبس نوق تقق رسق

جي واجب نه ڄاڻي ته ٿئي منجه خطر

فضت تقق لقت جسر

جي سنت تون ڄاڻين ته ٿين پيشوا

روث تبت تست ددا

مصنف شعر جي حرفن جي آڌار تي فرض، واجب ۽ سنتون بيان ڪيون آهن. ۽ انهن مان هر هڪ بابت الڳ الڳ احڪام بيان ڪيا آهن.

هڪ قابل مصنف جيان هڪ نقطي کان ڳالهه شروع ڪري مختلف ٿارين واري هڪ گنجان وٺ جيان ان کي ڦهلائي هڪ سرسبز ۽ ميويدار وٺ جي صورت ۾ هن تصنيف کي اسان آڏو پيش ڪيو اٿس. جنهن هيٺان جيڪو به علم جو طالب ايندو، سو خوب لاپ پرائي ورنندو.

مصنف هن ڪتاب کي درسي ڪتاب جي اصولن جي مد نظر شعر جي بنياد تي تصنيف ڪيو آهي. جو اهو طريقو شاگردن کي ڳالهيون ياد ڪرائڻ لاءِ انتهائي آسان ۽ لاڀائتو آهي. جيئن مصنف پاڻ به ڄاڻايو آهي ته پاڻ هي ڪتاب پنهنجي پائيچي شيخ احمد بن سليمان (جي تعليم) خاطر تاليف ڪيو.

سند جا عالم جيڪڏهن هن ڪتاب کي درسي ڪتاب طور نصاب ۾ شامل ڪري وٺن ته هيءُ ڪتاب شاگردن لاءِ نهايت آسان ۽ بهترين فائديمند ثابت ٿيندو.

مفتاح الصلوة جي اڳين ترجمن جي نوٽ:

مفتاح الصلوة جي ترجمن مان صرف هڪ ترجمو، جيڪو مخدوم انور سڀ کان پهريون ڀيرو سنڌيءَ ۾ ڪيو، سو اصل متن جو پورو جو پورو ترجمو هو. جنهن ۾ ڪابه ڪٽ ڪوٽ ۽ ڇنڊ ڇاڻ نه ڪئي وئي هئي. جيئن ته سردست هيءُ ترجمو موجود ڪونهي تنهن ڪري ان بابت مصلح المفتاح واري جيڪو لکيو آهي، تنهن مان ان جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

جو سنڌيءَ ۾ تصنيف ڪيو هو مخدوم انورا شال رحمتون رب رحيم جون هون تنهن سڳوري کان جنهن ڪيو تصنيف سنڌي کي ڪنا فارسيءَ، تنهن ۾ تڪرار مسئلن جو ۽ پڻ اطالو اختلاف.

مفتاح الصلوة فارسيء ۾ هئڻ جي حالت ۾ اختلافي قولن رکڻ باوجود اهل علم وٽ مقبول بنيو، جو اهل علم جي نقطه نظر کان خود اها هڪ خوبي هئي ته هڪ مسئلي بابت جيترا به مختلف قول هجن سي هڪ هنڌ گڏيل سامهون اچي وڃن. پر اهائي ساڳي خوبي مفتاح الصلوة جي سنڌي ترجمي ٿي وڃڻ کان پوءِ عام ماڻهن جي هئڻ ۾ اچڻ وقت مونجهاري جو باعث بنجي پئي. بهرحال پهرئين مترجم ان کي جيئن جو تئين پڙهندڙن آڏو آڻي ڇڏيو. جنهن ۾ مسئلن جي تڪرار ڏيکڻ، اختلاف توڙي ڪن غلطين کي به جيئن جو تئين ان پيش ڪري ڇڏيو ته جيئن مصنف جي اصل شيءِ پڙهندڙ ڏسي سگهن. اهو ئي مونجهارو مصلح المفتاح جو موجب بنيو. جنهن کي سيد علي محمد شاه دائري واري فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ترجمي ۾ پنهنجي پيش رو مترجم مخدوم انور جي به ڪٿي ڪٿي پونواري ڪئي اٿس. پر هيءُ ترجمو اصل متن کان تمام گهڻو آزاد ٿي لکيو ويو آهي. مصنف جيڪي اختلافي قول نقل ڪيا آهن سي پڻ جتي نامناسب ڄاتا اٿس خارج ڪيا اٿس. ۽ هن ڪوڙ سارا واڌارا به ڪيا آهن. خاص طور مخدوم محمد هاشم مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي، مخدوم محمد صادق گچيرائي، مخدوم ابراهيم ٺٽوي، مخدوم حامد بوبڪائي، مخدوم ابوالحسن ڏاهري، مخدوم عابد سنڌي، مخدوم پير محمد ۽ ٻين سنڌ جي عالمن جي حوالن جا پڻ اضافو ڪيا آهن. مصنف جي منهيات مان پڻ جابجا واڌارا نقل ڪيا ويا آهن.

هن مان اندازو اهو ٿئي ٿو ته مصلح المفتاح واري آڏو مفتاح الصلوة جو متن پهچائڻ کان وڌيڪ اهو خيال رهيو آهي ته نماز جا مسئلا بهتر کان بهتر نموني ائين پيش ڪجن جو سنڌي پڙهندڙ ڪنهن ٻئي ڪتاب ڏسڻ جا محتاج نه ٿين. ان ڪري هيءُ ڪتاب لڳي ائين ٿو ته جهڙو ترجمو نه پر اصل تصنيف هجي.

مخدوم عبد الصمد نورنگ پوٽي وارو مفتاح جو ترجمو به آزاد ترجمو آهي. اصل متن جو هن ۾ به خيال نه رکيو ويو آهي. مسئلن جون مختلف صورتون تمام گهڻيون وڌايون اٿس. ايترو چئبو ته هنن

مفتاح الصلوة کي شامل ڪيو آهي. باقي واڌارا ايترا آندا اٿس جو اصل متن انهن ۾ گم ٿي وڃي ٿو. شيخ فتح محمد بن عين العرفاء شيخ عيسيٰ جندالله پاڻاڻي ثم برهانپوريءَ ”فيءُ الزوال“ جو مسئلو برهانپور جي علائقي جي مناسبت سان لکيو آهي ته مترجم اهو سڄو حصو ڪٿي ان جي جاءِ تي مخدوم محمد هاشم جي فيءُ الزوال بابت رسالي ”رشف الزوال“ مان سنڌ جي مناسبت سان ’فيءُ الزوال‘ جي جيڪا صورت بيهي ٿي سا نقل ڪئي آهي.

اردو ترجمو پڻ آزاد ترجمو آهي. متن جو مختصر خلاصو اردوءَ ۾ ڏيندو ويو آهي ۽ مصنف جي عبارت ۽ انداز بيان کان پاڻ کي آڄو ڪري ڇڏيو اٿس: ڪتاب کي چئن بابن ۾ ورهايو اٿس ۽ فصل جي ترتيب ڦيرائي ڇڏي اٿس. جيئن نماز جي پڇندڙ شين بابت فصل مفتاح جي اصل متن ۾ آخري فصل آهي ۽ اردو ترجمي ۾ آخري فصل روزي ٿيڻ ۽ اعتڪاف جي بيان ۾ آهي. ان طرح ٻين به ڪوڙ ڳالهين ۾ اردو مترجم آزاد ٿي ترجمو ڪيو آهي.

هيءُ ترجمو:

منهنجي هن ننڍڙي ڪوشش جو مقصد سنڌ جي هڪ برگزيده بزرگ ۽ عالم جي تصنيف سنڌ جي اهل علم ماڻهن آڏو پيش ڪرڻ، سنڌ جي عالمن جي محنتن کي اجاگر ڪرڻ ۽ اهل سنڌ کي ان کان آگاهي ڏيڻ آهي. نئين نسل کي پنهنجي وڏڙن جون علمي نشانيون ڏيکاري کين اتساه بخشڻ آهي. علمي طور کين پنهنجو شاندار ماضي ڏيکاري شاندار مستقبل جي تعمير لاءِ ويساه ڏيڻو آهي. تاريخي طور اهو ڏيکارڻو آهي ته سنڌ ماضيءَ ۾ علمي طور ڪيترو نه شاهوڪار هئي.

هن مقصد جي پيش نظر اهو خيال رهيو ته مصنف جو متن جيئن جو تيئن پيش ڪجي، ته جيئن پڙهندڙ مصنف جي اصل علمي ڪاوش کان واقف ٿين. مون ڪنهن به طرح مصنف جي علمي جاکوڙ ۽ پڙهندڙن جي وچ ۾ پوڻ مناسب نه سمجهيو آهي، ان ڪري متن جو اصل فارسي خطي نسخن مان ترجمو ڪيو آهي. نه

وڌايو نه ئي ڪجهه گهڻايو آهي. ترجمو جيتوڻيڪ تحت اللفظ ناهي پر تڏنهن به وس آهر مصنف جي انداز بيان قائم رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. البتہ هيٺين ريت عنوانن ۾ سمجهڻ جي سهولت خاطر ڪجهه اسان پنهنجي پاران ڪيو آهي:

مصنف متن ۾ نماز جي فرض، واجب، سنتن ۽ مستحبن لاءِ فصل وغيره جو عنوان نه ڏنو آهي. فرض پورا ٿيندي ئي واجب، واجب پورا ٿيندي ئي سنتون ۽ سنتون پوريون ٿيندي ئي مستحب شروع ڪري ڇڏيا آهن. ترجمي ۾ اسان 'فصل نماز جا فرض'، 'فصل نماز جا واجب'، 'فصل نماز جون سنتون' ۽ 'فصل نماز جا مستحب' جا عنوان قائم ڪيا آهن. ۽ مصنف جيئن ته انهن مان هر هڪ جو تعداد ڏنو آهي ان ڪري اسان اهي نمبرن سان ڏنا آهن. مصنف انهن مان هر هڪ بابت جيڪي مسئلا ڏنا آهن تن جي شروعات "مسئلہ" جي عنوان سان ڪئي آهي اسان انهن آڏو نمايان ۽ ٿلهو ٽپڪو ڏئي نشاندهي ڪئي آهي.

ان طرح 'مڪروهات خارجہ' ۽ 'نماز اولياءِ اهل باطن' لاءِ مؤلف فصل جو عنوان نه ڏنو آهي. اسان ان لاءِ 'فصل خارجي مڪروهات' ۽ 'فصل نماز اهل باطن' جو عنوان قائم ڪيو آهي. ان طرح ڪن ضروري مسئلن کي نمايان ڪرڻ جتي مناسب ڄاتو ويو آهي ۽ مصنف ان لاءِ ڪو عنوان نه ڏنو آهي. ته انهن کي اسان عنوان ڏنو آهي. متن جي ترجمي ۾ جتي مون اصل مٿان مزيد وضاحت جي ضرورت ڄاتي آهي، اتي ان وضاحت کي برڪيت ۾ بند ڪيو آهي، ان کان سواءِ ڪا به نوٽ ڪرڻ جهڙي تبديلي نه ڪئي وئي آهي. ڪتاب جي آخر ۾ "في الزوال" بابت مصنف جو رسالو، "جهت

الڪعبه" جا اهي اوراق جيڪي سنڌ سان تعلق رکندڙ آهن ۽ فارسي ۾ آهن اهي خاص طور سيوستان ۽ ان جي آس پاس جيئن: پاٽ ۽ سن جي "في الزوال" جي سمجهاڻيءَ جي باري ۾ تصنيف ٿيل آهن، سي ضميمي جي طور شامل ڪري ڇڏيا ويا آهن، ته اهل علم لاءِ استفادي جو ذريعو بنجن. هن رسالي جا اصل خطي اوراق ڪوٽڙي ڪبير جي لائبريريءَ ۾ موجود آهن.

مفتاح الصلوة جا خطي نسخا:

مانواري استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب مفتاح الصلوة جي ٽن خطي نسخن کي ڏسڻ جو مصلح المفتاح جي مقدمي جي حاشيي ۾ ذڪر ڪيو آهي. هڪ پراڻن هالن جي بزرگ محمد حافظ بن محمد جو سال 1210ھ جو ۽ ٻيو سال 1231ھ جو موسيٰ نالي ڪاتب جو ۽ ٽيون هال ڪنڊيءَ جي ڪاتب جليل (عبد الجليل) جو جيڪو سڀ کان قديمي نسخو 1157ھ جو آهي.

منهنجي آڏو مٿين نسخن بجاءِ انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجيءَ جي لائبريري ۾ موجود ٻه قلمي نسخا آهن. جن مان هڪ عبد الله ولد محمد عابد جو 22 شعبان 1274ھ جو ڪتابت ڪيل آهي. هن نسخي جو خط نستعليق آهي ۽ ٻئي جو ڪاتب ۽ سال ڪتابت ٻئي نامعلوم آهن. ۽ هيءُ خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. ٻئي نسخا صاف ۽ سهڻي تحرير ۾ ڪتابت ٿيل آهن. ٻنهي نسخن تي مختلف جاين تي مختلف حاشيا چڙهيل آهن. ڪن حاشين تي ”منه“ آندل آهي، جيڪي مصنف جا آهن.

ٻنهي نسخن ۾ آندل حاشيه پڻ مون ترجمي ۾ هن خيال هيٺ شامل ڪيا آهن ته ممڪن آهي اهي مصنف جا هجن. جيتوڻيڪ اهو خيال هن حوالي سان ڪمزور به آهي ته ٻنهي ڪاتبن جا حاشيا الڳ الڳ قسمن جا آهن مصنف جا هجن ها ته ٻنهي ڪاتبن جي نقل ۾ فرق نه هجي ها. پر تنهن باوجود اهو خيال بلڪل رد نه ٿو ڪري سگهجي جو امڪان اهو به آهي ته مصنف جي تفصيلي منهيات مان هر ڪاتب پنهنجي پنهنجي چونڊ مطابق مختلف حاشيه چڙهيا هجن.

عبدالله ولد محمد واري نسخي ۾ ڪاتب به ڪي حاشيه چڙهيا آهن. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته ڪاتب پاڻ به وڏو عالم ۽ قابل شخص آهي. حاشين جي آخر ۾ پاڻ ”لڪاتبه عفي عنه“ جي لفظن سان ان جي نشاندهي ڪئي اٿس. هن نسخي ۾ هڪ هنڌ

مخدوم عبدالڪريم متعلويءَ جو حاشيو ۽ هڪ هنڌ مخدوم محمد هاشم جو حاشيو پڻ ڇاڙهيل آهي. هن نسخي ۾ آخر ۾ مصنف طرفان اهو ڄاڻايل آهي ته:

”مون هيءُ رسالو پنهنجي ڀائيجي شيخ احمد بن سليمان خاطر تاليف ڪيو. الله انهيءَ محب. سندس مڙني فرزندن، دوستن مخلصن ۽ درويشن کي توفيق ڏئي ۽ اعلى منزلن تي پهچائي.“

ٻئي نسخي مان عبارت جي هن حصي جو پهريون حصو غائب آهي. ۽ صرف هيءُ موجود آهي:

”الله انهيءَ محب سندس مڙني فرزندن، دوستن، مخلصن کي توفيق ڏئي ۽ اعلى منزلن تي پهچائي.“

متن ۾ مصنف جتي ٻڌايو آهي ته ”الله جو نالو ٻڌي ثنا چوڻ ۽ نبي سائين جن جو نالو ٻڌي درود پڙهڻ ۾ فرق هيءُ آهي ته ثنا رهجي وئي ته ان جي قضا نه ٿيندي درود قضا ٿيندو.“ پهرئين نسخي ۾ هن مسئلي جي علت ۽ علت جي علت هن طرح ڄاڻايل آهي:

”ڇاڪاڻ ته هر وقت ثنا پڙهڻ جو وقت آهي. جو الله جون نعمتون جيڪي ثنا جو موجب آهن سي ته نئين سر نيون ٿينديون رهن ٿيون، ان ڪري ان جي قضا نه ٿيڻ گهرجي.“

ٻئي نسخي هن طرح ان جي صرف هڪ علت بيان ڪئي آهي ته:

”ڇاڪاڻ ته هر وقت ثنا پڙهڻ جو وقت آهي، ان ڪري ان جي قضا نه ٿيڻ گهرجي.“

ان قسم جون ٻيون به ڪوڙ ڳالهيون اهڙيون آهن جن ۾ ٻئي نسخا هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ٻنهي نسخن ۾ اهڙو جتي به اختلاف ڏٺو ويو آهي، اتي ان جي حاشي ۾ پڻ نشاندهي ڪئي آهي. ۽ ضروري تصحيح به ڪئي آهي. ٻنهي نسخن ۾ ننڍا وڏا عنوان: ڳاڙهيءَ مس سان نمايان آهن البت پهرئين نسخي جي پوئين حصي ۾ عنوان

جي جڳھ خالي ڇڏيل آهي. شايد پوءِ لکڻ جي ارادي سان ڇڏڻ کان پوءِ اهي جايون کانئس رهجي ويون آهن. عبدالله پنهنجي نسخي جي پڄاڻي هنن لفظن سان ڪئي آهي:

”مفتاح الصلوة خام نويس، الله جي ڪمزور ٻانهي، فقير پر تقصير عبد الله ولد مرحوم مغفور محمد عابد غفرالله له ولوالديه و لجميع المؤمنين آمين ثم آمين جي هٿن سان ڏينهن خميس ٽيوپهين شعبان 1276ھ ۾ لکجي پورو ٿيو.

ترجمہ شعر: الله! جنهن هيءُ لکيو آهي، تنهن جا گناه معاف ڪر ۽ بهشت عطا ڪر لکت زمانن تائين ورقن ۾ رهندي. پر لکندر مٽيءَ ۾ ملي ويندو.“

شڪر گذاري:

آخر ۾ آءٌ محترم انعام شيخ صاحب سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جن جو نهايت شڪر گذار آهيان جن هن ڪتاب کي بورڊ طرفان ڇپائڻ ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ مخدوم سليم الله صديقي پڻ شڪريه جو مستحق آهي جو اصل ۾ اهو ئي هن ڪتاب جي ترجمي جو سبب بنيو. نه رڳو زور پري ترجمي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيائين پر پڄاڻي جو سلسلو ايسٽائين نه ڇڏيائين جيستائين مون ترجمو مڪمل نه ڪيو.

*

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على رسوله محمد سيد الاولين و الآخرين وعلى آله واصحابه ومن تبعهم اجمعين !
 الله تنهنجو بخت پلو ڪري ! تو کي ڄاڻڻ گهرجي ته هر عاقل ۽ بالغ (جيڪو ديني احڪامن تي عمل جو ذميوار آهي، تنهن) تي فرض جو ڄاڻڻ فرض، واجب جو ڄاڻڻ واجب، سنتن جو ڄاڻڻ سنت ۽ مستحبن جو ڄاڻڻ مستحب آهي. ڇاڪاڻ ته سڀني فرض مان سڀ کان اهم بدني فرض نماز آهي، تنهن ڪري ان جا فرض، واجب، سنتون ۽ مستحب وڏي اهميت وارا آهن. ايسٽائين جو فتاويٰ ڪبيري، ناصري، شهابي ۽ مسعودي ۾ آيو آهي ته جيڪو نماز جا فرض ۽ واجب نه ٿو ڄاڻي تنهن جي نماز جائز ڪانهي. ۽ شيخ ابو حفص ڪبير فرمايو آهي ته اهو ڪافر ٿي پوندو. نعوذ بالله منها. تنهن ڪري پهريائين هر هڪ جي تعريف بيان ڪيان ٿو. تنهن کان پوءِ انهن جو نماز بابت بيان ڪندس.

فرض، واجب، سنت ۽ مستحب جي تعريف:

فرض: جيڪو دليل قطعي، جنهن ۾ ڪوبه شڪ شهبو نه هجي، سان ثابت ٿئي، جنهن جو الله تعاليٰ نص قرآنيءَ سان حڪم فرمايو هجي، يا متواتر حديث يا اجماع امت سان ثابت هجي. ڪنهن حڪم جي فرضيت تي جيڪڏهن سڀ مجتهد متفق آهن ته ان جو منڪر ڪافر آهي. پر جيڪڏهن ڪن وٽ فرضيت هجي ڪن وٽ نه، ته ان صورت ۾ منڪر فاسق ٿيندو. فرض ڇڏڻ سان آخرت ۾ عذاب جو مستحق ٿيندو. پر الله جي مهر بخشش سان ٻڃي سگهندو. نماز ۾ ڪوبه نماز جو فرض ڇڏڻ سان نماز جائز نه ٿيندي.

واجب: جيڪو قرآن مان غير منصوص ظني دليل يا حديث غير متواتر سان ثابت هجي، اهو الله جو حڪم هجي،

نبي صلي الله عليه وسلم جن طرفان هميشه ڪيل هجي. ۽ ان جي چڏيندڙ بابت تنبيهه به ڪيل هجي. ان جو حڪم اهو آهي ته واجب جو منڪر فاسق آهي. مجتهدن وٽ گمراه آهي، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ ان جو وجوب ثابت آهي. ۽ اهو نه ڪرڻ سان عمل مڪروه تحريمي ٿيندو، يعني دنيا ۾ حرام جي ويجهو ۽ آخرت ۾ ثواب کان محروميءَ جي باعث ٿيندو. جيتوڻيڪ قضا جي فرضيت مٿانئس لهي ٿي وڃي، البت قضا جو وجوب ثابت آهي. ۽ غالب گمان مطابق عذاب جو سبب پڻ ٿيندو، جيڪڏهن قضا نه ڪيو ويو. پر جي الله پنهنجي خاص مهر سان کيس معاف فرمائي ته ٻي ڳالهه آهي.

سنت: جيڪا پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کان ثابت هجي. قول، فعل، رضا يا مڙني صورتن ۾ ان جو گهڻو تاڪيد فرمايو هجي. ۽ اهو عمل ايتري ڪثرت سان ڪيل هجي جو چيو اٿن ته عمر ۾ ٻن پيرن کان مٿي ترڪ نه ڪيل هجي.

ان جي حڪم جون ٽي صورتون آهن: جيڪڏهن سنيت جو ثبوت خبر واحد سان آهي ته ان جو منڪر بدعتي ۽ پڇڙو (بدڪار) آهي، پر جيڪڏهن سنيت جو ثبوت خبر مشهور سان آهي، ته ان جو منڪر فاسق آهي، جيڪڏهن خبر متواتر سان آهي ته منڪر ڪافر آهي. پر جيڪڏهن نعوذ بالله اهانت ۽ گهٽ ڏيکارڻ واري انداز سان انڪار ٿو ڪري ته ان صورت ۾ ڪافر ٿي ويندو. سنيت جو اعتقاد قبول ڪرڻ کان پوءِ ان جي نه ڪرڻ سان ثواب جو نقصان ٿيندو ۽ دنيا ۾ مڪروه تنزيهي ۽ عتاب جو موجب ٿيندو. ڪجهه محقق سخت تاڪيد واري سنت موڪده جي چڏڻ کي گناهه ۾ واجب جيان چون ٿا. جيڪڏهن سنت تي عمل ڪرڻ کي ڪجهه نه سمجهي، آسان سمجهي (يعني اهو سمجهي ته عمل ٿيو ته ڇا جي نه ٿيو ته ڇا) چڏجي ته ان ۾ ڪافر ٿيڻ جو خوف آهي. پر جيڪڏهن پاڻ کي (نه ڪرڻ جي صورت ۾) قصور وار سمجهي ٿو ته معافيءَ جي اميد ڪري سگهجي ٿي.

مستحب: ان عمل کي چئبو آهي جنهن جو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ثواب بيان ڪيو هجي، ۽ ڪڏهن پاڻ به ڪيو هجي ۽ اهو عبادت جي سلسلي جو عمل هجي، عادت جي سلسلي مان نه هجي، ان کي سنت استحبابي پڻ چوندا آهن. ڪي مستحب سلف ۽ خلف مان پڻ آيل آهن (مڙني) مستحبن جو منڪر نه ڪافر آهي نه فاسق نه بدعتي نه گنهگار ها البت جيڪڏهن اهڙي مستحب جو انڪار آهي، جنهن جي استحباب جو ثبوت نبي صلي الله عليه وسلم جن جي سنت (حديث) سان ٿيو هجي، جيئن اڳي معلوم ٿي چڪو (ته پوءِ گنهگار ٿيندو) اهڙيءَ طرح ان تي عمل نه ڪندڙ کان پڻ ڪنهن به صورت ۾ پڇاڻو ڪونه ٿيندو. پر اهو فضيلت جو تارڪ ۽ ثواب کان محروم ٿيندو. ۽ ان تي عمل ڪندڙ وڏي ثواب سان سرفراز ٿيندو. صلاحيت ڀريو ۽ سويارو ٿيندو.

فرض، واجب ۽ سنتن بابت شعر:

سند جي عالمن مان ڪنهن بزرگ⁽¹⁾ نماز جي فرضن واجبن ۽ سنتن کي هيٺين ٽن بيتن ۾ اشارن سان بيان ڪرڻ فرمايو آهي. جن جي حضرت صاحب⁽²⁾ جن جا فرزند گهڻو ڪري تعليم ڏيندا رهندا آهن.

فرائض نه ڄاڻي ته ٿئي منجهه قلق
اجبس نوق تقق رسق
جي واجب نه ڄاڻي ته ٿئي منجهه خطر
فضت تقق لقت جسر
جي سنت تون ڄاڻين ته ٿين پيشوا
روث تبت تست ددا

(1) (المڪتوب الحبيب ۾ هن شعر جي نسبت سند جي عالم محمد زاهد ڏانهن ڪئي ويئي آهي، جيڪو پڻ پاٽ جو هو)

(2) يعني ابوالبرڪات شاه عيسٰ جندالله جيڪو هن ڪتاب جي مصنف جو پيءُ آهي.

هن جو تفصيل معتبر ڪتابن منجهان ڄاڻايان ٿو، پر ضرورت بنا ڪوبه حوالو نه ڏنل آهي.⁽¹⁾
الف: شعر جي پهرئين لفظ الف مان مراد آهي انگڙا (بدن) جي پليٽي پاڪ ڪرڻ.

پهريون فرض:

انگڙا يعني بدن جي پليٽي پاڪ ڪرڻ آهي. پليٽي ظاهري يا معنوي. جن جو فقيهن پنهنجي عرف ۾ ”حدث“ ۽ ”خبث“ (گندگي) سان تعبير ڪيو آهي. ۽ حدث ٻه قسم آهي. هڪ ’اصغر‘ جنهن سان وضو واجب ٿيندو آهي ۽ ٻيو ’اکبر‘ جنهن سان غسل واجب ٿيندو آهي.

فصل

وضوءَ جو بيان

وضوءَ جا فرض:

وضوءَ ۾ چار شيون فرض آهن.

- 1- منهن ڌوئڻ،⁽²⁾ پيشاني جي وارن کان وٺي کاڌيءَ جي هيٺان تائين، ۽ ٻنهي ڪنن جي هڪ ڀاڙيءَ کان ٻي ڀاڙيءَ تائين.⁽³⁾ پر جيڪڏهن ڏاڙهيءَ جوار گهاٽا آهن ته ان صورت ۾ کاڌي هيٺ تائين ڌوئڻ جي بجاءِ چوٿين حصي ڏاڙهيءَ جي مسح فرض ٿيندي. جيئن مشهور آهي، پر صحيح اهو آهي. ته جيڪي وار منهن جي

(1) يعني مسئلن جي ڪنهن ڪتاب ڏانهن نسبت نه ڪيل آهي. البته جتي ضرورت سمجهي وئي آهي، جيئن ڪو مسئلو مشهور ۽ غير مفتي به قول جي خلاف آهي. (ته پوءِ حوالو ڏنل آهي).

(2) منهن ڌوئڻ جو طريقو هيءُ آهي ته ساڄي هٿ جي لپ ٺاهي ان جي پٺ کاٻي هٿ جي پيٽ تي رکي. ۽ منهن جي مٿئين حصي (پيشانيءَ) کان هلڻ شروع ڪري. من العيني شرح صحيح البخاري نقل عن زاهد السرخي.

(3) ان جا وار ڌوئڻ مان مراد انهن تي پاڻي وهائڻ آهي. جيئن ان جي تصريح زخار ۾ ٿي آهي. منہ قدس سرہ

حد ۾ اچن ٿا تن جو ٽوئڻ فرض آهي، جيئن سراج الوهاج ۾ آهي ۽ ان تي فتوى آهي، جيئن ظهيريہ ۾ آهي، هن کان سواءِ ٻيون جيڪي به روايتون آهن. تن کان رجوع ڪيو ويو آهي جيئن بدائہ ۾ آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته مصنفن تي عجب ٿو ٿئي ته صحيح ۽ مفتي به روايت، جنهن ڏانهن رجوع ڪيو ويو آهي، سا ڇڏي ٿا ڏين ۽ ٻيون روايتون بيان ڪريو ٿا ڇڏين.

2- ٻنهي هٿن پٺان جو ٺونڀن تائين ڏوئڻ.

3- ٻنهي پيرن جو پيڏين تائين ڏوئڻ (ٺونڀون ۽ پيڏيون فرض ۾ شامل آهن)

4- چوٿون حصو مٿي جو، جتان سولو لڳي، مسح ڪرڻ

وضوءَ جون سنتون:

وضوءَ ۾ تيرهن سنتون آهن:

1- ٻئي هٿ جوڙڻ تائين، پهرين ٻن ڏاڍا جدا جدا ۽ پوءِ گڏ ڏوئڻ

2- شروع ڪرڻ مهل ”بسم الله العظيم والحمد لله على دين الاسلام“ چوڻ پر جي صرف بسم الله الرحمن الرحيم چوي ته به سنت ادا ٿي ويندي.

3- ڏندن ڪرڻ⁽¹⁾ گريون ڪرڻ⁽²⁾ مهل، جي موجود نه هجي ته اگرين سان ڏندن کي صاف ڪرڻ. يا ٿلهي پاڪ ڪپڙي سان صاف ڪرڻ سان به ثواب حاصل ٿيندو. ڏندن وڻ جو هجي اهو سنت آهي.⁽³⁾ نه هجي ته ڪڙو هجي يا ڪنهن اهڙي شيءِ جو هجي جيڪا صفائيءَ جو موجب ٿي سگهي. چيچ (چيٽ) جهڙو ٿلهو⁽⁴⁾ ۽ هڪ گرانٽ ڊگهو هجي. ان جي هٿ ۾ جهلڻ جو سنت طريقو هن

(1) ڏندن ڪرڻ جا هي فائدا آهن: وات پاڪ ٿئي ٿو. الله راضي ٿئي ٿو. شيطان کي پري ڀڄائي ٿو. ملائڪن کي خوش ڪري ٿو، گناه ڇڏي ٿو، نيڪيون وڌائي ٿو، بيماري ختم ڪري ڏند مضبوط ڪري ٿو. معدي کي سگه ٿو بخشي، خشو پيدا ڪري ٿو ۽ اکين کي روشن ڪري ٿو. (شرح منيه)

(2) صحيح اهو آهي ته ڏندن ڪرڻ مستحب آهي. جيئن شرح هدايه ۾ ۽ ڪفايه ۾ آهي. ته صحيح اهو آهي ته ڏندن ڪرڻ سنت آهي.

(3) ڏندن اهڙي وڻ جو هجي جيڪو ڪڙو هجي، ته جيئن وات کي پاڪ ڪري البتہ اراڪ جي وڻ جو ڏندن وڌيڪ بهتر آهي زيتون جي وڻ جو پڻ مبارڪ آهي.

(4) اگر برابر ٿلهو هجي ڊگهو گرانٽ هجي ۽ ان کان ڊگهو شيطان جي سواري آهي.

طرح آهي ته ننڍي آگر ۽ آڱوٺو ڏندن هيٺان ۽ ٽي آڱريون مٿان هجن. ننڍي آگر ڏندن جي پوئين حصي کان ۽ آڱوٺو منڍ واري پاسي کان هيٺان هجي ۽ ٽي آڱريون مٿان هجن جيئن بحرالرائق ۾ آهي، شروع مٿين ڏندن جي ساڄي کان ڪري کاٻي طرف وڃجي، ان کان پوءِ هيٺين ڏندن کي ساڳئي طريقي سان ڪجي. شرح منية المصلي: ان طرح هر پاسي کان ٽي دفعا ٽن ڀاڻين سان ڏندن ڪرڻ گهرجي.⁽¹⁾ بحرالرائق.

4- گرزيون ڪرڻ. يعني وات ۾ پاڻي کڻي ڦيرائڻ. ڪن ڪتابن ۾ گرزا ڪرڻ سنت چيو ويو آهي. ته جيئن نڙيءَ تائين پاڻي پهچي.

5- نڪ کي پاڻي ڏيڻ. ساڄي هٿ سان پاڻي ڏجي ۽ کاٻي سان صاف ڪري وٺجي. ڪن روايتن مطابق انهيءَ ۾ به مبالغو ڪرڻ سنت آهي. اهو هن طرح ته اگر سان پاڻي نڪ جي هڏي تائين پهچائي ”عيون“ ۾ گرزيءَ ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ ۾ مبالغو مستحب ڄاڻايو ويو آهي ۽ اهو به سنت آهي ته گرزي توڙي نڪ کي پاڻي ڏيڻ مهل هر پيري نئون پاڻي کڻڻ گهرجي.

6- هر عضوي کي ٽي ڀيرا ڏوٽڻ، پر پهريون دفعو فرض ۽ ٽي ڀيرا سنت آهي، ۽ هر پيري هر هڪ سڄي عضوي تي پاڻي ڦيرائڻ گهرجي. بحرالرائق.

7- وضوءَ يا پاڪائي جي دل ۾ نيت ڪرڻ. وات سان چوڻ مستحب آهي، جيڪڏهن نيت نه ڪبي ته وضوءَ جو ثواب نه ٿيندو جيتوڻيڪ نماز جائز ٿي ويندي ۽ نيت منهن ڏوٽڻ وقت ڪرڻ گهرجي (سراج الوهاج). شايد ان مان مراد اها آهي ته نيت دير ۾ دير منهن ڏوٽڻ تائين ڪجي ان کان وڌيڪ دير جائز ناهي، ڇاڪاڻ ته پهريون فرض آهي، پر ان کان اڳ ۾ نيت ڪرڻ جائز آهي، نماز تي

(1) هيءُ وضوءَ جي سنت آهي نماز جي سنت ناهي. ان ڪري جيڪڏهن ظاهر لاءِ وضوءَ ڪرڻ مهل ڏندن ڪري گهڻيو نمازون پڙهيون ويون ته سڀني ۾ ڏندن جي فضيلت حاصل ٿيندي. اهو اسان (حنفين) وٽ آهي. شروع مٿين ڏندن جي ساڄي کان ڪجي ان کان پوءِ هيٺين ڏندن کان. ان کان مٿين ڏندن جي کاٻي ۽ پوءِ هيٺين جي ساڄي کي ڏندن ڪجي. وات جي اندران زبان جي هيٺان ۽ مٿان کان ڪرڻ گهرجي.

قياس ڪندي بشرطيڪ اجنبي وچ ۾ نه اچي. ان ڪري صاحب عيون نيت کي پهرين سنت قرار ڏنو آهي / ڳڻيو آهي.

8- ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ. ان جو طريقو اهو آهي ته هيٺان کان ڏاڙهيءَ ۾ آڱريون ڏئي مٿئين پاسي اُڻجن. جمع الجوامع ۾ حديث آيل آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن لپ پائيءَ جي ڏاڙهيءَ ۾ هيٺ تائين پهچائيندا هئا. ان کان پوءِ ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ فرمائيندا هئا.

9- ٻنهي هٿن ۽ ٻنهي پيرن جي آڱرين جو خلال ڪرڻ. ان جو هٿن بابت طريقو هيءُ آهي ته ٽمندڙ آڱريون هڪ ٻئي ۾ داخل ڪجن، ته جيئن تسبيڪ حاصل ٿئي. ۽ پيرن بابت طريقو هي آهي ته کاٻي هٿ جي ننڍي آڱر سان ساڄي پير جي ننڍي آڱر کان شروع ڪري. ۽ کاٻي پير جي ننڍي ڇيڇ تي ختم ڪجي.

10- سڄي مٿي جي مسح ڪرڻ. ان جي صورت اها آهي. ته ٻئي تريون پائيءَ سان آليون ڪري مٿي جي اڳئين حصي کان چڪي اهڙيءَ طرح ڪيڙيءَ تائين اُڻجن جو سڄو مٿو ان ۾ لپيڻجي وڃي. ان کان پوءِ ٻنهي هٿن جي اُشهد آڱرين سان ڪن جو اندريون حصو، ۽ ٻنهي آڱوڻن سان ڪن جو ٻاهريون حصو مسح ڪجي.

11- ٻنهي ڪنن جي مسح لاءِ نئون پاڻي نه کڻڻ ان ئي پاڻي سان مسح ڪرڻ جيڪو مٿي جي مسح لاءِ هٿ آلا ڪري کنيو ويو آهي.

12- ترتيب جي رعايت ڪرڻ يعني پهريائين منهن ڌوئڻ پوءِ هٿ، ان کان پوءِ مٿي جي مسح ڪرڻ ۽ پوءِ پير ڌوئڻ. جيئن نص قرآن ۾ آيو آهي.

13- لڳاتار ڪرڻ. يعني هڪ ٻئي پٺيان⁽¹⁾ ائين ڌوئندو وڃڻ جو ٻئي عضوي ڌوئڻ وچ ۾ ايترو وقفو نه ٿئي جنهن سان عضوا هوا تي سڪي وڃن. ۽ پيرن ڌوئڻ کان اڳ ۾ عضوا رومال سان خشڪ نه

(1) هڪ ٻئي پٺيان ڌوئڻ ۾ الڳ الڳ عضون جو هڪ ٻئي پٺيان ڌوئڻ مراد آهي. هڪ عضو لڳاتار ڌوئڻ مراد ناهي. انڪري جيڪڏهن هڪ ٻانهن ته لاکيتو ڌوتائين پر ٻي ٻانهن ايترو دير سان ڌوتي وئي جو پهرين سڪي وڃي ته اهو سنت جي خلاف آهي. ان ڪري عضوا هڪ ٻئي پٺيان ڌوئجن. البته جيڪڏهن هڪ ڀيرو منهن ڌوتائين گهڻي دير کان پوءِ ٻيهر ڌوتائين وري ٽيهر ڌوتائين ته اهو سنت جو تارڪ نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته لاکيتو ڌوئڻ مختلف عضون ۾ مراد آهي. هيءَ صورت مصفي ۾ مذڪور آهي. نقل من عمد من عينه.

ڪجن. ائين ڪرڻ منع آهي يعني آلي مٿان آلو ڪندو
وڃي. ائين معراج الدارۃ عن شمس الائمة حلواني ۾ آهي. هنن
سنتن کان سواءِ به ڪجهه سنتون چيون وڃن ٿيون پر ڪن انهن
کي مستحبن ۾ شمار ڪيو آهي. ۽ اهو ئي صحيح چوڻ آهي.

وضوءَ جا مستحب:

وضوءَ جا مستحب پندرهن آهن:

- 1- شروع ڪرڻ وقت تعوذ ۽ تسميع يعني بسم الله العظيم⁽¹⁾ چوڻ⁽²⁾
- 2- قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ
- 3- ساڄي کان شروع ڪرڻ
- 4- شهادت جو ڪلمو ۽ درود هر فرض عضوي تي پڙهڻ. نسائي ۽
بين ڪتابن ۾ آيل صحيح حديث ۾ آهي ته جيڪو سبحانڪ
اللهم وبحمدڪ اشهد ان لا اله الا انت⁽³⁾ استغفرڪ واتوب
اليڪ وضوءَ کان پوءِ چوندو. ته ان جا عمل ضايع نه ٿيندا. مسلم
جي حديث ۾ آهي ته (اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريڪ له
واشهد ان محمدا عبده ورسوله) وضوءَ کان پوءِ جيڪو چوندو الله
تعالٰي ان لاءِ بهشت جا اٺئي دروازا کولي ڇڏيندو. جتان وٽس
اتاهون گهڙي. مسنون دعائون پڻ پڙهڻ مستحب آهن. جمع
الجوامع ۾. علي بن ابي طالب کان مروي آهي ته نبي صلي الله
عليه وسلم جن هٿن ڌوئڻ وقت: بسم الله العظيم والحمد لله
علي دين الاسلام چوندا هئا، کانئن هڪ ٻي روايت مروي آهي ته
وضو ڪندي، گرڙي ڪرڻ مهل: اللهم لقين حجتني، نڪ کي
پاڻي ڏيڻ مهل: اللهم لاتحرمني من رائحة الجنة، منهن ڌوئڻ وقت:
اللهم بيض وجهي يوم تبيض وجوه وتسود وجوه، ساڄي هٿ
ڌوئڻ مهل: اللهم اعطني كتابي بيمينتي، کاٻي هٿ ڌوئڻ وقت:

(1) والحمد لله علي دين الاسلام. الاسلام حق والكفر باطل. اللهم ثبتنا علي الاسلام.

(2) نماز وقت ننڊ پيل کي جاڳائڻ، حالانڪ وقت ڊگهو هجي، وقت نڪرڻ جو خوف به نه
هجي ڇاڪاڻ ته ننڊ غافل ڪندڙ آهي، ۽ غافل کي خبردار ڪرڻ واجب آهي ڪذا في
الاذڪار خلاصه الفق من عينه.

(3) عبدالله واري نسخي ۾ (وحده لا شريڪ لڪ) جا لفظ وڌايل آهن.

اللهم اجعل الخلد⁽¹⁾ بشمالي ولا تجعلها مغلولة الي عنقي، مٽي جي مسح وقت: اللهم غَشِنَا بِرَحْمَتِكَ فَاَنَا نَخْشَى عَذَابَكَ، اللهم لاتجمع بين نواصينا واقدامنا، ڪنڌ جي مسح ڪرڻ مهل: اللهم نجنا من مقطعات النيران⁽²⁾ ۽ پيرن ڌوئڻ⁽³⁾ مهل: اللهم ثبت قدمي على الصراط يوم تزل فيه الاقدام چوڻ فرمائيندا هئا. پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم وضو پورو ڪري اٿڻ وقت فرمائيندا هئا: اللهم كما طهرتنا بالماء فطهرنا من الذنوب. ان کان پوءِ روايت آهي ته جيڪو هيءُ دعائون پڙهندو، هر قطرو جيڪو وضوءَ وقت جسم مان ٽپڪندو ان مان الله تعاليٰ فرشتو پيدا ڪندو، جيڪو ان لاءِ قيامت جي ڏينهن تائين استغفار ڪندو رهندو. ۽ سندس گناه بخشيا ويندا. (انتهى محصله). وضوءَ کان پوءِ آية الكرسي ۽ انا انزلناه پڙهڻ گهرجي. حديثن ۾ ان جو وڏو ثواب آيل آهي. وڌيڪ دعائون فتوح الورد ۾ ڏسي سگهجن ٿيون.

5- منڊي، جيڪڏهن خلاصي هجي ته ان کي ڦيرائڻ مستحب آهي. پر جيڪڏهن سوڙهي آهي ته پوءِ ان کي ڦيرائڻ لازمي آهي ته جيئن اندر تائين پاڻي پهچي سگهي.

6- ڪنڌ جو مسح ڪرڻ⁽⁴⁾ (مٿي جي مسح مهل) ڪن عالمن ساڄي کان شروع ڪرڻ ۽ ڪنڌ جي مسح ڪرڻ کي سنت شمار ڪيو آهي.

7- ڌوئڻ عضون مٿان ڌوئڻ مهل هٿ ڦيرائڻ.

8- پيرن، پنڀڙين ۽ اک جي پاسن کي چڱيان ڌوئڻ.

9- منهن ڌوئڻ جي شروعات پيشاني کان ۽ هٿن پيرن جي آڱرين کان ۽ مٿي جي مسح آڱيان کان شروع ڪرڻ.

(1) عبد الله واري نسخي ۾ ”اجعل الخلد“ ڪٿي ان جي جاءِ تي ”لا تعطني ڪتابي“ ڏنو ويو آهي.

(2) او يقول اللهم اعنق ركبتي من النار واحفظني من السلاسل والاغلال. شرح منيه

(3) پيرن ڌوئڻ جي دعا کان پهريانين عبدالله واري نسخي ۾ ڪنن جي مسح جي دعا هن طرح ڏنل آهي ”اللهم اجعلني من الذين يستمعون القول فيتعون احسنه“

(4) ڪنڌ جي مسح ٿي آڱرين جي پٺ سان ڪرڻ به سنت آهي (خضر بنصر ۽ وچين)

10- وضو ڪرڻ مهل زبان سان نيت ڪرڻ ۽ هيءُ چوڻ "نويت ان اتوضاً لرفع الحدث امشثالا لامرالله تعالى".

11- پاڻ وضوءَ جو عمل ڪرڻ. ان ۾ ڪنهن کان ڪو هيلپو نه وٺڻ.

12- وضوءَ جي پچيل پاڻيءَ کي (ڪعبي ڏانهن منهن ڪري) اٿي بيهي پي ڇڏڻ.

13- وضوءَ جو شڪر ادا ڪرڻ.

14- هر نماز لاءِ نئون وضو ڪرڻ.

15- وضوءَ کان پوءِ منهن آسمان ڏانهن ڪري شهادت جو ڪلمو پڙهڻ.

هنن مستحبن کان سواءِ ٻه ڪوڙ آهن. جيڪي ڪفايت المؤمنين وغيره ڪتابن ۾ آيل آهن. جيئن وقت کان اڳي وضو ڪري نماز لاءِ ويهڻ، خالي ٿيل ٿانو پري ڇڏڻ، ڏاڙهي کي ڦٽي ڏيڻ، جيڪڏهن گهاٽي هجي. وضوءَ کان پوءِ ڏهه ڀيرا درود پڙهڻ. پر ايترو تعداد وڌيڪ اهم آهي.

وضوءَ جا مڪروه:

وضوءَ جا مڪروه چوڏهن آهن:

1- ان ڌوئل هٿ ٿانو ۾ وجهڻ. پليٽي جي شڪ نه هئڻ مهل ڌوئڻ مستحب، شڪ هئڻ مهل ڌوئڻ سنت ۽ پڪ هئڻ وقت ڌوئڻ فرض آهي.

2- دنياوي ڳالهه ٻولڻ ۽ وچ وضوءَ دوران ڪرڻ، مطلوب المؤمنين ۾ آهي ته حرام آهي.

3- پاڻي گهڻو هارڻ⁽¹⁾ پاڻيءَ جي ٻن رطلن، جيڪي مٺ برابر آهن، سان وضو ڪرڻ گهرجي. اهو سنت آهي. (هن مٺ مان اسان واري

(1) آداب مان آهي ته پاڻيءَ ۾ اسراف نه ڪجي. اهو منع ڪيلن مان به ڳڻيو ويو آهي. بلڪ حرام به سڏيو ويو آهي. ڇو ته وضو ڪندڙ درياءَ ڪناري هجي. ڇاڪاڻ ته الله جو فرمان آهي "ولا تبذر تبذيراً" ۽ نبي صلي الله عليه وسلم جن کان مروِي آهي ته وضوءَ ۾ به اسراف ٿيندو آهي. عبدالله بن عمر کان مروِي آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جو سعد مٿان گذر ٿيو. پاڻ فرمايائون هيءُ اسراف ڇو؟ سعد چيو ڇا وضوءَ ۾ به اسراف ٿيندو آهي. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ها وهندڙ درياءَ تي ڇو نه بيٺل هجي ته به اسراف ٿيندو. (جيڪو منع آهي)

زمانی وارو من مراد ناھي) تن رطلن کان مٿي پاڻي ھارڻ اسراف آھي. ۽ رطل ويھن پيسن برابر وزن جو آھي. پر جيڪڏھن ان کان وڌيڪ تي دل مطمئن ٿئي ٿي جو ٿي پيرا ڌوئڻ نہ ٿو ٿئي، تہ وڌيڪ پاڻيءَ ۾ بہ ڪو حرج ڪونھي، پر ٿي پيرا ڌوئڻ کان مٿي مڪروھ آھي.

- 4- منھن تي زور سان پاڻي ھڻڻ.
- 5- اس تي ٽامي جي ٿاڻن ۾ گرم ٿيل پاڻيءَ سان وضو ڪرڻ.
- 6- اکيون ۽ ڇپ، منھن ڌوئڻ وقت سُڪ بند ڪرڻ.
- 7- پليٽيءَ واريءَ جڳھ تي وضو ڪرڻ.
- 8- ساڄي ھٿ سان نڪ صاف ڪرڻ.
- 9- استنجا واريءَ جڳھ تي وضو ڪرڻ.
- 10- پيشاب جي جڳھ تي وضو ڪرڻ.
- 11- کاٻي ھٿ سان گرڙي ڪرڻ ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ.
- 12- ٿانو پنھنجي لاءِ مخصوص ڪرڻ ۽ ٻئي کي ان ۾ وضوءَ جي اجازت نہ ڏيڻ.
- 13- تن پيرن کان گھٽ ڌوئڻ.
- 14- وضوءَ وارا عضوا اھڙي رومال سان اگھڻ جنھن سان استنجا جي جڳھ اگھي وئي ھجي، پر ٻئي ڪپڙي سان اگھڻ ۾ حرج ڪونھي. افضل اھو آھي تہ گرميءَ جي مند ۾ نہ اگھجي ڇاڪاڻ تہ وضوءَ جو پاڻي نور جو سبب آھي. جيئن حديث ۾ آھي، ضرورت ۾ اگھي سگھجي ٿو. ڪن ڪتابن ۾ ٽامي جي ٿانو ۾ وضو ڪرڻ مڪروھ قرار ڏنو ويو آھي، انھن کان سواءِ ٻيا مڪروھ بہ بيان ڪيا ويا آھن جيئن کاٻي کان عضون ڌوئڻ جي شروعات ڪرڻ. مٿي جي مسح ٻن تن پيرن کان مٿي ڪرڻ. وضوءَ جي پاڻيءَ ۾ ٽڪڻ يا نڪ جو پاڻي اڇلڻ يا ڦوڪون ڏيڻ. وھندڙ پاڻي ڇو نہ ھجي پر ھيءُ تعداد وڌيڪ اھم آھي.

وضو پڇندڙ:

وضو پڇندڙ هيءُ آهن:

- نمازيءَ جي بدن مان پليٽيءَ جو نڪرڻ، جيئن پيشاب، پاخانو. هوا (نٺُ قوس) رت، پونءُ وغيره.
- ڀريل وات الٽي. اها ڪوڙي هجي، خون، ڪاٽو يا پاڻي هجي، پر جي بلغم اچي ته وضو نه پڇندو، ٿڪ ۾ جيڪڏهن رت اچي ته، ٿڪ جو مقدار وڌيڪ آهي ته وضو نه پڇندو.
- پيٽ ۾ هڪ وڪڙ سان ڪجهه ڀيرا ٿوري الٽي اچي وڃي اها سموري گڏائي جيڪڏهن ڀريل وات برابر ٿي وڃي ته ان سان وضو پڇي پوندو.
- اهڙي نند، جنهن ۾ بدن جي چئني طرفن مان هڪ طرف زمين تي لڳل هجي (پيٽ، پٺ، کاٻو يا ساڄو پاسو زمين تي مڪمل هجي) يعني ڊگهو ستل هجي، ته اها نند وضو پڇي ڇڏيندي.
- اهڙي نند جنهن ۾ ماڻهو پاسي ڀر ويٺل هجي، يا ٻه ڀير ٻاهر هڪ طرف نڪتل هجن يا ٽيڪ ڏئي ويٺل هجي ۽ ٽيڪ ڪڍي وٺجي ته ڪري پئي، ته ان صورت ۾ وضو پڇي پوندو.
- بيهوشي ۽ چرٻائي وضو پڇندڙ آهي.
- مستي به وضو پڇندڙ آهي. پر ان جي حد وضو پڇڻ ۾ اها آهي ته هلڻ ۾ فرق ۽ تبديلي نظر اچي ۽ حرمت ۾ حد اها آهي ته ڳالهائڻ ۾ تبديلي ظاهر ٿئي ۽ مارڻ ۾ حد اها آهي ته سمجهه، عقل ۽ سڃاڻ ۽ فرق ڪرڻ جي سڃاڻ ڦري وڃي.
- بالغ نمازي جو رکوع ۽ سجدي واريءَ نماز ۾ ٽهڪ ڏيڻ وضو پڇي ڇڏيندو. پر جنازي نماز يا تلاوت جي سجدي ۾ وضو نه پڇندو.
- مباشرت فاحشم، يعني مرد ۽ عورت جو بدن اگهاڙپ جي حالت ۾ ملي. ۽ مرد جو آلو اٿيل هجي ته ان صورت ۾ وضو پڇي پوندو. پر امام محمد وٽ ائين ناهي.

- قُت مان ڪيڙي نڪرڻ سان وضو نه ڀڄندو، جيڪڏهن آڻا ناھي. پر پاڻي جي جڳھ تان نڪرڻ سان وضو ڀڄندو. ۽ مرد جي آلت مان نڪرڻ ۾ اختلاف آھي.
- مردائي عضوي يا عورت کي ڇھڻ علمائن وٽ وضو ڀڄندڙ ناھي، پر ان ۾ امام شافعيءَ جو اختلاف آھي.
- مٿي جيڪو حدث اصغر جي سلسلي ۾ مذڪور ٿيو سو ڪوڙ آھي. باقي رھيو حدث اڪبر. جيئن جنابت، حيض، نفاس، تنهن کان غسل کان سواءِ پاڪائي نه ٿيندي. ان ڪري غسل جا فرض ڄاڻڻ ضروري آھن.

غسل جا فرض:

غسل جا فرض ٽي آھن:

- 1- گرڙا ڪرڻ
- 2- نڪ کي پاڻي ڏيڻ
- 3- سڄي بدن جو ڌوئڻ.

غسل جون سنتون:

- 1- اوگھڙ ۽ بدن تي جيڪا پليٽي لڳل ھجي، ان کي ڌوئڻ.
- 2- ان کان پوءِ وضو ڪرڻ جيئن ان جو طريقو گذري چڪو.
- 3- جيڪڏهن وهنجڻ واريءَ جڳھ تي پاڻي گڏ ٿي رھيو آھي ته غسل مڪمل ڪري وهنجڻ واريءَ جڳھ تان نڪري پير ڌوئڻ.
- 4- غسل ۾ ھڪ ٽويو جيڪو اٺن رطلن برابر ٿيندو آھي، مستحب آھي ۽ ٻارھن رطلن کان مٿي پاڻي اسراف آھي.

غسل جا ڀڄندڙ:

غسل ڀڄندڙ ھيءُ شيون آھن:

- شھوت جي حالت ۾ منيءَ جو نڪرڻ. يعني آلت عورت جي عضوي مان نڪرڻ وقت اٿيل ھجي. يا آلت جو مٿو اڳ ياپڻ ۾ ڍڪيل ھجي. ان صورت ۾ مرد ۽ عورت ٻنھي تي غسل واجب

- **حيض:** عورت کي جيڪو حيض (ماهواري) ايندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ ان جا ٽي ڏينهن آهن. ۽ وڌ ۾ وڌ ڏهه ڏينهن. اهو پڻ غسل جو موجب آهي.
- **نفاس:** اهو خون جيڪو ٻار جنم پٺيان ظاهر ٿئي، جنهن جي گهٽ ۾ گهٽ مدت ڪابه ڪانهي، وڌ ۾ وڌ چاليهه ڏينهن آهي. اهو پڻ غسل جو موجب ٿيندو آهي.
- **مذي:** اهڙو پاڻي جيڪو مرد ۽ عورت جي پاڻ ۾ کيچل ڪرڻ يا آلت جي اٿڻ مهل بنا ٽپ ڏيڻ جي نڪرندو آهي. سو وضو ڀڄڻ جو موجب آهي. غسل جو موجب ناهي.
- **ودي:** اهڙو پاڻي جيڪو پيشاب کان پوءِ ظاهر ٿيندو آهي، سو جيڪڏهن وضو ڪرڻ مهل ظاهر ٿئي ته ان سان وضو ڀڄي پوندو.⁽¹⁾
- **تڙ:** اهڙو خواب، جنهن ۾ جماع يا عورت سان ڪيڏڻ ڏسڻ ۾ اچي ۽ جاڳ کان پوءِ ڪپڙا آلا ملن. ان سان غسل واجب ٿيندو. واقعو وسري ڇو نه وڃي. پر جي واقعو ياد هجي پر آلاڻ نه ملي ته غسل واجب نه ٿيندو.

غسل جا قسم:

غسل سنت:

- وهنجڻ سنت آهي. جمعي ۽ پنهني عيدن تي، هر نمازيءَ لاءِ. احرام حج. ۽ عرفات جي ڏينهن ۾ حاجين لاءِ.
- غسل واجب:**
- **ميت:** کي غسل ڏيارڻ واجب آهي. يعني هر مثل کي غسل ڏيارڻ جيئري مٿان لازم آهي.
- نئون مسلمان ٿيڻ واري تي ان صورت ۾ غسل واجب آهي جڏهن اهو جنبي (تڙ واريءَ حالت) ۾ مسلمان ٿيو هجي. جيڪڏهن جنبي (تڙ وارو) نه هجي ته مستحب آهي.

⁽¹⁾ هن کي ان شخص سان مخصوص (مقيد) ڪرڻ گهرجي جيڪو وري وري پيشاب اچڻ جي بيماريءَ وارو هجي.

وضوء ۽ غسل جي پاڻيءَ جا مسئلا مشهور آهن. پر جيڪي مسئلا گهڻو ڪري پيش ايندا آهن، سي ڪوھ جي پاڻيءَ بابت آهن. جن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو. (اڄ ڪلهه ڪوھ جي جاءِ تي پاڻيءَ جي ٽانڪين بابت هيءُ مسئلا ڪم ڏئي سگهن ٿا. مترجم)

فصل

ڪوھ جا مسئلا

هر غليظ پليٽي جيڪڏهن ڪوھ ۾ ڪري ته ڪوھ پليٽ ٿي پوندو، پوءِ گهڻي هجي يا ٿوري. ڪن روايتن ۾ آهي ته پليٽي خفيف به جيڪڏهن ڪوھ ۾ ڪري ته ان جو حڪم به غليظ پليٽيءَ جهڙو ٿي آهي. عالمن جي جماعت جي فتوىٰ به ان مٿان آهي.

پيشاب، مني، رت، شراب ڪڪڙ جي وٺ ۽ انهن جانورن جو پيشاب ۽ چيٽو جن جو گوشت کاڌو يا نه کاڌو ويندو آهي. نجس غليظ آهي. انهن جي ڪوھ ۾ ڪرڻ سان، ڪوھ جو سڄو پاڻي جيڪڏهن ممڪن هجي ته ڪڍڻو پوندو. پر جيڪڏهن ممڪن نه هجي ته ٻه سئو دلا ڪڍجن. بهتر اهو آهي. ته ڪوھ ۾ موجود پاڻي جو ڪاٿو لڳائجي ۽ پوءِ ان مطابق پاڻي ڪڍجي، ان تي ئي گهڻن جي فتويٰ آهي.

ڪوئي يا ڪبوتر جي ٻچي جيتري ڪنهن شيءِ جي ڪوھ ۾ مري وڃڻ سان ويهن کان ٽيهن تائين وچولا دلا پري ڪڍڻ گهرجن يا اهي دلا جن ۾ تويي جيترو پاڻي مائي سگهي.

ڪبوتر کان ٻڪريءَ جي ڦڙ تائين چاليهن کان سٺ دلا ڪڍڻ گهرجن. ۽ چيلي کان مٿي جيترو به وڏو جانور هجي. سڄي ويو هجي يا ڦاٽي پيو هجي هر صورت ۾ سڄو پاڻي ڪڍڻو پوندو.

ڪوھ ۾ سڃيل يا ڦاٽل حالت ۾⁽¹⁾ مثل جانور ملي ان جي ڪرڻ جو وقت معلوم نه هجي ته ٽن ڏينهن جي نماز موٽائبي. پر جيڪڏهن

(1) وار ٻري وڃڻ به جسم ٻڙڻ جي حڪم ۾ آهن. يعني نماز ۽ غسل موٽائڻ جي حڪم ۾. ان طرح سراج الوهاج ۾ آهي. (ترجمه فتاوىٰ عالمگيري).

سجیل ناهي ته رات ۽ ڏينهن جي نماز مونتائبي. نماز مونتائ جي سلسلي ۾ متفق اهو حڪم آهي ته فرض ۽ واجب مونتائبا، ڪن روايتن ۾ فجر جي سنت مونتائ جو حڪم پڻ آيو آهي. جيئن بحرالرائق ۾ مذڪور آهي. واللہ اعلم

■ هر شيء جي پگهر جو حڪم ان جي اوڀر جهڙو آهي. ۽ اوڀر ماڻهو، گهوڙي ۽ ان شيء جي جنهن جو گوشت کائڻ جائز آهي. پاڪ آهي. ۽ اوڀر ڪتي، سوئر ۽ ڦاڙيندڙ جانورن جي پليت آهي. ۽ اوڀر ٻلي، ڪڪڙ، گهٽيون، گهمندڙ جانورن ۽ شڪار ڪندڙ پکين ۽ گهريلو جانورن جي جيئن ڪوئو وغيره، جي مڪروه آهي، ۽ گڏه ۽ خچر جي اوڀر مشڪوڪ آهي،⁽¹⁾ جيڪڏهن پاڪ پائي موجود نه هجي ته اهڙي پائيءَ سان وضو ڪري وري تيمم ڪجي، يا تيمم ڪري پوءِ وضو ڪجي

■ جيڪڏهن پائي نه هجي ڪجيءَ جي رس موجود هجي ته ان صورت ۾ ظاهر روايت مطابق وضو ڪجي. پر صحيح اهو آهي ته تيمم ڪجي وضو نه ڪجي. بحرالرائق ۾ آهي ته تيمم ڪري وضو نه ڪري. اهوئي امام صاحب جو آخري قول آهي ان طرف رجوع ڪيو اٿن. اها ئي ڳالهه صحيح آهي.

فصل

تيمم جا مسئلا

جڏهن پائي استعمال ڪرڻ کان بي وس ٿي پئجي ته تيمم ڪجي. پائي استعمال ڪرڻ کان بي وس ٿيڻ جون مختلف صورتون آهن. هڪ ته پائي هڪ ڪوه⁽²⁾ پري آهي. ڪوه ڇهه هزار گزءَ گز

(1) عورت جي اوڀر اوڀري ماڻهوءَ لاءِ ائين مڪروه آهي جيئن اوڀري عورت لاءِ. ناپاڪائيءَ جي ڪري نه پر ان مان لذت وٺڻ جي ڪري. ان طرح نهرالرائق ۾ آهي فتاويٰ عالمگيريءَ کان منقول آهي.

(2) ڄاڻڻ گهرجي ته ڪوه چار هزار ڪاه ۽ هر ڪاه ۾ ڏيڍ گز ۽ هر گز چوويهه آڱريون ۽ هر آڱر ۾ ڇهه جو آهن.

چويه آگرين برابر آهي.⁽¹⁾ (بحرالرائق) ٻي صورت اها آهي ته غسل يا وضو ڪرڻ سان بيماري وڌڻ يا ڊگهي ٿيڻ جو خطرو آهي. ٽين صورت اها آهي ته سردي ايتري سخت آهي. جو وضو ڪرڻ سان مرڻ يا بيمار ٿي پوڻ جو خطرو يقيني آهي. ته هنن ٽنهي صورتن ۾ تيمم جائز آهي. پر پوئين صورت ۾ امام صاحب کان منقول سڀني روايتن مطابق غسل جي صورت ۾ تيمم ڪرڻ جائز آهي. البت وضوءَ جي باري ۾ صحيح اهو آهي ته تيمم جائز ناهي. پر غسل واري صورت ۾ به جيڪڏهن پاڻي گرم ڪرڻ يا سرديءَ کان بچڻ جي ڪا ٻي صورت ميسر ٿي سگهي ته تيمم جائز ناهي. پر جيڪڏهن ٿڌ کان بچاءُ جو ڪو جوڳو بندوبست نه ٿو ملي ته تيمم جائز آهي. (بحرالرائق وغيره)

پاڻي استعمال ڪرڻ کان بي وسيءَ جي صورت هيءُ به آهي ته ڪنهن جانور يا دشمن جو خوف هجي. ۽ خوف سير جو هجي يا سامان جو پنهنجو هجي يا سفر جي ساٿيءَ جو، هر صورت ۾ تيمم جائز آهي. هڪ صورت هيءُ به آهي ته (پاڻيءَ جي ڪوھ مٿان ته ماڻهو بيٺل هجي) پر دلو يا رسو، جنهن سان پاڻي ڪڍي سگهجي. اهو ميسر نه هجي. يا پاڻي جائز/متعارف قيمت کان مهانگو ٿو ملي ته انهن صورتن ۾ به تيمم جائز آهي.

تيمم ڇا سان ڪجي:

مٽيءَ جي جنس جي هر شيءِ سان تيمم جائز آهي. يعني اها شيءِ جيڪا ساڙڻ سان نرم يا چار نه ٿي وڃي. ان ڪري لوھ، رڪ، سون چاندي، ٽامي ۽ پتل وغيره جهڙيون شيون جيڪي باھ ڏيڻ سان نرم ٿي وڃن ٿيون. يا ڪڪ، ڪاٺي وغيره جهڙيون شيون جيڪي ساڙڻ سان چار ٿي وڃن ٿيون تن سان تيمم جائز ناهي.

(1) ميل فرسخ جو ٽيون حصو آهي. ۽ اهو چار هزار ٻرائنگهون آهي. ۽ ٻرائنگه ڏيڍ هٿ آهي ۽ هٿ عام مراد آهي. ۽ اهو چوويهه آڱريون آهي. لا اله الا الله محمد الرسول الله جي حرفن جي عدد مطابق.

تيمم جو طريقو:

تيمم جو طريقو اهو آهي ته (ٻئي) هٿ زمين تي هٽجن. ان کان پوءِ انهن تان مٿي ڇنڊي منهن مٿان ائين ڇڳيءَ طرح ملي وٺجي جو ڪو به حصو رهجي نه وڃي. ان کان پوءِ ٻيهر هٿ زمين تي هٽي ڪاهي هٿ جون چار آڱريون ساڄي هٿ جي پٺ تي آڱرين کان رکي ڇڪي ٺوٺ تي آڻجن. ۽ ڪاهي هٿ جي تريءَ سان ساڄي هٿ جو اندريون (ڪارائي وارو پاسو) ٺوٺ جي اندران کان هٿ جي جوڙ تائين پهچائجي. (۽ ڪاهي هٿ جي آڱوٺي جو اندريون پاسو ساڄي هٿ جي آڱوٺي مٿان ملجي. ۽ ان طرح ٻيو هٿ به مسح ڪري). ان طرح مشائخن جو رايو آهي جيئن بحرالرائق وغيره ۾ آهي.

- جنبيءَ ۽ محدث (تر واري ۽ بي وضوءِ) ٻنهي تي، عذر جي گذريل صورتن ۾ تيمم هڪ ئي طريقي سان آهي.
- زمين تي دز جو هجڻ شرط ناهي. ۽ خالي دز مٿان به تيمم جائز آهي. ڇو نه زمين موجود به هجي.
- تيمم ۾ نيت فرض آهي. ان ڪري ڪافر تيمم جي نيت جو اهل ناهي. جيڪڏهن تيمم ڪري مسلمان ٿيو ته ان سان نماز نه ٿو پڙهي سگهي. پر وضوءَ ۾ ائين ناهي، تنهن ڪري مرتد ٿيڻ سان تيمم نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته مسلمان نيت جو اهل آهي.

تيمم جا پيچندڙ:

- تيمم کي پيچندڙ اهي ئي آهن جيڪي وضوءَ جا پيچندڙ آهن. (پر هڪ اهو به ته) ضرورت کان وڌيڪ پاڻي ملي پوي.
- جنهن کي پاڻي ملي پوڻ جي اميد هجي، سو نماز جي مستحب وقت تائين، ٻي روايت مطابق جائز وقت تائين نماز ۾ دير ڪري. پهرين روايت صحيح آهي.
- تيمم وقت کان اڳ ۽ هڪ فرض کان وڌيڪ لاءِ جائز آهي. پر امام شافعي جو انهن ٻنهي مسئلن ۾ اختلاف آهي.
- نماز جنازه جي فوت ٿي وڃڻ جي خوف کان به تيمم جائز آهي. پر ميت جو والي لوارث جڏهن پاڻ امامت ڪري ته ان

لاء جائز آهي. البتہ امامت نہ ٿو ڪري پئي ڪي نماز جي اجازت ڏني اٿس ته ان صورت ۾ تيمم جائز ناهي. هدايه ۾ اهو موقف اختيار ڪيو ويو آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته ظاهر روايت مطابق هر هڪ لاءِ تيمم جائز آهي. ڇاڪاڻ ته جنازي ۾ انتظار مڪروه آهي. مٿئين مسئلي ۾ نماز فوت ٿي وڃڻ جي خوف مان مراد نماز جنازي جون سموريون ٽڪيرون آهن. جيڪڏهن (اها اميد هجي ته) ڪجهه ٽڪيرون ملي وينديون، ته تيمم جائز ناهي. (البدائع والقنیه)

- تڙ وارو، بي وضو ۽ حيض ۽ نفاس واري عورت سڀ جنازي جي تيمم جي جواز ۾ هڪ جهڙا آهن.
- عيد نماز جي فوت ٿيڻ جي خوف کان تيمم جائز آهي. پل وضوءَ سان چو نه شروع ڪيل هجي. پر وقت نڪري وڃڻ جي خوف کان تيمم جائز ناهي، شافعي ان جي برخلاف آهي.⁽¹⁾
- گهر ۾ پاڻيءَ جو موجود هئڻ وسري وڃڻ ڪري تيمم سان نماز پڙهي وڃي ته اهموتائڻ جي ضرورت ڪانهي.
- پاڻي ملڻ جو جيڪڏهن امڪان هجي ته ڪمان مان جيترو تير پري وڃي سگهي اوترو پري تائين ڳولها ڪجي. جيڪڏهن نه ملي سگهي ته ساڻيءَ کان گهر ڪجي. ياخريد ڪجي. جيڪڏهن نه ملي سگهي يا مهانگو ملي ته تيمم ڪجي.

- هڪ شخص جنهن جي وضوءَ يا غسل جا اڪثر عضوا قتيل آهن پاڻي لڳڻ سان تڪليف ٿي پهچي ته تيمم ڪري. پر جيڪڏهن اڪثر عضوا صحيح آهن ته وضوءَ يا غسل ڪري ۽ ٻين تي مسح ڪري. ۽ اڪثريت جو اندازو ڪن عضون جي عدد جي بنياد تي ڪيو آهي، ته ڪن زخمي هئڻن ۽ صحيح هئڻن جي سائيز کي اندازي ڪرڻ لاءِ بنياد

(1) عبدالله واري نسخي ۾ امام شافعيءَ جي اختلاف بجاءِ لکيل آهي "ان ۾ زفر ۽ شيعن جو اختلاف آهي".

بنايو آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته اهو وضوء ۾ آهي باقي غسل ۾ سائيز مطابق ئي اندازو ڪيو ويندو، جيئن ظاهر آهي. جيڪڏهن ڦٽيل ۽ صحيح عضوا برابر هجن ته ان بابت فتويٰ ۾ اختلاف آهي. هن باري ۾ امام صاحب کان ڪابه روايت منقول ڪانهي. ۽ ڪنهن به صورت ۾ تيمم ۽ وضوء جو گڏ ڪرڻ به آيل ڪونهي، سواءِ خچر ۽ گڏه جي اوڀر واريءَ صورت جي جيئن گذريو.

موزن مٿان مسح جا مسئلا

- موزن مٿان مسح ڪرڻ هر ”محدث“ (بي وضوء) مرد هجي يا عورت، لاءِ صحيح آهي. پر ”جنبيءَ“ (تڙ واري) لاءِ صحيح ناهي. پر شرط آهي ته پاڪائي جي حالت ۾ پاتل هجن. ۽ پاڪائي بي وضو ٿيڻ وقت مڪمل هئڻ گهرجي. امام شافعيءَ مطابق موزا پائڻ وقت پاڪائي مڪمل هئڻ گهرجي.⁽¹⁾
- (پاڪائي جي حالت ۾ پاتل موزن مٿان مسح) مقيم لاءِ هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات تائين. ۽ مسافر لاءِ ٽن ڏينهن ۽ ٽن راتين تائين جائز آهي ۽ حساب بي وضو ٿيڻ واري وقت کان لڳائبو.
- موزن جي ظاهر حصي مٿان (پير جي پٺ واري حصي مٿان) ٽن آڱرين سان هڪ پيرو مسح ڪجي. شروع پير جي آڱرين کان ڪجي ۽ پٺي تائين پهچائجي، ۽ اها سنت آهي. فرض صرف ٽن آڱرين جي مقدار جيترو مسح آهي.
- ٽن آڱرين جيترو جيڪڏهن موزو ڪٿان ڦاٿل آهي، ته مسح جائز ناهي. (پر جيڪڏهن موزو مختلف هنڌن تان ڦاٿل هجي) ته هڪ موزي جي ڦاٿل هنڌن کي گڏائي ٽن آڱرين برابر اندازو ڪري ڏسبو، پر پليٽيءَ ۽ اوگهڙ ڪلڻ واري مسئلي ۾ ان جي برخلاف ٻنهي موزن

(1) جيڪڏهن ٻئي پير توڻي موزا پاتائين ۽ پوءِ طهارت مڪمل ڪيائين ان کان پوءِ وضوءِ ڀڄي پيس ته ان لاءِ موزن مٿان مسح جائز آهي ڇاڪاڻ ته وضو ڀڄڻ وقت پاڪائي مڪمل ٿيل آهي. شرح منيه

تي لڳل ٿوري ٿوري پليٽي ۽ سمورن ڪپڙن ۾ اوگهڙ جي حصن کي گڏائي اندازو ڪبو.

مسح جا پيچندڙ:

- مسح کي اهي ئي شيون پيچن ٿيون جن سان وضو پيچي پوي ٿو. ۽ موزا لاهڻ ۽ وقت پورو ٿي وڃڻ به ان کي پيچي ٿو، پر جيڪڏهن اهو خوف هجي ته موزا لاهڻ سان ماڳهين پير نه هليا وڃن ته ان حالت ۾ مسح نه پيچندي.
- موزا لاهڻ کان پوءِ جيڪڏهن اڳي وضو ٿيل آهي ته صرف پير ڏوئي ڇڏڻ گهرجن.
- موزي مان جيڪڏهن پير جو اڪثر حصو نڪري وڃي ته اهو موزن لهي وڃڻ برابر آهي.
- جيڪڏهن مقيم مسح ڪرڻ کان پوءِ اقامت واري مدت پوري ڪرڻ کان اڳئي مسافر ٿي پيو ته ٽي ڏينهن پورا ڪندو. پر جيڪڏهن مسح ڪندڙ مسافر هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات کان پوءِ رهي پيو ته موزا لاهي ڇڏيندو.
- موزي جي مڙني قسمن مٿان مسح جائز آهي. پر پٽڪي ٽوپيءَ، برقي ۽ دستان مٿان مسح جائز ناهي.

چپڙين ۽ پٽيءَ مٿان مسح:

- پڳل عضوي تي ٻڌل چپڙين⁽¹⁾ ۽ ڦٽ ڦڙيءَ تي ٻڌل پٽيءَ مٿان مسح جو، ڌوئڻ وارو حڪم آهي. ان لاءِ ڪو وقت مقرر نه ناهي. وضو ۽ مسح گڏ ڪرڻ ۾ به ڪو حرج ناهي.
- چپڙيون ۽ پٽي، ڇو نه بنا وضو جي ٻڌيون ويون هجن ته به انهن مٿان مسح جائز آهي.
- سموري پٽيءَ ۽ چپڙين مٿان مسح جائز آهي. جيڪڏهن انهن کي ڪوئي نقصان جو انديشو آهي، هيٺان زخم هجي يا نه. پر

(1) شرح طحاوي ۽ زيادات ۾ آهي ته ابو حنيفه رضي الله عنه وٽ چپڙين مٿان مسح فرض ناهي. ۽ تجريد قدوريءَ ۾ پڻ آهي ته ابو حنيفه رضي الله عنه کان صحيح مذهب اهو آهي ته چپڙين تي مسح فرض ناهي. زخيره من عينه 'چپڙين' جي لفظ تي عبدالله واري نسخي ۾ هيءَ حاشيو ڏنل آهي: 'هيءُ ان شيءِ جو نالو آهي جيڪا پڳل عضوي مٿان ٻڌي ويندي آهي.'

- جيڪڏهن پتي کولڻ يا چيڙين لاهڻ ۾ ڪو به نقصان ٿيڻ جو انديشو ناهي ته مسح جائز نه ٿيندو. ۽ جيترو به حصو بنا نقصان جي کولي سگهجي اهو کولي باقي تي مسح ڪجي.
- جيڪڏهن پتي يا چيڙيون زخم چٽي وڃن کان پوءِ لهي پون ته مسح باطل ٿي ويندو.
- موزن ۽ مٿي جي مسح جي نيت جي ڪابه ضرورت ڪانهي.

جيم پهريون: (نماز جي فرضن جي بيان ۾ مصنف مٿي جيڪو شعر پيش ڪيو تنهن ۾ الف، جي مراد هئي انگرا پاڪ ڪرڻ. انگڙن (جسم) جي پاڪائي جي سلسلي جا مڙئي احڪام بيان ڪرڻ کان پوءِ مصنف شعر جي ٻئي اکر جيم جي وضاحت ڪري ٿو، ته) پهرئين ”جيم“ مان مراد آهي جامو يعني لباس، نماز پڙهڻ وقت پاڪ رکڻ.

نماز جو ٻيو فرض:

- ٻيو فرض نماز ۾ ڪپڙن جو پاڪ رکڻ آهي. ان جو وڌيڪ تفصيل اهو آهي ته نماز پڙهڻ وقت جيڪو ڪپڙو پهريو وڃي تنهن مٿان درهم شرعي جي مقدار جيتري پليتي لڳل نه هجي. نجاست (پليتي) جيڪڏهن گهاٽي آهي ته ان ۾ درهم جو وزن معتبر ٿيندو. پر جيڪڏهن پليتي ڇڊي (پٽڙي) آهي ته ماپ معتبر ٿيندي.
- گهاٽي پليتي جيڪڏهن درهم جي مقدار کان گهٽ آهي ته اها صاف ڪرڻ سنت آهي جيڪڏهن درهم جي مقدار جيتري آهي ته ان جو صاف ڪرڻ واجب آهي. پر جيڪڏهن درهم کان مٿي آهي ته اها صاف ڪرڻ فرض آهي.
- جيڪڏهن پليتي ڪپڙن جي ڪنهن ڪناري مٿان لڳل آهي. جيڪو نمازيءَ کي پاتل آهي، ته ان صورت ۾ جيڪڏهن ڪپڙي جو پليتيءَ وارو حصو چري نه ٿو ته نماز جي جائز هئڻ ۾ مانع ٿيندو. نه ته نه.
- جيڪڏهن نماز پڙهڻ مهل مٿو پليت خيمي يا پليت ڇت سان لڳي ٿو ته نماز جائز نه ٿيندي.

■ جيڪڏهن پيشاب جي بوتل نمازيءَ سان گڏ هجي ته نماز جائز نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته پليتي سان اٿس. جيڪڏهن گلر سان هجي ۽ ان جو وات ٻڌل هجي ته نماز جائز آهي،⁽¹⁾ ڇاڪاڻ ته پليتي پنهنجيءَ جاءِ تي هجي ته نماز کان منع نه ڪندي. جيئن نمازيءَ جي اندر ۾ جيڪا موجود آهي.

فصل

پاڪ ڪندڙ پاڻي

- وضو ۽ غسل ڪرڻ، ڪپڙو ۽ بدن ٽوٽڻ، بلڪه جنس پليتيءَ جي پاڪائي مطلق پاڻيءَ سان حاصل ٿيندي.
- مطلق پاڻي چئبو آهي مينهن، چشمي ۽ درياه جي پاڻيءَ کي، ڇو نه اهو ڪنهن پاڪ شيءِ جي ڪري پنهنجي ٿن وصفن، بوءِ، رنگ ۽ لذت مان ڪنهن هڪ وصف ۾ بدلجي ويو هجي. ڪن جو چوڻ آهي، ته پاڪ شيءِ ملڻ کان پوءِ جيستائين پاڻيءَ ۾ وهي هلڻ جي وصف باقي آهي تيستائين وضو ۽ غسل جائز آهي. جيئن حوض جي پاڻيءَ ۾ جڏهن تمام گهڻا پن ڪري پيا هجن. (جيستائين وهي هلي ٿو ته ان مان وضو جائز آهي) النهايه.⁽²⁾
- گهڻي بيهڻ جي ڪري جيڪڏهن پاڻيءَ جون ٽٽي وصفون ڦري ويون آهن. ته وضو ۽ غسل جائز آهي. الذخيره ۽ فتاوىٰ برجندي.
- اهو پاڻي جيڪو رڌجڻ ڪري بدليو هجي. يا ڪي ٻاهريان جزا مٿس غالب ٿيا هجن يا وڻ ۽ ميوي وغيره مان نيوزيل هجي، (اهو

(1) گلر سان گڏ نماز جون ٻه صورتون آهن. هڪ صورت اها آهي ته نمازي پاڻ گلر سان ڪري نماز پڙهندو هجي. ٻي صورت اها آهي ته اهو نمازيءَ مٿان پاڻ اڇي ڪڙڪيو هجي. پهرين صورت ۾ نماز جائز ناهي. ٻي صورت ۾ جائز آهي. (ترجمه اصل ڪتاب منيته المصلي مان)

(2) ابو نصر کان پڇيو ويو اهڙي پاڻيءَ جي باري ۾ جيڪو رستي تي وهي هلي ٿو. ۽ رستي تي پليتي ۽ ڪپڙو آهي، ان مان وضو ڪيو وڃي؟! ته چيائين ته جڏهن پليتي جو اثر ۽ رنگ زائل ٿي وڃي ته پوءِ وضو جائز آهي. تاتارخانيه

پاڻي مطلق ناهي. مقيد آهي⁽¹⁾ ان مان وضو ۽ غسل جائز ناهي. البت ڪپڙو ۽ بدن ڌوئي سگهجي ٿو، پر شرط آهي ته نشي وارو نه هجي. ڏهه ضريبان ڏهه گز جي ايراضي وارو پاڻي وهندڙ پاڻي جي حڪم ۾ آهي، ۽ گز جي ماپ بابت ڪن جي خيال مطابق صحيح روايت هيءَ آهي ته گز ستن مٿين ۽ هڪ اڳوڻي برابر آهي. هن باب ۾ مختلف فتاوان آهن. اڪثر هن خيال جا آهن ته ڇهه مٿيون اڳوڻي ڊگهيڙن کان سواءِ آهي. فتاويٰ قاضي خان وغيره هن خيال جا آهن ته ست مٿيون ستن اڳوڻن سان هجي. ۽ ڪن عالمن زماني جي گز تي فتوىٰ ڏني آهي. بهرحال احتياط قاضي خان جي فتوىٰ ۾ آهي. باقي ٻين جي قولن ۾ وسعت آهي.

■ وهندڙ پاڻي ان کي چوندا آهن. جنهن تي ڪڪ ڪهڙو وهي هلي. ڪن جو چوڻ آهي ته جنهن پاڻيءَ کي عام طور وهندڙ چيو وڃي سو وهندڙ آهي. تنهن ۾ جيستائين پليٽي جو اثر ظاهر نه ٿئي تيستائين پاڪ آهي. ان ۾ جيڪڏهن اهڙيون شيون مري پون جن ۾ رت نه هوندو آهي جهڙوڪ: مک، مچر وغيره ته پليٽ نه ٿيندو. تڙ ۽ بي وضوءَ واري حالت ۾ غسل ۽ وضوءَ يا وضوءَ هوندي به ثواب لاءِ ٻيهر ڪيل وضوءَ ۾ استعمال ڪيل پاڻي مطلقا پاڪ آهي. پاڪ ڪندڙ ناهي. ڪن تڙ ۾ استعمال ڪيل پاڻي لاءِ پليٽ هئڻ جي فتوىٰ ڏني آهي.

■ تڙ وارو ماڻهو ڪريل دلو ڪيڏن لاءِ ڪوه ۾ گهڙيو ته انهيءَ مسئلي بابت ٽي قول آهن. جن کي ”جخط“ سان تعبير ڪيو ويندو آهي. فتوىٰ امام محمد جي قول مٿان آهي ته پاڻي پاڪ آهي پاڪ ڪندڙ ناهي. ڪوه ۾ گهڙندڙ تڙ وارو ماڻهو پڻ پاڪ ٿي ويندو. (لفظ ”جخط“ ۾ ”ط“ مان مراد هيءُ قول آهي) امام ابوحنيفه جو قول آهي ته پاڻي به پليٽ ته تڙ وارو به پليٽ رهجي ويندو (”جخط“ ۾ ”ج“ مان هيءُ قول مراد آهي) امام ابو يوسف جو قول آهي ته پاڻي توڙي پاڻيءَ

(1) بريكٽ ۾ بند ڪيل عبارت عبدالله واري نسخي ۾ موجود ناهي.

۾ گھڙندڙ ٻئي ساڳي حال تي رهندا يعني پاڻي پاڪ گھڙندڙ پليت، بحرالرائق وغيره.

▪ هر ڪل جيڪا رڱي وئي آهي، سارگجن سان پاڪ ٿي ويندي. مطلقاً، پر جيڪڏهن ڪل، اس يا مٽيءَ تي سڪائي وئي آهي ته پاڻي لڳڻ سان پليت ٿي پوندي.

▪ سوئر جي ڪل مطلقاً پليت آهي. رڱڻ سان پاڪ نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته اها نجس العين آهي. هڪ روايت مطابق ڪتو پڻ نجس العين آهي اهو پڻ پاڪ نه ٿيندو آهي.

▪ ماڻهوءَ جي ڪل جي پاڪائي جو حڪم نه ڪيو ويو آهي. سندس شان جي ڪري ته جيئن اها استعمال نه ڪئي وڃي.

▪ مثل ماڻهوءَ جا وار ۽ هڏا ٻئي پاڪ آهن.

▪ سوئر جا وار پاڪ ناهن، پر جيڪي ماڻهو ان جي وارن جي انتهائي سخت ضرورت رکندا هجن تن لاءِ ضرورت سببان جائز آهي.⁽¹⁾

▪ موزو ظاهري جسماني پليتيءَ جي حالت ۾ مٽيءَ تي ملڻ سان، پر جيڪڏهن پليتي ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙي ناهي ته ٽوڻ سان پاڪ ٿي ويندو. مني جيڪڏهن گهاٽي هجي ته سڪڻ کان پوءِ مٽيءَ تي ملڻ يا مهٽڻ سان پاڪ ٿي ويندي. پر جيڪڏهن گهاٽي ناهي ته ٽوڻي پوندي. تلوار ۽ ان جهڙيون ٻيون شيون جيڪي جذب نه ڪنديون هجن، سي ڪپڙي تي مهٽڻ سان پاڪ ٿي وينديون. آليون هجن يا سڪيون.

▪ زمين، جيڪڏهن سڪڻ کان پوءِ ان تي پليتيءَ جو اثر نظر نه اچي ته تيمم لاءِ نه نماز لاءِ پاڪ ٿي ويندي، ان جي ٻيهر آلي ٿيڻ سان وري پليت ٿي پوندي. زيلعي جو اهو موقف آهي. قاضي خان ۽ زاهدي هن موقف کي صحيح قرار ڏنو آهي ته مطلقاً پليت نه ٿيندي. درهم برابر يعني تريءَ جي اندرئين حصي جيتري ويڪري

(1) سوئر جا وار پاڻيءَ ۾ پنڃي وڃن ته ضرورت جي صورت ۾ پاڻي پليت نه ٿيندو. شرح منيه المصلي.

ڪن چيو آھ. تہ ويڪري نہ پر درھم جي وزن⁽¹⁾ جيتري پليتي ۽ ان جو وزن پاوئيءَ برابر آھي. اڪثر مشائخن جي فتويٰ هن تي آھي تہ ويڪر جو اندازو پترين شين ۾ ۽ وزن جو اندازو گھائين شين ۾ ڪبو، جيڪڏھن غليظ آھي جيئن رت ۽ شراب، وٺ ڪڪڙ جي ۽ اھڙن جانورن جو پيشاب جن جو گوشت حرام آھي ۽ اھڙن جانورن جو چيٽو جن جو گوشت حلال آھي. تہ اھا معاف آھي، يعني ان سان نماز جائز ۾ مڪروھ آھي. ۽ فتح القدير ۾ درھم ۽ درھم کان گھٽ کي بہ مڪروھ قرار ڏنو ويو آھي، ان بابت تحقيق ھيءُ آھي تہ درھم برابر مڪروھ تحريمي آھي. ۽ ان کان گھٽ مڪروھ تنزيھي ۽ وڌيڪ مورگو ناجائز آھي. جيئن ینابيع وغيره ۾ مذکور آھي.

ڪپڙي جو چوٿون حصو مطلقاً جنھن جي مبسوط تصحيح ڪئي آھي. يا گھٽ ۾ گھٽ ايترو جيتري مان نماز جائز ٿي سگھي، جنھن جي قدوريءَ ۾ بغداديءَ تصحيح ڪئي آھي يا جيڪو ڪپڙي جو پلئ زمين تي گھلجي ٿو،⁽²⁾ جنھن جي اڪثر تصحيح ڪن ٿا. يا گرانٽ ضريبان گرانٽ⁽³⁾ ھجي، جيئن ابو يوسف جو چوڻ آھي ۽ عرر الافڪار ۾ امام اعظم کان منقول آھي تہ نجاست خفيف مان جيئن پيشاب انھن جانورن جو جن جو گوشت کاڌو وڃي ٿو ۽ گھوڙي ۽ خچر جو ۽ وٺ حرام پکين جي. معاف آھي گذريل تفصيل مطابق (جيئن مغلظ پليتيءَ ۾ ڪراھت تنزيھي، تحريمي وغيره جو تفصيل گذريو)

(1) درھم جو وزن 25 ڊاٽا آھي.

(2) ھن جڳھ تي مصنف اصل متن ۾ ”ذيل“ جو لفظ استعمال ڪيو آھي. جنھن تي عبدالله واري نسخي ۾ ھيءُ حاشيو چڙھيل آھي تہ ”ذيل“ زير سان پلو زمين تي چڪڻ. ۽ پلو شيءِ قميص، گوڏ يا جيڪا بہ ھجي ان جو آخري حصو جيڪو زمين تي لٽڪيل ھجي، کي چوندا آھن.

(3) شرعي طور اڳوڻي جي مٿي کان ننڍي آگر جي مٿي تائين، کي چوندا آھن. عبدالحق مشڪوٰۃ فصل اول باب اماره

▪ ڪپڙو وغيره ڏسڻ ۾ اچڻ واري (جسماني پليٽي) جي صورت ۾ پليٽي زائل ڪرڻ ۽ ان جي اثر زائل ڪرڻ سان پاڪ ٿي ويندو. پر جيڪڏهن پليٽي جو اثر جيئن رنگ وغيره اهڙو آهي جو سخت زور لڳائڻ باوجود ختم نه ٿو ٿئي ته خير آهي. پر جيڪڏهن پليٽي ڏسڻ ۾ اچڻ واري ناهي، ته اها ٿي پيرا ٽوڻ سان پاڪ ٿي ويندي. پر هر پيري ڪپڙو ٺپوڙو، ٺپوڙڻ ۾ جيترو ٺپوڙڻ واري ۾ زور هجي ان مطابق ٺپوڙجي. جيڪڏهن ڪپڙي جي رعايت ڪئي وئي ته ڪپڙو پليد رهجي ويندو، اها شيءِ جيڪا ٺپوڙجي نه سگهي سا ٿي پيرا ٽوڻجي ۽ هر پيري سڪائجي.

▪ استنجا ڪرڻ جي جاءِ پاڻي سان ٽوڻ کان اڳ پٿر سان صاف ڪرڻ مسنون آهي. هن صورت ۾ تاڪيد جي طور تي پيرا پٿر سان اڳهڻ سنت نه پر مستحب آهي. پر جيڪڏهن هڪ سان پاڪائي نه ٿئي ته جيڪو به اڪيءَ جو انگ جڙي سو اختيار ڪجي. ۽ پٿر استعمال ڪرڻ کان اڳ زمين تي هڻجي ته جيئن تسبيح کان بس ڪري. اهو ”العيون“ ۾ مذڪور آهي. ان کان پوءِ ٽوڻ جيڪڏهن درهم جيتري پليٽي آهي ته مستحب آهي. جيڪڏهن نڪرڻ واري جاءِ کان وڌيل آهي ته واجب آهي. فتوىٰ ان تي آهي. ۽ محمد چيو آهي ته درهم نڪرڻ واري جاءِ سميت اعتبار ڪيو ويندو.

▪ استنجا ڪرڻ: هڏن، جانورن جي چيڻ، کاڌي، لوڻ، پڪل سر، نڪر گاه ۽ کاغذ سان مڪروه آهي. سر ديوار کان جدا ڇوڻ هجي، يا ڪنهن به پرائي شيءِ سان مڪروه آهي. ها البت جيڪڏهن يقين هجي ته مالڪ جي ڪم جي ناهي ته پوءِ خير آهي.

▪ ساڄي هٿ سان استنجا ڪرڻ مڪروه آهي.⁽¹⁾ ماڻهن آڏو استنجا ڪرڻ، جيڪڏهن پاسي تي ٿي ڪرڻ ممڪن هجي ته حرام آهي. ٻي صورت ۾ مڪروه آهي. پر جيستائين فرض نه ٿئي نه ڪجي. فرض ٿئي ته ماڻهن کي پنهنجو منهن ٻئي پاسي ڪرڻ جو چئجي.

(1) ڪاٻو هٿ وڌيل ساڄي هٿ سان استنجا ڪري سگهي ٿو. ٻئي هٿ وڌيل ٻانهن جي ٺونڀن سان گڏ مسح ڪري نماز نه ڇڏي. ماڻهوءَ جي اوڳهڙ کي استنجا ۾ اهو هٿ لائي جنهن سان (گذشتہ سان پيوستہ) سندس همبستري جائز هجي. (يعني زال جي اوڳهڙ کي مڙس، مڙس جي اوڳهڙ کي زال)

■ قبلہ ڏي منهن توڙي پٺي ڪري پيشاب ۽ پاخانو ڪرڻ مڪروه آهي.⁽¹⁾ عمارت اندر چوڻ هجي. جيڪڏهن ويسر ۾ ويهي ويو ته ممڪن هجي ته ڦري وڃي. استنجا ۾ اختلاف آهي. ڪي مڪروه سمجهن ٿا ته ڪي نه. تمر تاشي مڪروه نه هئڻ جو قائل آهي.

■ سج ۽ چنڊ ڏي منهن ڪري پيشاب پاخانو ڪرڻ به مڪروه آهي. بيهي پيشاب ڪرڻ به مڪروه آهي. البت ضروري عذر جي حالت ۾ جائز آهي. جنهن جڳهه تي پيشاب ڪجي اتي وضو ۽ غسل نه ڪجي، مڪروه آهي. زمين سخت جيستائين نرم نه ڪجي تيستائين پيشاب ڪرڻ مڪروه آهي، هوا جي سامهون ٿي پيشاب ڪرڻ مڪروه آهي ۽ جانورن جي. پرڙ ۾ پيشاب ڪرڻ پڻ مڪروه آهي.

چاڻ ۾ رهي ته وضو، تيمم، موزن مٿان مسح، پاڻي، وضو ۽ ٻين نماز جي مهاڳ وارين شين جا مسئلا مختصر ذڪر ٿيا. جيڪو وڌيڪ تفصيل مسئلن جي دليلن سميت ڏسڻ گهري تنهن کي ڪپي ته ڪاتب الحروف جو ڪتاب فتح المذاهب الاربع جو مطالعو ڪري. جيڪو تفصيلي مسئلن ۽ علمي بحثن لاءِ نهايت تسلي بخش ڪتاب آهي.

پيو 'جيم': (نماز جي فرضن جي بيان ۾ مصنف پاران پيش ڪيل شعر ۾ الف ۽ جيم پهرئين جي مراد (جسم ۽ لباس پاڪ ڪرڻ) جو تفصيل گذريو هاڻي ٻئي جيم جي مراد تي بحث شروع ڪري ٿو. (سنڌيڪار)

نماز جو ٽيون فرض:

جاءِ پاڪ ڪرڻ آهي. پيرن جي جڳهه پاڪ ڪرڻ مڙني روايتن جي بالاتفاق فرض آهي. سجدي جي جاءِ پاڪ ڪرڻ پڻ امام اعظم کان منقول صحيح روايت موجب فرض آهي. ابو يوسف ۽ محمد جو پڻ اهو ئي قول آهي. البت هٿن، ڪلهن، بغلن ۽ سيني وغيره جي سامهون واري زمين ظاهر روايت مطابق شرط ناهي، فقيه ابو الليث جو موقف آهي

(1) قبلہ، قرآن توڙي فقه جي ڪتاب وغيره ڏانهن منهن يا پٺي ڪري پيشاب ڪرڻ پڻ مڪروه آهي ها جيڪڏهن ماڻهوءَ جي قد کان مٿي هجن ته پوءِ نه. شرح منيه

تہ ان جي پاڪائي بہ شرط آهي، ايستائين جو جيڪڏهن سيني ۽ بغل جي سامهون وارو حصو پليت هوندو تہ نماز فاسد ٿيندي. ۽ اهوئي صحيح آهي جيئن 'العيون' ۾ شيخ ابن همام ۽ ابن نجيم نقل ڪيو آهي.

■ نمازي پليت جاءِ تي ڪپڙو وڇائي نماز پڙهي ٿو. جيڪڏهن ڪپڙو اهڙو آهي جو ان مان اوگهڙ ظاهر نہ ٿي ٿئي تہ نماز جائز آهي. ٻي صورت ۾ جائز ناهي. جيڪڏهن ڍڪيل پير پليت جاءِ تي رکي نماز ٿو پڙهي تہ نماز جائز ناهي. پر جيڪڏهن پير ڍڪيندڙ شيءِ بوٽ وغيره⁽¹⁾ پير مان ڪڍي ان مٿان پير رکي نماز پڙهي ٿو تہ جائز آهي. ڇاڪاڻ تہ پهرين صورت ۾ پليتيءَ مٿان بيٺل آهي پوئين صورت ۾ پاڪ شيءِ مٿان بيٺل آهي.

سين: (فرض جي بيان واري شعر ۾ اڳيون حرف آهي 'سين' جنهن مان مراد 'ستر' آهي).

نماز جو چوٿون فرض:

اوگهڙ ڍڪڻ آهي. جا مردن لاءِ دن کان گوڏن تائين آهي، البت آزاد عورت لاءِ سڄي بدن کي ڍڪڻ فرض آهي. سواءِ منهن، هٿن جي ترين ۽ پيرن جي. جيئن ظاهر روايت ۾ آهي. ڪن روايتن ۾ آهي تہ پير پڻ اوگهڙ آهن. اهو قاضي خان، اسبجاني ۽ مرغينانيءَ جو قول آهي. شارح منية المصلي پڻ ان کي ترجيح ڏني آهي. ٻانهيءَ جو مرد وارو حڪم آهي، البت پيٽ ۽ پٺي ان جي پڻ اوگهڙ آهي. سينو پيٽ جي برابر آهي ان ڪري اهو بہ ان وانگر اوگهڙ آهي.

■ نماز ۾ پاڻ کي اگهڙو ڏسڻ سان صحيح روايت اها آهي تہ نماز جائز ٿي ويندي. پر ڪن روايتن ۾ آهي تہ نماز فاسد ٿي ويندي. بحرالائق وغيره.

■ عضوي جو چوٿون حصو نماز ۾ ظاهر ڪرڻ سان نماز جائز نہ ٿيندي. البتہ چوٿين حصي کان گهٽ ۾ نماز ٿي ويندي.

■ جيڪڏهن ڪپڙو چوٿون حصو پاڪ آهي. ۽ نماز اگهڙو ٿو پڙهي تہ نماز جائز نہ ٿيندي. پر جيڪڏهن چوٿين حصي کان گهٽ پاڪ

(1) شرط آهي تہ بوٽ پاڪ هجن.

آهي ته مرضيء وارو آهي. گهري ته اگهاڙو ٿي نماز پڙهي، گهري ته پليت ڪپڙو پهري پڙهي. اگهاڙپ جي حالت ۾ اشارن سان پڙهڻ، اگهاڙو ٿي رکوع سجدي ڪرڻ کان افضل آهي.

▪ نماز ۾ مستحب لباس پهرائڻ، گوڏ ۽ پتڪو آهي. خالي لنگيء يا پهرائڻ ۾ نماز پڙهڻ ان صورت ۾ مکروھ آهي جڏهن ٻيو ڪپڙو موجود هجي. محيط وغيره.

نون: (شعر جي اڳئين حرف نون مان مراد نيت آهي).

نماز جو پنجون فرض:

نيت ڪرڻ آهي ته نماز پڙهان ٿو الله تعاليٰ جي لاءِ. پر نيت نماز سان گڏو گڏ ڪجي، يعني نيت ۽ نماز شروع ڪرڻ جي وچ ۾ ڪوبه اهڙو عمل جيڪو نماز جي لائق نه هجي، سو نه ڪجي. جيئن ڪاٺ، پيٽ ۽ ڳالهائڻ. البت مسجد ڏانهن وڃڻ يا وضو ڪرڻ نيت ۽ نماز جي وچ ۾ اچي ته ان ۾ ڪو حرج ناهي، پر مستحب اهو آهي ته نيت تڪبير سان گڏ هئڻ گهرجي، جيئن تڪبير سان گڏ ئي نماز اچي وڃي. ان کان دير ڪرڻ ڪرڻ جي روايت مطابق جائز آهي، پر ظاهر روايت مطابق جائز ناهي. تنهن ڪري جيڪڏهن الله - چئي - اڪبر چوڻ کان اڳ نيت ڪيائين ته جائز نه ٿيندي.

▪ سنتن ۽ نفلن ۾ ايتري نيت کوڙ آهي. البت فرض نماز جي صورت ۾ اهو تعين ضروري آهي ته نماز ڪهڙي وقت جي آهي. جيئن ظهر، عصر وغيره. مڙني علمائن جي اتفاق سان اهو تعين دل ۾ ڪرڻ ئي ڪافي آهي. ”اڄوڪي ظهر“ يا ”هن وقت جي ظهر“ زبان سان چوڻ وڌيڪ صحيح آهي.⁽¹⁾ پر يقين ڪرڻ کپي ته نماز جو وقت آهي. جيڪڏهن وقت ناهي ته هيئن چوي ته جيڪا ظهر مون مٿان آهي. پر شرط آهي ته انهيءَ ظهر کان سواءِ ڪا به ظهر سندس ذمي رهيل نه هجي. جيڪڏهن ٻي ظهر به مٿس رهيل آهي ته تعين هن

(1) سوال: جيڪڏهن ظهر نماز ۾ دل ۾ ظهر جي نيت هجي زبان سان عصر چئجي وڃي ته ڇا ان جي ظهر ادا ٿي ويندي؟ جواب آهي ته ادا ٿي ويندي. مجموعہ سلطاني.

- ظهر جو ڪرڻ ضروري آهي. رکعتن جي تعداد مقرر ڪرڻ ۽ قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ جي نيت شرط ناهي. بحرالرائق وغيره.
- زبان سان هوريان چوڻ اڪثر علمائن وٽ مستحب آهي. ڪن وٽ بدعت آهي، ۽ ڪي ان جي ڪراهت جا قائل آهن، البت ڏاڍيان چوڻ 'غير مشروع' آهي. فيض الباري ۾ ڏاڍيان چوڻ کي غير مشروع مطلقا بالاتفاق چوڻ کان پوءِ آهي ته لفظن ۾ نيت ڪرڻ ۾ اختلاف آهي. ڪن مستحب، ڪن بدعت ۽ ڪن مکروه قرار ڏنو آهي ڇاڪاڻ ته لفظن سان چوڻ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان صحيح توڙي ضعيف ڪنهن به طريقي سان منقول ناهي. نه نبي صلي الله عليه وسلم نماز شرع ڪرڻ وقت چوندا هئا: **اَءَ هِيْثُ پَرْتَهَان تُو** ۽ نه صحابن ۽ تابعين مان ڪنهن کان منقول آهي. شرح منية ۾ آهي ته چئن امامن کان پڻ ان طرح منقول ناهي، بحرالرائق ۾ منية کان منقول آهي ته اهو مستحب آهي. اهو ئي مڃيل قول آهي. مجتبيٰ ۾ ان کي صحيح قرار ڏنو ويو آهي. هدايه، ڪافي ۽ تبين ۾ آهي ته ذهن کي متوجه ڪرڻ جي ڪري اهو سٺو آهي. شيخ ابن الهمام ان کي بدعت حسنه ڪوٺيو آهي. جڏهن ذهن جي يڪسوئي جي مقصد سان ڪئي وڃي. ۽ نيت جا لفظ هيءُ هئڻ گهرجن "فلائي وقت جو فرض الله ڪارڻ پَرْتَهَان تُو". جنهن به زبان ۾ دل ۽ خيال حاضر ٿين. ائين نه جيئن عوام ۾ مشهور آهي ته نويت اَنْ اُصلي الله تعاليٰ رکعتين صلواه الفجر فرض هن الوقت اقتديت هذا الامام متوجهها الي جهه الكعبه الله اڪبر. ڇاڪاڻ ته ان مطابق نه حديث ۾ آهي ۽ نه فقه ۾. بحرالرائق ۾ ان جي تصريح ڪيل آهي. والله الموفق.
- جيڪڏهن مقتدي هجي ته امام جي پٺيان هئڻ جي نيت مٿس لازم آهي.
- امام لاءِ امامت جي نيت ۽ ڪنهن لاءِ به قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ جي نيت شرط ناهي. جيڪڏهن پٺيان ٿيس هن امام جي، يا شروع ڪيم نماز امام جي، چئجي ته ڪن وٽ ايستائين جائز ناهي جيستائين فرض جو تعين نه ڪري. ۽ صحيح اهو آهي ته هي سڀ جائز آهن. جيئن بحرالرائق ۾ آهي.

■ ۽ جمعي جي نماز ۾ جمعي جي نيت سان ظھر جي فرض جي نفي ڪرڻ گھرجي نہ تہ فرض ادا نہ ٿيندو، اسان جي سڀني علمائن جو اھو موقف آھي، سواءِ امام زفر جي. فوت ٿيل نمازن ۾ اھو يقين ڪجي تہ جيڪي مٿس ظھر جون نمازون آھن، تن مان پھرين ٿو پڙھي يا پوئيز نہ تہ نماز ادا نہ ٿيندي. بحرالرائق مان ان طرح ظاھر آھي. پر مختلف مسئلن ۾ ڪنز وغيره ۾ آھي، تہ مطلق فوت ٿيل ظھر جي نيت کي ڪافي فرمايو اٿن.

■ وتر بابت ڪن جو چوڻ آھي تہ خالي وتر جو لفظ چوي. وتر واجب نہ چوي، ڇاڪاڻ ان جي وجوب ۾ اختلاف آھي. ۽ صحيح ھي آھي تہ وتر واجب چئجي جو امام اعظم جو مذهب واجب چوي ٿو.

■ جنازي نماز ۾ نماز الله لاءِ ۽ دعا ميت لاءِ چئجي. ۽ امام جي پويان ھئڻ جي نيت جي ضرورت ناھي. ھيءُ سڀ بحرالرائق ۾ مختلف جاين تي آھي.

واو: بيت جي لفظ واو مان مراد ”وقت“ آھي.

نماز جو ڇھون فرض:

وقت آھي. (ھيٺ ھر ھڪ نماز جا وقت بيان ڪجن ٿا)

وقت فجر:

نماز فجر جو وقت صبح صادق کان سج اڀرڻ تائين آھي، ۽ ان جي ادا ۾ دير ڪرڻ مستحب آھي. يعني سڄي وقت جي ٻئي اڌ ۾ نماز پڙھڻ گھرجي، ان جو سڄو وقت صبح صادق کان سج اڀرڻ تائين رات جو ستون حصو آھي. جيئن خزائن الروايات ۾ جواهرالفتاوي مان امام بزدويءَ کان باب الصوم ۾ منقول آھي. سو چار گھڙيون تقريبن وچترن ڏينھن ۾ ٿئي ٿو. انھيءَ اندازي تي وڏين راتين وارن ڏينھن ۾ وڌيڪ ۽ ننڍين راتين وارن ڏينھن ۾ ننڍو ٿيندو. ۽ پويون اڌ سج اچڻ تائين ٻہ گھڙيون ٿيندو. بهرحال جيترو بہ ٿي سگھي اچان وڌيڪ مستحب آھي. بس ايتري دير ڪجي جو جيڪڏھن نماز فاسد ٿي وڃي تہ مونائي سگھجي. بحرالرائق مان معلوم ٿئي ٿو تہ صبح صادق

اڃاڻ ڦهلجي وڃڻ کي چنبو آهي ان مان مراد افق آهي. هيٺ واري فضا ناهي، تجريبي مان معلوم ٿيو آهي ته فضا ۾ روشني پکڙجڻ ۽ سج اڀرڻ تائين ٽن گھڙين کان مٿي وقت نه ٿيندو آهي.

وقت ظهر:

سج جي زوال (لڙڻ) کان وٺي هر شيءِ جي پاڇي جي پٺي ٿيڻ تائين ظهر جو وقت آهي. پر پٺو پاڇو شيءِ جي اصل پاڇي کان سواءِ ڪٿبو. امام اعظم جو مذهب اهو آهي ۽ اڪثر علمائن جي فتويٰ انهيءَ تي آهي، امام ابو يوسف ۽ امام محمد جي قول مطابق شيءِ جو اصل پاڇو ڇڏي پيو جڏهن شيءِ جي برابر ٿئي ته ان وقت تائين ظهر جو تائيم آهي. ڪن عالمن ان تي فتويٰ ڏني آهي، بحرالرائق واري پهرئين جو صحيح هئڻ، بدائع، محيط، تصحيح قدوري، نسفي، صدرالشرعية، شرح مجمع، غياثيه وغيره کان نقل ڪيو آهي.

اصلي پاڇو:

اصلي پاڇو برهان پور ۽ ان جي آس پاس جو، هن فقير الڳ رسالي ۾ بيان ڪيو آهي. ترجمہ شعر: (1)
حمل وقت فيءِ اڍائي پير اتر پاسي هميشه ٿيندو. ۽ ثور وقت هڪ قدم. جوزا وقت برابر ٿيندو. اڌ سرطان وقت هڪ قدم ڏکڻ طرف ٿيندو. ان جي آخر تائين مٽجي ويندو. اسد وقت اهوئي پاڇو ٿيندو. سنبله وقت هڪ قدم. اڍائي ميزان وقت ٿيندا. عقرب وقت ساڍا ٽي ۽ قوس وقت ساڍا پنج پير ٿيندو. اڌ جديءَ ۾ اٺ ٿيندو. اتر طرفان وڌيڪ نه. دلو وقت ڇهه قدم ان جي اڌ تائين پنج ٿيندا. پندرهن مان هڪ گھٽ آهي. حوت ۾ چار آهن منهنجا يار. ان جي آخر تائين ڏيڍ پير جو نقصان سمجهه. حمل ڏانهن موٽندي اڍائي آهن. جيڪڏهن اي عقل وارا عمل ڪرين. خداڪاڻ توکي چوان ٿو اي عيسيٰ هن نظم کي.

مهينن جو مدار سج تي آهي. جيئن هن بيت ۾ آهي:
لاؤ لالڻ لاؤ لا لا ڇهه مهينا آهي.
لل ڪط و ڪط لل ننڍا مهينا آهن.

(1) برهانپور کان علاوه سنڌ ۾ سن، سيوستان (سيوهڻ) ۽ ڀاٽ ۾ اصلي پاڇن جو حساب جيڪو مصنف ڪڍيو آهي، سو ضميمي ۾ ڏجي ٿو. (مترجم)

سج جو برج حمل ۾ لهڻ فروري ۾ ٿيندو آهي. ان جي تحقيق ڪري ان کان پوءِ سڄي سال جو حساب ڪرڻ گهرجي. قطعاً:
 فروردي چون بگذشتي ۾ اردي بهشت آيد.
 بود خرداد وتيرانك چوامرداوت همي شايد.
 پس از شهر يور واز مهر وآبان آذروديدان.
 ڪ برهمن جز اسفنديار ند ماهي نيفزايد.
 و الله الموفق.

وقت ظهر:

ظهر نماز اونهارى ۾ دير ڪري پڙهڻ مستحب آهي. پر اها شيءِ برابر پاڇي اچڻ کان اڳ تائين پڙهڻ گهرجي. يعني اهو وقت محققن وٽ بنا ڪراحت جي آهي، البت پاڇي برابر کان وٺي ٻئي برابر پاڇي تائين نماز مڪروه ٿئي ٿي. ان ۾ 'صاحبين' جو اختلاف آهي ڇاڪاڻ ته انهن وٽ شيءِ جي برابر پاڇي اچڻ کان پوءِ ظهر جو وقت ناهي. بلڪ عصر جو وقت آهي. مشائخن انهيءَ وقت ۾ ظهر نامناسب ۽ نه پڙهڻ کي احتياط جي تقاضا سڏيو آهي. شرح ابن همام ۽ بحرالرائق ۾ ان طرح مذڪور آهي.

پاڇو شيءِ جي برابر ٿيڻ کان اڳ ۽ شيءِ جي اڌ برابر ٿيڻ کان پوءِ نماز پڙهڻ مستحب آهي. ڇاڪاڻ ته تاخير جو وقت پويون اڌ آهي. ۽ تڪر وارو وقت پهريون اڌ آهي. بحرالرائق وغيره ۾ ان طرح مذڪور آهي.

سياري جي ڏينهن ۾ ظهر ۾ جلدي ڪرڻ مستحب آهي. ۽ ان جي حد ذڪر ٿي.

اونهارى ۽ سياري جي وصف هيءُ آهي ته جن ڏينهن ۾ روز سڍي پوي اهي ڏينهن سياري جا آهن. ۽ جن ڏينهن ۾ هرروز گرمي پوندي رهي اهي ڏينهن گرمي جا آهن. بحرالرائق ۾ ان طرح مذڪور آهي.

وقت عصر:

عصر جو وقت ظهر جي وقت کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. ٻنهي مذهبن جي مختلف موقفن مطابق. يعني امام اعظم جي چوڻ مطابق

شيء کان ٻيڻو پاڇو ٿيڻ کان پوءِ ۽ صاحبين جي چوڻ مطابق شيءِ جي برابر پاڇي ٿيڻ کان پوءِ. هڪ روايت امه اعظم کان هن طرح به منقول آهي. ته ظهر جو وقت شيءِ جي برابر پاڇي تي ختم ٿئي ٿو. ۽ عصر جو وقت شيءِ جي ٻيڻي پاڇي ٿيڻ کان شروع ٿئي ٿو. هن صورت ۾ شيءِ جو ٻيو برابر پاڇو ظهر ۽ عصر وچ ۾ واسطو قرار ٿيندو. عصر جو آخري وقت مڙني قولن مطابق غروب تائين آهي، سواءِ حسن بن زياد جي روايت جي، جو سندس چوڻ آهي ته سج جي ٽڪي پيلي ٿيڻ کان پوءِ عصر جو وقت ناهي. جمهور جي قول مطابق مڪروه تحريمي آهي. عصر نماز ۾ تاخير مستحب آهي. پر سج جي ٽڪيءَ جو رنگ بدلجڻ کان اڳ پڙهڻ گهرجي. مڙني دينهن ۾ سيارو هجي يا اونهارو چيٽ هجي يا ڪتي. پويون اڌ وقت جيستائين ڪراهت واري وقت کي نه پهچي تيستائين مستحب آهي. ها البت جهڙالي موسم وارن دينهن ۾ تاخير بجاءِ تعجيل مستحب آهي.

وقت مغرب:

مغرب جو وقت سج لهڻ کان وٺي اڃاڻ غائب ٿيڻ تائين آهي اهو امام اعظم جو قول آهي. ۽ اهو ئي قول ابوبڪر صديق، عمر فاروق، معاذ بن جبل ۽ عائشه صديقہ رضي الله تعالى عنهم جو آهي، صاحبين يعني امام ابو يوسف ۽ محمد جو قول آهي ته اڃاڻ کان پوءِ جيڪا افق تي ڳاڙهاڻ ظاهر ٿئي ان جي غائب ٿيڻ تائين مغرب جو وقت آهي. هيءُ ابن عمر ۽ ابن عباس رضي الله عنهما جو قول آهي. اڪثر محقق فتوىٰ پهرئين قول تي ڏين ٿا. ۽ پوين پڻ انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي. جڏهن ته ڪن ٻئي قول تي فتوىٰ پڻ ڏني آهي. پر شيخ ابن همام جو چوڻ آهي ته روايت توڙي دريافت ان جي حق ۾ ڪانهي. مغرب ۾ جلدي پڙهڻ مستحب آهي، ان جي حد اسرار ۾ آخري اڌ کان اڳ تائين ڄاڻايل آهي. البت شيخ ابن همام جو چوڻ آهي ته جلدي جي حد مغرب ۾ اها آهي ته مغرب جي آذان کان پوءِ ٻن رڪعتن جي وقت جيتري جيڪڏهن دير ٿي ته اها مڪروه ٿيندي، صاحب بحرالرائق تاخير جو وقت ستارن

اڀرڻ تائين ٻڌايو آهي. ظاهر آهي ته ان مان سندس مراد ’زهريه‘ وغيره کان سواءِ ٻيا ستارا هوندا جو زهريه وغيره ته غروب ٿيڻ شرط ظاهر ٿيندا آهن. البتہ ستارن اڀرڻ کان پوءِ بالاتفاق مڪروه تحريمي آهي. اڪثر فقہ جي ڪتابن ۾ ان طرح آهي. پر اهو ’اسرار‘ جي خلاف آهي، سفر ۽ ڪاڻڻ پيئڻ جي عذر جي صورت ۾ تاخير جائز آهي، هيءُ منية المصليٰ ۾ آهي.

وقت عشاءِ وتر:

عشاءِ ۽ وتر جو وقت اڃاڻ يا ڳاڙهاڻ، مختلف قولن مطابق غائب ٿيڻ کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. صبح صادق تائين. البتہ وتر عشاءِ کان اڳ جائز ناهي ان جو سبب اهو آهي ته امام اعظم وٽ پنجن فرضن جي وتر سميت ترتيب واجب آهي.

عشاءِ ۾ دير ڪرڻ رات⁽¹⁾ جي ٽئين حصي تائين مستحب آهي. ۽ افضل ڇهن حصن کان وٺي نائين حصي تائين ادا ڪرڻ آهي. ان جو وڌيڪ تفصيل مؤلف جي رسالي ”فيءُ الزوال“ ۾ مدلل نموني مذڪور آهي. والله الموفق.

■ جهرآلن ڏينهن ۾ عصر ۽ عشاءِ تڪرور پڙهڻ گهرجن. عصر هن لاءِ ته ڪٿي مڪروه وقت نه ٿي وڃي. ۽ عشاءِ هن لاءِ ته نماز کي ڏکيائي نه ٿئي. البتہ ٽي ٻيون نمازون دير سان پڙهڻ گهرجن. ظهر هن ڪري ته زوال جي وقت نه پڙهجي وڃي. مغرب هن لاءِ ته غروب جي وقت نه پڙهجي وڃي ۽ صبح هن لاءِ ته وقت کان اڳي نه پڙهجي وڃي. اوقات مفروض معلوم ٿيا. هاڻي اهي وقت ڄاڻڻ گهرجن جن ۾ نماز جائز ناهي يا مڪروه آهي.

مڪروه ۽ ناجائز وقت:

هر لحاظ کان، نماز سجده تلاوت، نماز جنازه: سج اڀرڻ لڙڻ ۽ لهڻ وقت ناجائز آهي. يعني هنن وقتن ۾ جيڪڏهن فرض يا واجب ادا يا

⁽¹⁾ قنبيه ۾ آهي ته عشا ۾ دير اڌ رات تائين، ۽ مغرب ستارن نڪرڻ تائين مڪروه تحريمي آهي.

قضا ڪبو ته ناجائز آهي. سواءِ ساڳئي ڏينهن واري عصر نماز جي. جو اها پڙهي سگهجي ٿي پر تڏهن به مڪروه تحريمي آهي. پر قضا کان بهتر آهي. جيڪڏهن نماز نفلي آهي ته اها مڪروه تحريمي ٿيندي ۽ اها ٽوڙڻ جي صورت ۾ قضا ڪرڻ واجب ٿيندي، البت ادا ڪرڻ سان ايترو ٿيندو جو شروع ڪرڻ ڪري جيڪو مٿس ڏمي ٿيو سو لهي ويندو. باس جي ڪري واجب ٿيل نماز پڻ مڪروه تحريمي آهي. البت نماز جنازه ڪن مطلق مڪروه تحريمي چئي آهي. ڪن چيو آهي ته جيڪڏهن انهيءَ وقت ۾ حاضر ٿي وڃي ته مڪروه ناهي البت تاخير افضل آهي. ساڳيءَ طرح سجده تلاوت ۾ به چيو اٿن. هيءُ سڀ مسئلا بحرالرائق وغيره ۾ آهن. سج اڀرڻ وقت ڪراهت وارو وقت سج نيزي برابر اچڻ تي ختم ٿي ويندو. پر جيڪڏهن ٻن نيزن برابر اچي ته بهتر آهي. جيستائين سج جي ٽڪي نظر اچي تيستائين طلوع ٿوڙي غروب پنهلي وقت نماز مڪروه آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته سج اڀرڻ مهل ماڻهو جيستائين سج جي ٽڪي ڏسي سگهي تيستائين مڪروه وقت آهي. جڏهن تيز ٿي وڃي، ڏسي نه سگهجي، ته مڪروه وقت ختم ٿي ويندو.

نفل يا جيڪا نماز باس جي ڪري واجب ٿي هجي فجر ۽ عصر جي نمازن کان پوءِ مڪروه آهن. البت قضا، فوت ٿيل نمازون تلاوت جو سجدو ۽ جنازي جي نماز انهن وقتن ۾ بنا ڪراهت جي جائز آهي نفل نماز جائز وقت ۾ شروع ڪري پوءِ ٽوڙڻ کان پوءِ ٻيهر هنن ٻن مڪروه وقتن ۾ ادا ڪرڻ سان ادا نه ٿيندي ۽ نه سندس ڏمي مان نڪرندي. جيئن محيط ۾ آهي. هن بنياد تي. جيڪڏهن فجر جي سنت شروع ڪري ٽوڙجي ته اها واجب ٿي ويندي. ۽ پوءِ فجر نماز کانپوءِ سج اڀرڻ کان اڳ ادا ڪرڻ جائز نه ٿيندي صحيح مذهب اهو آهي. جيئن بحرالرائق ۾ آهي. ۽ ڪن چيو آهي ته جائز آهي. ظهيري ۾ فجر جي سنت جي سلسلي ۾ هڪ حيلو ڏسيل آهي. ته سنت شروع ڪري ان کان پوءِ رفع اليدين کان سواءِ فرض جي ٽڪير چئجي ۽ سلام کان پهريائين ان کي ادا ڪجي. پر شرح مجمع ۾ ان کي رد ڪندي چيو ويو آهي ته مذڪوره

وقت ۾ قضا نفلي، جيڪا شروع ڪيل آهي. مڪروه آهي، ڇاڪاڻ ته ٽوڙڻ جي نيت سان شروع ڪرڻ شرعا برو آهي. بحرالرائق واري ان جو ذڪر ڪيو آهي، جڏهن حقيقي باس مڪروه تحريمي ٿيندي جيئن گذريو ته حڪمي باس بطريق اوليٰ مڪروه ٿيندي. ان طرح بحرالرائق ۾ ٻئي هنڌ مذڪور آهن.

فجر اڀرڻ (باڪ ڦٽڻ) کان پوءِ اڪثر سنت فجر نه پڙهجي. ۽ نماز مغرب کان اڳ ۽ خطبي جي وقت نقل نه پڙهجي.

فصل

اذان جا مسئلا

اذان وقت تي ڏيڻ گهرجي. قبلي ڏانهن منهن ڪيل هجي ۽ وچ ۾ نه ڳالهائجي. ۽ اقامت ۾ پڻ ان طرح آهي. اذان ۾ ”حي علي الصلوة“ ۽ ”حي علي الفلاح“ چوڻ وقت منهن (ساڄي ڪاٻي) ڦيرائجي، هڪ يا ٻن ڪنن ۾ آگر وجهڻ گهرجي ۽ صلوات - صلوات يا قامت - قامت - اذان جي وچ ۾ چوڻ مستحب آهي.

- اذان جيڪڏهن وقت کان اڳي چيل هجي ته موانئن گهرجي.
- هر فرض ادا ڪرڻ جي لاءِ اذان ۽ اقامت سنت مؤڪده آهي.
- گهڻين فوتي نمازن ۾ پهرين فوتي نمازسان اذان ۽ اقامت چئجي، اها ٻين ۾ به كفايت ڪندي.

- تڙ جي حالت ۾ اذان ۽ بي وضو هئڻ جي حالت ۾ تڪبير مڪروه آهي.⁽¹⁾ ۽ اذان عورت، فاسق، ويهي ڏيندڙ ۽ مست جي مڪروه آهي. غلام، ولدالزنا ۽ انڌي ۽ جهنگليءَ جي مڪروه ناهي. مسافر لاءِ اذان ۽ تڪبير ٻئي ڇڏڻ مڪروه آهن. البت گهر ۾ رهيل، جنهن تائين اذان جو آواز پهچي ٿو تنهن لاءِ اذان ۽ اقامت مڪروه ناهي. مردن لاءِ ٻئي مستحب آهن. عورتن لاءِ مستحب ناهن. هڪ روايت ۾ آهي ته عورتون آهستي اذان ۽ اقامت چون.

⁽¹⁾ بي وضو حالت ۾ اذان مڪروه ناهي.

- آذان ۾ سر⁽¹⁾ ۽ شهادت ۾ ترجيع جائز ناهي.⁽²⁾
- حي علي الفلاح چوڻ پويان فجر نماز ۾ ”الصلوة خير من النوم“ چوڻ گهرجي.
- اقامت آذان جي مثل آهي. ان جي حي علي الفلاح پويان قد قامت الصلوة ۽ پيرا چوڻ گهرجي.
- آذان جي كلمات جي وچ ۾ بيھڻ گهرجي، يعني الله اڪبر الله اڪبر چئي بيھجي، ان کان پوءِ الله اڪبر الله اڪبر چئجي، ڀنڀڻ انهيءَ طرح چيو آهي ۽ ان طرح ڪنزالعباد ۽ فتاوي الصوفيه ۾ آهي. ۽ بحرالرائق جي ظاهر عبارت منجهان سمورن كلمات تي بيھڻ سمجھ ۾ ٿو اچي.
- ق: شعر ۾ حرف ”قاف“ مان مراد آهي قبلو.

نماز جو ستون فرض:

قبلو سڃاڻڻ ۽ قبلي ڏانهن هر نماز ۾ منهن ڪري بيھڻ آهي. هڪ روايت ۾ سڄي مسجد الحرام ڏانهن منهن ڪرڻ مراد آهي. پڙ صحيح اهو آهي ته صرف ”ڪعبه الله“ مراد آهي. پر جنهن جي آڏو ڪعبه الله آهي. تنهن مٿان فرض آهي ته عين ڪعبي ڏانهن منهن ڪري. پر جيڪو ڪعبي جي سامهون ناهي تنهن لاءِ ڪعبي جو طرف به ڪافي آهي. اوڀر وارن لاءِ ٻن مغربن جي وچ تي ڪعبو آهي. اولهه وارن لاءِ ٻن مشرقن جي وچ تي ڪعبو آهي. قبلي سڃاڻڻ جو مضبوط اهڃاڻ ’اثر قطب‘ آهي. اثر قطب اوڀر وارن جي ساڄي اولهه وارن جي کاٻي ڪلهي کان، ۽ ڏکڻ وارن جي سامهون ۽ اتر وارن جي پٺيان آهي. قبلي ڏي منهن ڪرڻ جي نيت ڪن روايتن ۾ فرض قرار ڏني وئي آهي. پر صحيح ۽ مفتي به هيءُ آهي ته فرض ناهي.

(1) ”لحن مان مراد آهي آواز ۾ ميناڄ پيدا ڪرڻ.“ ڪن چيو آهي ته زير زير ۾ غلطي ڪرڻ آهي.

(2) ”ترجيع“ جو مطلب آهي هڪ ڀيرو شهادت جا لفظ آهستي چئي ٻي ڀيري زور سان چئڻ. اهو جائز ناهي. بي وضو حالت ۾ آذان مڪروه آهي.

بلڪه بدائع وغيره ۾ چيل آهي ته افضل هيءُ آهي ته ڪعبي جي نيت نه ڪجي ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ڪعبي ڏانهن منهن نه هوندو ته نماز جائز نه ٿيندي.

▪ ڪعبة الله جي مٿان واري فضا ۽ هيٺان واري زمين قبله آهي. عمدہ الفتاوى ۾ آهي ته ڪعبه جڏهن پنهنجي جاءِ تان صاحب ڪرامات ماڻهن لاءِ ڪڍي وڃي ته انهيءَ صورت ۾ ان زمين ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهندڙن جي نماز جائز ٿيندي.

▪ جيڪڏهن ڪنهن ڄاڻي وائي ڪعبي ڏانهن منهن ڪرڻ بجاءِ ڪنهن ٻئي پاسي منهن ڪري نماز پڙهي ته اهو گناه ڪيري جو مرتڪب ٿيندو. ڇاڪاڻ جو فرض جي خلاف ٿو ڪري. پر ڪافرن ٿيندو.⁽¹⁾ ڇاڪاڻ ته ڪنهن عذر جي سببان ڪعبي ڏي منهن نه ڪرڻ جائز آهي. ان جي برخلاف جيڪڏهن ڪو بي وضو نماز پڙهندو ته ڪافر ٿيندو. ڇاڪاڻ ته ڪهڙي به حال ۾ بنا پاڪائيءَ جي نماز ناهي. حقيقي توڙي حڪمي (پاڪائي) فرض آهي، بحرالرائق. پر قواعد اصول مان جيڪا ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي اها هيءُ آهي ته جيستائين جائز هجڻ جو عقيدو نه ٿو رکي تيستائين ڪافر نه ٿيندو. پر ڇاڪاڻ ته ان سان بي ادبي ظاهر ٿئي ٿي جنهن جي بنياد تي ڪفر جو حڪم لڳايو ويو آهي. واللہ اعلم.

▪ جنهن کي دشمن جي حملي جو يا شينهن جو يا ڪنهن اهڙي ٻي شيءِ جو خوف خطرو هجي تنهن لاءِ جائز آهي ته قبلي ڏانهن ڀل منهن نه ڪري. جنهن به پاسي منهن ڪرڻ سندس وس ۾ هجي تنهن پاسي منهن ڪري نماز ادا ڪري سگهي ٿو.

(1) سواريءَ مٿان سوار ماڻهو ڪعبه ڏانهن منهن ڪري نماز شروع ڪري ان کان پوءِ سندس سواري قبله کان ڦري وڃي ۽ هو نماز ۾ هجي ته سندس نماز جائز نه ٿيندي. حلواني اهو لکيو آهي. يعني جڏهن هڪ رڪن جيترو وقت سواري ڪعبي کان ڦري وڃي. شرح منية المصلي.

▪ جنهن ماڻهوءَ کي قبلي جي طرف بابت مونجهارو آهي. سو پوريءَ طرح سوچ ويچار ڪري جنهن پاسي پنهنجي دل مطمئن سمجهي ان پاسي نماز ادا ڪري ڇڏي. جيڪڏهن نماز کان پوءِ کيس غلطيءَ جو پتو پوي ته نماز نه موٽائي، پر جيڪڏهن وچ نماز ۾ معلوم ٿي وڃي ته قبلي ڏانهن ڦري وڃي. جيڪڏهن جماعت سڄي جو سڄي جانچي پنهنجي سمجهه مطابق منهن ڪري نماز پڙهي ٿي پر امام جو حال معلوم ٿي ڪونهي ته انهيءَ صورت ۾ جيڪي امام کان سواءِ پڙهن ٿا تن جي نماز جائز ٿي ويندي.

نماز جا رڪن

هيءُ ست فرض، جيڪي ذڪر ٿيا، تن کي نماز جا شرط سڏيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته اهي نماز ۾ داخل نه آهن. ست ٻيا، جيڪي تنهنجي آڏو هاڻي پيش ڪجن ٿا. سي نماز جا رڪن سڏبا آهن.

نماز جو پهريون رڪن:

تڪبير بابت اختلاف آهي. صحيح اهو آهي، جنهن کي بحرالرائق اختيار ڪيو آهي. ته شرط آهي، ۽ ڪن محققن رڪن سڏيو آهي. باقي ڇهه ٻيا بنا اختلاف جي رڪن آهن. ڪي انهن جي فرضيت جا قائل ٿيا آهن. ۽ اختلاف جو فائدو ”تحریمه“ ۾ ظاهر ٿيندو. يعني هن ۾ ته فرض جي تڪبير تي نفل شروع ڪجي، جيڪي تڪبير کي شرط ٿا چون تن وٽ جائز آهي. جيڪي رڪن ٿا چون تن وٽ جائز ناهي. هن طرح ته فرض جي تشهد کان پوءِ سلام کان اڳ ان تي ئي نفل جي بنا ڪئي وڃي، ان ۾ اختلاف آهي، صحيح اهو آهي ته جائز آهي. ”ت“ شعر جي حرف ”تي“ مان مراد تڪبير اوليٰ آهي.

نماز جو ٻيو رڪن:

تڪبير اوليٰ چوڻ آهي.⁽¹⁾ ڪي ان کي شرط، ته ڪي رڪن

(1) جيڪڏهن مصنف هيئن چوي ها ته تحریمه ٻيئي چوڻ فرض آهي. ته بهتر هو. ڇاڪاڻ ته نماز جي شروعات ٻيئي جي حالت کان سواءِ جائز ناهي. ان ڪري جيڪڏهن ٻيئي تڪبير چئي پوءِ اٿيو ته اهو صحيح ناهي ڇاڪاڻ ته قيام نماز شروع ڪرڻ مهل ائين فرض آهي جيئن ان کان پوءِ فرض آهي.

ٽا چون. صحيح ۽ مفتي به پهريون آهي.⁽¹⁾ اختلاف جو نتيجو ظاهر ٿئي ٿو فرض جي تحريمه تي نفل جي بنا ڪرڻ جي مسئلي ۾. شرط چوڻ وارن مطابق بنا جائز آهي. رڪن چوڻ وارن مطابق بنا جائز ناهي. جيئن گذريو.

▪ ڪو شخص ڪبير چوڻ مهل پليتيءَ سان هو. يا قبلي کان منهن ڦريل هوس يا اوگهڙ ڪليل هيس. جيڪڏهن ڪبير کان فارغ ٿيندي ئي پليتي هٽائي ورتائين، قبلي ڏانهن منهن ڪري ورتائين، اوگهڙ ڏي ورتائين، ته نماز جائز ٿيندي. ڪبير تحريمه وقت بيٺل هئڻ شرط آهي. ڪذا في البحارالرائق.

▪ جيڪڏهن ڪو شخص جماعت کي پهتو رکوع ڏانهن لڙندي ڪبير چيائين ته ان صورت ۾ جيڪڏهن رکوع طرف گهڻو جهڪيل آهي ته جائز نه ٿيندي. پر جيڪڏهن بيٺل ڪي ويجهو آهي ته جائز ٿيندي. ان ۾ هڪ ڪبير ڪافي آهي. صحيح اهو آهي جيئن فتح القدير ۾ به آهي. پر هڪ روايت ۾ آهي ته جيستائين ٻه ڪبيرون نه چوندو تيستائين نماز جائز نه ٿيندي. جواهر الفتاوى ۾ ان طرح مذڪور آهي.

▪ جيڪڏهن امام کان اڳ ڪبير چئجي ته نماز جائز نه ٿيندي. خالي لفظ الله ئي ڇو نه چيو وڃي. پر جيڪڏهن ڪانس پوءِ چيل آهي پر پوري اڳ ڪئي وڃي ته پوءِ جائز آهي. فتوىٰ ان تي آهي. پر ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي. بحرالرائق.

▪ جيڪڏهن نماز شروع ڪرڻ مهل بجاءِ ڪبير جي الله اعظم، الله اجل، سبحان الله، الحمد لله، يا لا اله الا الله، چوي ته جائز آهي. پر جيڪڏهن اللهم اغفر لي ۽ ان جهڙو دعا جي قسم جو ڪجهه

(1) بلڪه هي شرط آهي. اسان جي امت جو ان بابت اجماع آهي. البته ٽن امامن جو ان ۾ اختلاف آهي.

چوڻ شروع ڪري ڏئي ته جائز ناهي. سبب ان جو اهو آهي ته
تڪبير ۾ الله سبحانه وتعالیٰ جي تعظيم مقصد آهي. جيڪا
جنهن به لفظ مان ظاهر ٿئي سو ته صحيح آهي، البتہ دعا ۾ ته
پنهنجو پاڻ مقصد هوندو آهي.

▪ جيڪڏهن تعظيم وارا لفظ فارسيءَ (سنڌيءَ) ۾ ئي چئڻ تڏهن به
جائز آهي جو عجز واري وقت قرآن (سنڌيءَ) ۾ پڙهڻ جائز آهي. پر
ڇاڪاڻ ته نص قرآن ۾ ”وربڪ فڪبر“ آيل آهي ان ڪري لفظ
الله اڪبر کانسواءِ ڪي ٻيا لفظ مڪروه تحريمي يا تنزيهي آهن.
مجيئل قول مڪروه ۽ تحريمي هئڻ وارو آهي. ڇاڪاڻ ته پاڻ
سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن جو دائمي عمل ”الله
اڪبر“ چوڻ هو، ٻيو نه هو. بحرالرائق

▪ بسم الله الرحمن الرحيم -- ان شروع ڪرڻ ڪن وٽ
جائز آهي، ڇاڪاڻ ته تعظيم مٿان دلالت ٿو ڪري، ڪن
وٽ جائز ناهي. ڇاڪاڻ ته اللهم بارڪ في هذا جي معنيٰ
۾ ٿئي ٿو. امام زيلعي پوئين کي ترجيح ڏئي ٿو ۽ شارح منيه
چيو آهي ته هي اشبه آهي. ۽ بحرالرائق جائز هئڻ کي ترجيح
ڏني آهي.

▪ تڪبير چوڻ وقت هٿ ويڙهيل ڪپڙي مان ٻاهر ڪڍڻ
مستحب آهي.

▪ الله جي لفظ کي مد ڏيڻ سان نماز صحيح نه ٿيندي. بلڪه ڄاڻي وائي
چوڻ سان ڪفر جو خوف آهي. اهو ئي حڪم آهي. ”اڪبر“ جي
الف يا ب کي مد ڏيڻ جو. الله جي ”ه“ کي مد ڏيڻ لغت جي لحاظ کان
خطا آهي. ان طرح ”را“ کي مد ڏيڻ به خطا آهي. البتہ ”لام“ الله کي مد
سان پڙهڻ ثواب آهي. ”فتح القدير“ پر ان مد کي به ڊگهو چڪڻ نه
گهرجي. چلپي شرح وقايه جي حاشي ۾ ان طرح لکيو آهي.

▪ تڪبير اوليٰ جو ثواب جيڪو حديث ۾ آيل آهي ته دنيا و ما فيها
کان بهتر آهي. سو هن شرط سان حاصل ٿيندو. ته تڪبير امام جي
تڪبير سان گڏ گڏ هجي. هڪ روايت ۾ آهي ته ٽٺا چوڻ تائين

هڪ روايت ۾ فاتح تائين، خلاص ۾ اها راءِ ورتي وئي آهي. هڪ روايت ۾ پهرين رکعت تائين امام سان شامل ٿيڻ جي شرط سان تڪبير اوليٰ جو ثواب ملي ويندو. 'ذخيره' ۾ چيل آهي ته هي ماڻهن لاءِ وڌيڪ آسان آهي.

قاف ٻيو: بيت جي حرفن مان قاف ٻئي جو مطلب قيام آهي.

نماز جو ٽيون رڪن:

قيام (بيھڻ) آهي.⁽¹⁾ ان بابت سڀ متفق آهن ۽ هيءُ هر ان نمازيءَ تي فرض آهي، جيڪو ان جي سگھ رکي ٿو. ان جي حد هيءُ آهي ته: جيڪڏهن هٿ ڊگھا ڪجن ته رانن تائين نه پهچن. بحرالرائق ۽ ٻئي پير پورا جو پورا زمين تي رکڻ مستحب آهن. البرجندي ۽ ٻنهي پيرن تي وزن برابر برابر هئڻ گھرجي. الكيداني. غياثيه ۾ آهي ته ٻنهي پيرن درميان هڪ ٻئي تي ساڄي ڪٺڻ مڪروه آهي. ۽ الروضة ۾ آهي ته جڏهن قيام ڊگھو هجي ته جائز آهي بلڪه افضل آهي، جيئن خزانه الرواية ۾ آهي.

- بيمار جيڪو بيھي ته سگھي ٿو پر رکوع ۽ سجود نه ٿو ڪري سگھي. تنهن کي اختيار آهي. ويھي يا بيھي. اشارن سان سجدي ۽ رکوع ڪرڻ جي حالت ۾ ويھڻ افضل آهي. (شرح وقايه).
- ڪو شخص اهڙو ڪمزور آهي، جو فرض روزو نه ٿو رکي ته نماز اٿي بيھي پڙهي سگھي ٿو، روزو رکي ٿو ته ويھي پڙهي سگھي ٿو. تنهن کي روزو رکڻ گھرجي ۽ ويھي نماز پڙهڻ گھرجي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪو شخص بيھي نماز پڙهي ٿو، ته ڦٽ وهي ٿو پوي، ته ان کي ويھي پڙهڻ گھرجي. اهڙيءَ حالت ۾ قيام جائز ناهي. (منية المصلي).

- قيام مهل ٻن پيرن وچ ۾ چئن آڱرين جيترو فرق رکڻ گھرجي. ڀيڻيون ڀيڻين سان ملائي نه ڇڏجن. انهن جي منع آهي. (كنزالعباد)
- قاف ٽيون: بيت ۾ ٽئين نمبر قاف مان مراد قرائت آهي.

(1) ظاهر اهو آهي ته فرائض ۽ واجبن ۾ عورتن تي قيام فرض آهي جيڪڏهن ويھي نماز پڙهنديون ته سندن نماز جائز ناهي. جيئن ان جي متن جي اصحابن ۽ شرح لکندڙن وضاحت ڪئي آهي ۽ حديث ۾ آهي ته انسان شقائق الرجال. ۽ زالون مردن جي مخصوص صورت ۾ مخالفت ڪن. ۽ هيءُ صورت انهيءَ قسم جي ناهي وهو تعاليٰ اعلم مخدوم عبد الڪريم متعلوي.

نماز جو چوٿون رڪن:

قرائت آهي. ۽ اها پڻ اجماع امت هيٺ فرض آهي⁽¹⁾ ان جي حد هيءَ آهي ته اهڙيءَ طرح زبان سان حرف صحيح اچاري جو پاڻ ٻڌي سگهي. صحيح اهو آهي. ۽ مقدار ان جو هڪ آيت آهي. ڊگهي يا ننڍي. پر شرط آهي ته هڪ يا ٻه ڪلما هئڻ گهرجي، جيئن الله جو قول آهي ”ثم ادبر و استكبر“ ۽ جيڪڏهن هڪ ڪلمو هجي، جيئن ”مدهامتان“ يا هڪ حرف هجي جيئن ”ق“، ان صورت ۾ مشائخن نماز صحيح ٿيڻ ۾ اختلاف ڪيو آهي، ۽ گهڻن وٽ صحيح اهو آهي ته نماز صحيح نه ٿيندي. بحرالرائق به صحيح نه ٿيڻ جي راءِ قبول ڪئي آهي، پر ”ص“ جي مثال ۾. ”مدهامتان“ جي مثال ۾ نه. ان انهيءَ لاءِ اسبجابي وغيره جي قول مان استدلال ورتو آهي.

- جيڪڏهن هڪ ڊگهي آيت جيئن: ’آية الكرسي‘ آهي، جيڪڏهن ٻن رڪعتن ۾ پڙهي وڃي ته ڪن وٽ نماز جائز آهي پر صحيح اهو آهي ته جائز ناهي، ان طرح برجندي ظهيريءَ ۽ ڪافيءَ کان منقول آهي. جڏهن ته وڌيڪ صحيح اهو آهي. ته جائز آهي ۽ عام مشائخن ان خيال جا آهن. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي.
- فرض جي ٻن رڪعتن ۾ قرائت فرض آهي. فرض ٻن رڪعتن وارو هجي يا ٻيو. پهرين ٻن ۾ هجي يا پوئين ۾. يا هڪ پهرين ۽ ٻي هڪ پوئين ۾ هجي. ۽ وتر ۽ نفل جي هر رڪعت ۾ فرض آهي.
- فرض جي مقدار جيتري قرائت تي اڪتفا ڪرڻ بنا عذر جي مڪروه تحريمي آهي. وقت فوت ٿي وڃڻ جو جيڪڏهن عذر آهي ته پوءِ جائز آهي. امام بزدويءَ جو چوڻ آهي ته اهو صرف فجر جي نماز سان مخصوص آهي. پر مرغيناني وٽ اهو عام آهي، مڙني نمازن لاءِ. امام اعظم جو پڻ اهو ئي مذهب آهي. جڏهن ته صاحبين (ابو يوسف ۽ محمد) وٽ هڪ ڊگهي آيت يا ٽي ننڍيون آيتون مطلق نماز ۾ فرض آهن. ڪتاب اسرار ۾ احتياط جي طور

(1) علم فقهي ۾ آهي ته اجماع ۽ اتفاق جي لفظ مان مراد هيءَ آهي ته اڪثر فقهاء ان تي متفق آهن ان مان اها مراد ناهي ته ان ۾ اختلاف ئي ڪونهي. (حل المشكلات)

تي هن قول کي راجح سڏيو ويو آهي. بحرالرائق ۾ پڻ ان طرح آهي.

- قرائت جي فرضيت ان جي حق ۾ آهي جيڪو گونگو يا امي نه هجي. ۽ اهڙيءَ طرح مقتدي پڻ نه هجي. ڇاڪاڻ جو مقتدي جي قرائت جهري نماز ۾ مڪروه آهي. البت 'سري' نماز ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. (البرجندي). هڪ روايت مطابق امام محمد فاتح جي قرات کي مستحسن سمجهندو آهي. (الهدايه)

ري: بيت ۾ حرف 'ري' مان مراد رکوع ڪرڻ آهي.

نماز جو پنجون رڪن:

رڪوع ڪرڻ آهي. رکوع جي حد ڪن وٽ مطلق طور ڏنگو ٿيڻ آهي. ۽ ڪن وٽ پني ڏنگي ڪرڻ آهي. شرح منيه ۾ هيءَ روايت احسن سڏيل آهي. ڪن چيو آهي ته جيڪڏهن قيام ڏانهن ويجهو آهي ته رکوع ادا نه ٿيندو، پر جيڪڏهن سنت طريقي مطابق پني وڇائي، ادا ڪري ٿو ته ادا ٿي ويندي. (خلاصه وغيره). بهرحال ايترو ڪرڻ گهرجي ته هٿ گوڏن تائين آڻجن نه ته قيام ۾ شمار ٿي ويندو. مٿي قيام جي حد ۾ بحرالرائق کان منقول گذري چڪو ته هي ان وقت آهي جڏهن نماز بيهي پڙهندو هجي. پر جيڪڏهن ويهي پڙهي ٿي وڃي ته پوءِ پيشاني گوڏي جي برابر هٿن گهرجي تڏهن رکوع ٿيندو. (البرجندي)

- ڪهي پٺ وارو، جيڪو بيٺي به رکوع جيترو جهڪيل آهي. تنهن لاءِ مٿو پيرن طرف نوزائڻ ئي ڪافي آهي. (بحرالرائق ۽ البرجندي)
- جڏهن ڪنهن رکوع ڪرڻ بنا قيام مان سڌو وڃي سجدو ڪيو ته ان صورت ۾ ڏسو ته جيڪڏهن مسنون طريقي مطابق (سنئين پٺيءَ) سجدي ۾ هليو ويو آهي. ته نماز فاسد ٿي پوندي. پر جيڪڏهن سجدي ڏانهن ويندي وڃ ۾ پني ڪهي ڪيائين، اٺ وانگر ته نماز سلامت رهندي. الخلاصه. ان جو سبب اهو ٻڌايو اٿن ته قومه کان رکوع ڏانهن وڃڻ وقت سڌو مٿو ڪندي وڃڻ گهرجي، نه ته ٻه رکوع لازم ايندا، جيڪو عمل نقصان جي باعث آهي ڇاڪاڻ ته نماز ۾ زيادتي ۽ واڌارو ٿي پوندو.

س: شعر ۾ حرف ”س“ مان مراد سجدو ڪرڻ آهي.

نماز جو ڇهون رڪن:

سجدو ڪرڻ آهي. هر رڪعت ۾ ٻه سجدا ڪرڻ فرض آهن. سجدو چنبو آهي منهن جو ڪو حصو پيشاني هجي يا نڪ زمين تي رکڻ. ظاهر روايت مطابق ايترو ڪفايت جي طور ٿيڪ آهي. پر (پيشاني ۽ نڪ) ٻنهي مان ڪنهن هڪ تي اڪتفا ڪرڻ مڪروه تحريمي آهي. ڇاڪاڻ ته ٻنهي جو زمين تي رکڻ واجب آهي.⁽¹⁾

(فتح القدیر بحر الرائق).

▪ صرف پيشانيءَ تي اڪتفا ڪرڻ فرض ادا ٿيڻ لاءِ ڪافي ٿي ويندو. ان تي ٽنهي امامن (ابو حنيفه، محمد ۽ يوسف رحمهم الله) ۾ اتفاق آهي. البتہ صرف نڪ تي اڪتفا ڪرڻ امام اعظم وٽ جائز ۽ صاحبين (محمد ۽ يوسف رحم) وٽ ناجائز آهي. فتوا صاحبين جي قول تي آهي. ڪنهنجو چوڻ آهي ته صاحبين پيشانيءَ ۽ نڪ ٻنهي جي رکڻ کي شرط چون ٿا. ۽ وٽن صرف پيشانيءَ تي اڪتفا ڪرڻ جائز ناهي. صاحب بحر الرائق جو چوڻ آهي ته اهو صاحبين کان اختلاف مشهور آهي ۽ مشهور آهي ته پيشانيءَ تي اڪتفا ڪرڻ جائز آهي.

▪ سجدي ۾ جيڪڏهن پير زمين کان مٿي رکيائين يا مٿي ڪيائين⁽²⁾ ته نماز صحيح نه ٿيندي. يعني جيڪڏهن تسبیح جي مقدار جيترو زمين کان مٿي ڪيائين ته صحيح نه ٿيندي ان کان گهٽ معاف آهي. جيئن اوگهڙ کلڻ ۽ پليٽيءَ بابت مقرر آهي ته

(1) جيڪڏهن پنهنجي پيشاني رکيائين، نڪ نه رکيائين ته سندس سجدا جائز ٿيندا. پر جيڪڏهن ائين بنا عذر جي ڪيائين ته مڪروه ٿيندو اهو مزيد ۽ مفيد ۾ مذڪور آهي. ۽ تحفة ۽ بدائع ۾ مذڪور آهي ته مڪروه ناهي پهرين ڳالهه صحيح آهي ڇاڪاڻ ته نبي صلي الله عليه وسلم جن جڏهن سجدو ڪندا هئا ته پنهنجي نڪ ۽ پيشاني کي زمين تي رکندا هئا شرح منية المصلي الصغير.

(2) ”مٿي رکيائين“ جو مطلب اهو آهي ته سجدي ۾ پهتوئي نه هجي اڳتي پير مٿي ڪيل هجن ”مٿي ڪيائين“ جو مطلب آهي ته سجدي ۾ زمين تي رکيل پير مٿي ڪري ڇڏائين. منه (مصنف)

تسبيح جي مقدار جيتري نماز فاسد ٿيڻ جو موجب ٿيندي. ⁽¹⁾ فرض ادائگي لاءِ هڪ آگر زمين تي رکڻ ڪافي ٿيندي. (بحرالرائق) وڌيڪ بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن پير جون آڱريون رکڻ بجاءِ پير جي پٺي رکبي ته نماز ناجائز ٿيندي. ⁽²⁾ ڇاڪاڻ ته پير رکڻ جو مطلب آگرين سان پير رکڻ آهي.

سجدي ۾ جيڪڏهن صرف هڪ پير رکي ۽ ٻيو کڻي ٿو ڇڏي، ته عذر نه هئڻ جي صورت ۾ ڪراهت سان نماز جائز ٿيندي. (قاضي خان). ان ۾ وڌيڪ آهي ته ان ۾ ڪراهت تحريمي آهي مذهب جي صحيح تحقيق مطابق. شيخ الاسلام ڪراهت تنزيهيءَ جو قائل آهي. ۽ امام قدوري ۽ ٻي جماعت هن خيال جي آهي ته ٻئي قدم رکڻ فرض آهن. تنهن ڪري جيڪڏهن هڪ قدم مٿئين ذکر ڪيل وقت جيترو مٿي ڪيل رهيو ته نماز فاسد ٿي ويندي. ⁽³⁾ فتاوىٰ غياثيه مان معلوم ٿو ٿئي ته جيڪڏهن پوري سجدي ۾ پير زمين تي نه رکيائين ته نماز فاسد ٿي ويندي البتہ ٻئي هٿ ۽ ٻئي گوڏا رکڻ فرض ناهن. ظاهر روايت مطابق ۽ فتوىٰ به ان تي آهي. جڏهن ته فقيه ابو الليث ان جي فرضيت جو موقف رکيو آهي. ۽ عيون ان کي صحيح چيو آهي. بحرالرائق ۾ پڻ ان طرح آهي. شيخ ابن همام فرمائي ٿو ته فقيه ابو الليث مشائخن جي روايت جو انڪار ڪيو آهي. ۽ چئي ٿو ته امام اعظم کان اهو ثابت ناهي. بحرالرائق وارو چئي ٿو ته نص قرآن سجدي جي فرضيت بابت فرمايو آهي. ۽ حقيقت ۾ اهو هٿن ۽ گوڏن رکڻ جو نالو ناهي. ۽ انصاف واري راءِ اها آهي جيڪا شيخ ابن همام اختيار ڪئي آهي ته ٻنهي هٿن جو رکڻ واجب آهي ۽ انهن مان

(1) پر صحيح اهو آهي ته جيڪڏهن پوري سجدي ۾ پير زمين تي نه رکيائين ته ان جي نماز پڇي پوندي. ته نه (مخدوم محمد هاشم رحمہ ربہ)

(2) ان مان سمجه ۾ اهو ٿو اچي ته آگرين رکڻ جو مطلب انهن جو قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ آهي. ته جيئن انهن تي ٿيڪ هجي. انهن تي ٿيڪ يا زور نه هوندو ته پير جي پٺ تي پير رکڻ ٿيندو جيڪو صحيح ناهي. هن ڳالهه جي خبر رکڻ تمام ضروري آهي ڳالهه مانهو ان کان غافل آهن (شرح مينه المصلي صغير).

(3) باطل ۽ فاسد جڏهن عبادت جي معاملي ۾ استعمال ٿئي ته ٻئي معنيٰ ۾ مترادف (ساڳيا) ٿيندا. ۽ نڪاح ۾ به ان طرح آهن. (اشباه من عينه)

ڪو هڪ نه رکڻ سان نماز مڪروه تحريمي ٿيندي. جيتوڻيڪ اڪثر مشائخن کان اهو منقول آهي ته سنت آهي، جنهن ڪري ان جو ڇڏڻ مڪروه تنزيهي ٿيندو.

▪ پٽڪي جو وڪڙ جنهن وقت پيشانيءَ تي هجي، تنهن وقت ان جي مٿان سجدو ڪرڻ. مڪروه تنزيهي آهي، پر جيڪڏهن وڪڙ مٿي تي هجي ان مٿان سجدو ڪجي ۽ پيشاني زمين تي نه پهچي ته ان صورت ۾ نماز صحيح نه ٿيندي. نڪ ۽ پيشاني ٻئي زمين تي نه پهچڻ جي صورت ۾ باتفاق روايت نماز صحيح نه ٿيندي. پر جيڪڏهن پيشاني زمين تي نه پهچي صرف نڪ پهچي وڃي ته هڪ روايت مطابق نماز صحيح ٿيندي جيئن گذري چڪو، پر مڪروه تحريمي ٿيندي.

▪ نماز جائز آهي، زمين ۽ هر ان شيءِ مٿان جيڪا زمين جي حڪم ۾ آهي. يعني جنهن تي پيشاني ٽڪي سگهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي جيڪڏهن گاه يا ڪپهه تي سجدو ڪيائين ۽ پيشاني ٽڪي بيٺي ته نماز جائز ٿيندي. جيئن ذخيره ۽ فتح القدير ۾ آهي. ۽ ضابطه اهو آهي ته جيڪڏهن زور لڳائڻ سان مٿو وڌيڪ هيٺ نه ٿو ٿئي ته پوءِ جائز آهي ان طرح ڪنزالعباد ۽ حماديه ۾ برهانیه کان منقول آهي. جيڪڏهن جوئر يا ڪنهن ٻي اهڙي شيءِ تي سجدو ڪيائين ته سجدو جائز ناهي. جيئن ظهيريه ۾ آهي ۽ غياثيه ۾ آهي ته ڪڻڪ ۽ جون تي جائز آهي. ٻاجهر ۽ واريءَ تي جائز ناهي.

▪ سجدي ۾ ست عضوا زمين تي رکڻ واجب آهن. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته مون کي حڪم ڪيو ويو آهي ته آءٌ ستن عضون تي سجدو ڪيان. پيشانيءَ تي ۽ پنهنجي هٿ سان اشارو ڪيائون نڪ طرف، ۽ هٿن تي، گوڏن تي ۽ پيرن جي پاسن تي. هيءَ روايت بخاري ۽ مسلم روايت ڪئي آهي. نڪ طرف اشارو ان جو دليل آهي ته پيشاني نڪ سان گڏ مراد آهي، پر ڇاڪاڻ ته حديث متواتر ناهي تنهن ڪري پنهجي جي وجوب جو حڪم لاڳو ڪيو ويو آهي.

فائدو: واضح هجي ته اصول فقہ جا قاعدا هن جي تقاضا ٿا ڪن ته ستن ئي عضون جو زمين تي رکڻ فرض هجي. ڇاڪاڻ ته سجدي جو اجمالي بيان آيل آهي ۽ ان اجمال جو حديث ظنيءَ سان بيان فرضيت جو فائدو ڏئي ٿو. جيئن حديث چوٿين حصي مٿي جي مسح ۽ قعدہ اخيره واريءَ ۾ چيل آهي. شايد ان ڪري فقيه ابو الليث مڙني جي فرضيت جو حڪم لڳايو آهي، والله اعلم.

■ جيڪڏهن سجدي جي جاءِ هڪ يا ٻن سرن جيتري مٿي آهي ته نماز جائز آهي. ذخيره ۽ فتح القدير. منية المصلي ۾ آهي ته سر چوٿين حصي هٿ جي برابر آهي.⁽¹⁾

■ جيڪڏهن رکوع ۽ سجدي ۾ امام کان اڳتي مٿو کڻي وٺجي ته گنهگار ٿيندو. جيئن حديث صحيح ۾ آيل آهي. ڪافيءَ ۾ پڻ اهو مذڪور آهي غياثيه وغيره ۾ آهي ته موناٺن واجب آهي، جيڪڏهن سجدي جي جاءِ تي ڪنڊا هجن ته مٿو مٿي کڻي ٻي جڳهه تي رکجي اهو هڪ سجود شمار ٿيندو. اهو مفيد ۾ مفاتيح المسائل مان نقل ڪيل آهي.

”ق“ چوٿون: شعر جي چوٿين قاف مان پويون قعدو مراد آهي.

نماز جو ستون رڪن:

پويون قعدو آهي. نماز جي پڇاڙيءَ ۾ تشهد جي مقدار جيتري ويهڻ جي فرضيت چئني امامن جي اجتماع مطابق ثابت آهي. ۽ ڪشف اصول بزدوي ۾ آهي ته پويون قعدو واجب آهي. پر اهو واجب عمل جي لحاظ کان فرض جي قوت رکي ٿو. جو ان جي ڇڏڻ سان نماز فاسد ٿي پوندي.

■ هڪ ماڻهوءَ چار رڪعتون شروع ڪيون. ۽ چوٿينءَ ۾ ويٺو ته دل ۾ آيس ته ٽين آهي. اهو سوچي اٿيو، اٿڻ کانپوءِ پڪ ٿيس ته چار هيون. تڏهن موٽي ويهي رهيو، تشهد مان اڃا ڪجهه مس

⁽¹⁾ ويڪر ڇهه آڱريون آهي. ان طرح جن ٻن سرن برابر مٿي هڻڻ جو چيو ويو آهي تنهن جو اڌ ٻارنهن آڱريون ٿيندو. شرح منيه.

پڙهيو هٽائين جو ڳالهائي وڌائين. ٻنهي صورتن ۾ ويهڻ جيڪڏهن تشهد جي مقدار جيترو آهي ته نماز صحيح ٿيندي. نه ته فاسد ٿيندي. ان طرح فتاويٰ الولوالجيءَ ۾ آهي. صاحب بحرالرائق اهو نقل ڪري هيءُ چيو آهي ته هن مان معلوم ٿو ٿئي ته تشهد جيترو ويهڻ جيڪو فرض آهي. تنهن ۾ لاڳيتو ويهڻ شرط ناهي يعني قيام ان جي وچ ۾ وٺي نه ٿو بڻجي.

ڄاڻڻ گهرجي ته اندريان ۽ ٻاهريان فرض جيڪي اسانجي ٽنهي امامن وٽ متفق عليه آهن سي بيان ٿيا. هڪ فرض امام اعظم وٽ آهي. سندس مشهور روايت مطابق ۽ صاحبين وٽ ناهي. اهو آهي نمازيءَ جو پنهنجي ڪنهن عمل سان نماز مان نڪرڻ. ان جو بيان هن طرح آهي. ته ابو سعيد جي امام اعظم کان روايت ۾ آهي ته نماز مان نماز پڙهندڙ پنهنجي ڪنهن اهڙي اختياريءَ فعل سان ٻاهر نڪري جيڪو نماز جي منافي هجي. جيئن سلام، ڪلام، ڪاڻ، اٿڻ، هليو وڃڻ، بلڪ جيڪڏهن سعيو ڪري ٿو ڦوس ڏئي ته به نماز پوري ٿي ويندي. پر سلام کان اڳ ۾ نماز مڪروه تحريمي ٿي پوندي، ڇاڪاڻ ته فقط سلام واجب آهي. امام ڪرخيءَ جو چوڻ آهي ته اختياري فعل سان نماز مان نڪرڻ بابت ڪوبه اختلاف ڪونهي. اهو ڪنهن وٽ به فرض ڪونهي. ابو سعيد امام اعظم کان روايت نه ڪئي آهي بلڪ ان مسئلن مان استنباط ڪيو آهي، جيڪو غلط آهي. پر صدر الشريعت مفتي الثقليين ۽ متقدمين ۽ متاخرين جي هڪ جماعت وٽ ابو سعيد بردعي جو قول وڌيڪ پسنديده آهي. واللہ تعالیٰ اعلم، اختلاف جو فائدو تڏهن ظاهر ٿيندو جڏهن تشهد کان پوءِ بي اختيار ڪنهن کان ٿو ڦوس ٿي وڃي. ان صورت ۾ ان جي نماز صاحبين ۽ امام ڪرخيءَ جي روايت مطابق پوري ٿي ويندي. جڏهن ته ابو سعيد بردعي جي روايت مطابق پوري نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته اڃا هڪ فرض رهيل آهي، اهو آهي ارادي سان نڪرڻ. ۽ متاخرين جو اهو ئي مذهب آهي، اهو ساڳيو اختلاف هيٺين يارنهن مسئلن ۾ پڻ آهي، جڏهن تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ پيش اچن.

تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ:

- 1- تيمم ڪندڙ پاڻي ڏسي وٺي.
- 2- مسح جي مدت پوري ٿي وڃي.
- 3- ٿورڙي ڪنهن چرپر سان موزه لهي وڃي.
- 4- ان پڙهڻي کي ڪا سورت يا آيت ياد اچي وڃي.
- 5- اوگهڙ ڍڪڻ جيتري مقدار جي اوگهڙ جو لهڻ.
- 6- اشاري سان نماز پڙهندڙ رکوع ۽ سجدي جي سگهه ماڻي وٺي.
- 7- قضا نماز ياد اچي وڃي.
- 8- ان پڙهڻي کي خليفه ڪري وٺڻ.
- 9- صبح جي نماز ۾ سج اڀري وڃي.
- 10- جمعي جي نماز ۾ وقت عصر داخل ٿي وڃي.
- 11- ڦٽ مٿان ٻڌل پتو، جنهن تي مسح ڪئي هجي چٽڻ کان پوءِ
لهي وڃي.

12- معذور جو عذر ختم ٿي وڃي.

ته مٿئين اختلاف مطابق امام اعظم وٽ نماز باطل ٿي ويندي. صاحبين وٽ نماز پوري ٿي ويندي. هن بنياد تي ته هڪ فرض، جيڪو اختياري فعل سان نماز مان نڪرڻ آهي سو اڃا رهجي ٿو. ۽ مٿان هيءُ معاملو اچي پيش ٿيا آهن. ته ان صورت ۾ وچ نماز ۾ نماز ٿوڙيندڙ اسباب پيش ايندا. اهو صاحبين ۽ ڪرخيءَ جي روايت جي برخلاف آهي. جو انهن وٽ تشهد جيترو ويهڻ سان نماز پوري ٿي چڪي. ۽ نماز پوري ٿيڻ کان پوءِ مٿيان معاملو پل ڪيترو به پيش اچن نماز فاسد ڪانه ٿيندي.

■ مٿيان مرثئي فرض تڪبير تحريمه کان وٺي آخر تائين جاڳ ۾ ادا ڪرڻ شرط آهن. انهن مان ڪو هڪ به جيڪڏهن ننڊ ۾ ادا ڪيو ويو ته اهو شمار نه ٿيندو. بلڪه مواتن فرض ٿيندو. صحيح ۽ مختار مذهب مطابق، پر جيڪڏهن شروع ۽ پڇاڙيءَ ۾ جاڳيل هو ته نماز صحيح ٿي ويندي. اڪثر روايتن مطابق مرثئي فرض سواءِ پوئين قاعدي جي ادا ٿي ويندا. ڪن وٽ ادا نه ٿيندا. جيڪڏهن

سموري رکعت نند ۾ ادا ڪئي وئي ته نماز فاسد ٿي ويندي هيءُ سڀ مسئلا بحرالرائق ۾ آهن.

ڄاڻڻ گهرجي ته امام زفر جيڪو امام اعظم جي شاگردن مان هڪ آهي. تنهن نماز جي ارڪانن جي ادا ڪرڻ ۾ ترتيب يعني پهرين قيام پوءِ قرات، پوءِ رکوع پوءِ سجدي، کي پڻ فرض ڪوٺيو آهي. هن قول جي بنياد تي پندرهن فرض ٿين ٿا. ۽ امام اعظم جي قول مطابق مختار روايت مطابق چوڏهن فرض ٿين ٿا. ۽ صاحبين جي قول مطابق تيرهن فرض ٿين ٿا. تيرهن جي انگ ۾ اسان جي ٽنهي امامن مان ڪنهن جو به اختلاف ڪونهي. ان ڪري شايد بيت جي مؤلف محترم بيت ۾ تيرهن آندا آهن. واللہ تعالیٰ اعلم. الحمد لله فرضن جو بيان پورو ٿيو ۽ هاڻي واجب جو بيان شروع ڪجي ٿو.

نماز جا واجب

چون واجب نہ داني شوي در خطر
فُضَّتْ ثَقَّتْ لُقَّتْ جسر

ف: شعر جو پهريون حرف 'ف' آهي، جنهن مان مراد آهي "فاتحه" پڙهڻ.

نماز جو پهريون واجب:

فاتحه پڙهڻ آهي. ان ۾ مذهب حنفيه جي ٽنهي علمائن جو اتفاق آهي. البت ٻين ٽن امامن جو ان ۾ اختلاف آهي. جن جو چوڻ آهي ته فاتحه پڙهڻ فرض آهي. نه پڙهڻ سان نماز فاسد ٿي پوندي. جڏهن ته حنفي علمائن جو چوڻ آهي ته ڄاڻي وائي ڇڏڻ سان نماز ناقص، مڪروه تحريمي ۽ موتائڻ واجب ٿيندي. جيڪڏهن ڀل ۾ ڇڏي وئي ته سجدو سهو جو ڪرڻو پوندو. اهو ئي حڪم هر واجب جو پڻ آهي.

■ فرض ۾ پهرين ٻن رکعتن ۾ فاتحه پڙهڻ واجب آهي. ۽ مطلق نفل ۽ وتر جي هر رکعت ۾ واجب آهي. حسن بن زياد جي روايت مطابق فرض جي پڻ مڙني رکعتن ۾ فاتحه پڙهڻ واجب آهي. قرائت جو فرض ۽ واجب تڏهن ادا ٿيندو جڏهن قرآن جي قرائت جي

نيت سان پڙهجي. پر جيڪڏهن دعا جي نيت سان پڙهندو ته ادا نه ٿيندو. (المحيط)

▪ جيڪڏهن نڪري وڃڻ جو خوف هجي ته فاتح چڏي ڏجي، هڪ آيت تي كفايت ڪجي. القنية. پر جيڪڏهن انهيءَ صورت ۾ وقت گذرڻ کان بعد واجب چڏڻ جي سبب آڌار موٽائجي ته بهتر. **ض:** شعر جي حرف ”ض“ مان سوره ملائ (ضم سوره) مراد آهي.

نماز جو ٻيو واجب:

فاتح جي پٺيان سوره ملائ يعني ٽن آيتن جي مقدار جيترو ملائ اسان جي علمائن وٽ واجب آهي. ٽن امامن وٽ سنت آهي. ۽ اهو ملائ فرض ۾ صرف پهرين ٻن رڪعتن ۾ ۽ سنتن، نفل ۽ وتر جي هر رڪعت ۾ واجب آهي. ۽ فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ سوره فاتح مستحب آهي. ماٺ ۽ تسبيح پڻ جائز آهي. ۽ سوره ملائ پڻ صحيح مذهب مطابق جائز آهي. هڪ روايت مطابق مڪروه تنزيهي آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ سوره ملائين ته مڪروه نه ٿيندي، جيئن غايه البيان ۾ آيل آهي.

▪ جيڪڏهن فاتح پڙهي ان سان ٻه آيتون ملائين ۽ پوءِ رڪوع ڪيائين ته موٽائي ٽين آيت ملائيندو، ڇاڪاڻ ته ٽي ملائ واجب آهن. ۽ سجدو سهو جو لازم ٿيندو. البرجندي.

▪ فاتح ۽ سوره ملائ هر هڪ جدا جدا واجب آهي ۽ قائم مقام فرض جي آهي. هن بنياد تي ته انهيءَ جڳهه تي نماز ۾ قرآن پڙهڻو آهي جيڪو فرض آهي، جيئن فتح القدير، بحرالرائق، برجندي وغيره ۾ مذڪور آهي.

”ت“ پهرين: شعر ۾ ”ت“ پهرين مان مراد آهي تلاوت.

نماز جو ٽيون واجب:

فرض جي پهرين ٻن رڪعتن ۾ قرآن جو تعين. اهو واجب آهي. ان ڪري جيڪڏهن پوين ٻن يا هڪ پهرين ۽ هڪ پوئين ۾ پڙهائين ته فرض ادا ٿي ويندو پر مڪروه تحريمي ٿيندو. پر اهو جڏهن

ڄاڻي وائي هجي. البتہ پل ۾ ائين ٿي وڃي تہ سجدو سهو جو لازمي ايندو. اهو صحيح مذهب آهي، جيڪو بحرالرائق واري ۽ ٻين بيان ڪيو آهي.

■ سورة يا ان جي جڳهه تي جيڪي آيتون پڙهجن تن کان فاتحہ کي اڳي پڙهڻ پڻ واجب آهي. تنهن ڪري چيو اٿن تہ جيڪڏهن سورة مان هڪ ڪلمو بہ فاتحہ کان اڳ پڙهيو ويو تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. لفظ ”ضم“ انهيءَ معنيٰ جو فائدو ڏئي ٿو. (بحرالرائق) بظاهر ان جي مراد تسبيح جي مقدار برابر هجي جيئن ٻي جڳهه تان معلوم ٿئي ٿو.

■ پهرين ٻن رڪعتن ۾ فاتحہ هڪ ڀيرو پڙهڻ گهرجي جيڪڏهن بہ پيرا پڙهي وئي تہ ڏسو تہ سورة جي وٿي ڪئي وئي يا نہ. نہ ڪئي وئي تہ سجدو سهو لازم ايندو.⁽¹⁾ (المحيط). طهيريہ ۽ خلاصہ بہ اهو مؤقف اختيار ڪيو آهي.

فصل

قرائت ۾ ڀلجڻ جا مسئلا

گالھ جڏهن قرائت جي نڪتي آهي تہ ڪجهہ ”زلت القاري“ تلاوت ڪندڙ جي ڀلجڻ جا مسئلا بہ ذڪر ڪرڻ ضروري ٿين ٿا.

قرائت ڪندڙ کان جيڪا ڀل ٿئي ٿي تنهن جون مختلف صورتون آهن. ڀل يا زيرن زيرن ۾ يا حرفن ۾ يا آيتن ۾ ٿيندي. جيڪا ڀل حرفن ۾ ٿئي ٿي تنهن جون پڻ مختلف صورتون ٿين ٿيون. يا اها ڀل ٿيندي تہ هڪ حرف ٻئي جي جڳهه تي اچي ويندو ڪو اڳي ڪو پوءِ ڪو حرف وڌي ڪو گهٽجي پوندو. اهڙيءَ طرح ڪلمن ۽ آيتن ۾ بہ ٿيندو آهي. هر هڪ جو مختصر بيان پيش ڪجي ٿو.

■ زيرن زيرن جي ڀل سان نماز فاسد نہ ٿيندي چوڻ معنيٰ ۾ تبديلي بہ اچي وڃي. ها البتہ معنيٰ جي اهڙي تبديلي جيڪا ڪفر جي

(1) يعني الحمد بہ پيرا سورت کان سواءِ جيڪڏهن پڙهيو ويو تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. (فتح محمد)

موجب ٿئي، جيئن: الباريءُ المصور ۾ واو کي زير، ”انما يخشي الله من عباده العلماء“ ۾ ”علماء“ کي زير ڏيڻ. فتح القدير. پر پوئين مثال ۾ اختلاف آهي، ڇاڪاڻ ته شاڌ قرأت ۾ ان طرح آيل آهي. بياضويءَ مذڪوره توجيه سان ان کي نقل ڪيو آهي ۽ انهيءَ قسم ۾ داخل آهي ”انعمت“ ۾ ”ت“ کي پيش. ”انا كنا منذرين“ ۾ ذال کي فتح ڏيڻ هنن مثالن جي صورت ۾ متقدمين وٽ نماز فاسد ٿي پوندي پر متاخرين ان سان هن خيال کان اختلاف ڪيو آهي. ته اها هڪ عام مصيبت (بلو) ٿي پئي آهي. شيخ ابن الهمام چيو آهي ته متقدمين جو قول وڌيڪ احتياط وارو ۽ متاخرين جو قول وڌيڪ وسعت وارو آهي. شد ڏيڻ يا شد ڇڏي ڏيڻ انهيءَ قسم مان آهي. جيئن ”خلق السماوات“ ۾ خلق جي لام تي شد ڏيڻ.

■ حرفن بدلائڻ جي صورت ۾ مختلف سورتون آهن، جيئن هڪ حرف ٻئي جي جڳهه تي ڀل مان ٿو چئي وڃي يا عاجزيءَ ۽ لاچار کان ٿو چئي وڃي، پهرين صورت ۾ جيڪڏهن معنيٰ تبديل ٿئي ٿي ته امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نماز فاسد ٿيندي. البته امام ابو يوسف ان سان اختلاف ڪري ٿو. وٽس آهي ته هڪ حرف جي جڳهه تي بدلائي آندل ٻيو لفظ جيڪڏهن اهڙو آهي جو قرآن ۾ ان جي مثل لفظ آهي ئي ڪونه ته نماز فاسد ٿيندي جيڪڏهن ائين ناهي ته پوءِ فاسد نه ٿيندي. (انهيءَ اختلاف جو نتيجو هن مثال مان ظاهر ٿيندو). اصحاب السعير کي اصحاب الشعير پڙهڻ سان نماز فاسد ٿي ويندي. ان تي سڀ متفق آهن. پر اصحاب البعير پڙهڻ جي صورت ۾ امام اعظم ۽ امام محمد وٽ فاسد ٿي پوندي امام ابو يوسف وٽ نه.

■ جيڪڏهن هڪ حرف جي جڳهه تي ٻيو حرف آڻڻ سان معنيٰ تبديل ٿي ٿئي ته ان صورت ۾ ٻئي آندل لفظ جهڙو لفظ قرآن ۾ آهي جيئن ”المسلمون“ جي جڳهه تي ”المسلمين“ ته ان سان نماز باتفاق فاسد نه ٿيندي. پر جيڪڏهن ان جهڙو لفظ قرآن ۾ ناهي ته ابو يوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي. امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نه ٿيندي. بهرحال ابو يوسف جو مدار قرآن ۾ ان جي مثال هئڻ تي آهي

پوءِ معنی تبدیل ٿئي يا نه ٿئي. ۽ امام اعظم ۽ محمد وٽ مدار معنی جي تبدیل ٿيڻ تي آهي پوءِ ان جو مثال قرآن ۾ هجي يا نه هجي. ۽ ڪن نماز فاسد ٿيڻ يا نه ٿيڻ ۾ مخرج جي ويجهي هئڻ جو لحاظ رکيو آهي. اهو هن طرح ته جيڪڏهن بنا مشقت جي اهي حرف هڪ ٻئي کان ڌار ٿين ٿا جيئن 'طاء' ۽ 'ضاد' ته انهن جي بدلائڻ سان نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن مشقت سان ڌار ٿين ٿا جيئن 'ضاد' ۽ 'طاء' ته ان صورت ۾ ڪن وٽ نماز فاسد ٿئي ٿي، اڪثر چون ٿا ته فاسد نه ٿي ٿئي. شيخ ابن همام چيو آهي ته متقدمين جو مذهب وڌيڪ صحيح آهي. يعني هيءُ ته جيڪڏهن معنيٰ اهڙي هجي جو ڪفر جي موجب ٿئي ته نماز فاسد ٿيندي. نه ته نه ٿيندي.

۴ پر جيڪڏهن عذر جي سببان ماڻهو عاجز هجي جنهن ڪري حرف اچارڻ ۾ مٿس ٿي وڃن جيئن الحمد ۾ 'هـ' جي جڳهه تي 'هـ' ٿي وڃي. انهيءَ صورت ۾ به جيڪڏهن نمازي صحيح اچارڻ جي قدرت رکندو هجي پر مشقت کان صحيح ادا ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪري ته نماز فاسد ٿي ويندي. پر جيڪڏهن مشقت باوجود صحيح نه اچاري سگهي ته اهو معذور آهي. اها ساڳي صورت مسئلي جي مٿي اهڙن معذورن تي لاڳو ٿيندي. جيڪي فاتحه ۾⁽¹⁾ 'ثا' جي جڳهه تي سين يا ٻاٽائي جي ڪري لفظ نه چئي سگهن ف ف ف ت ت ت⁽²⁾ ٿي وڃي.

۵ هڪ حرف جي جڳهه تي ٻيو حرف چئي وڃڻ جي ڀل ٿئي ته ان ۾ به جيڪڏهن معنيٰ ڦري ٿي وڃي جيئن 'قصوره' جي جڳهه تي قوسره چوڻ سان نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن معنيٰ نه ٿي ڦري ته امام ابو يوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي امام محمد وٽ نه ٿيندي.

(1) متن ۾ هن جڳهه تي لفظ "الثغ" آندل آهي جنهن جي حاشيه ۾ هيءُ سمجهاڻي ڏنل آهي. ته هيءُ اللثغة آهي 'لام' جي پيش 'ثاء' جي جزم سان. ان مان مراد آهي زبان 'سين' کان 'ثاء' ڏانهن ۽ 'راء' کان 'عين' ڏانهن ۽ 'عين' کان 'لام' ڏانهن ائين هڪ حرف کان پوءِ ٻئي حرف ڏانهن ڦرڻ. ان طرح قاموس ۾ مذڪور آهي. (شرح منية المصلي)

(2) ف ف ف مان مراد آهي جنهن ماڻهوءَ جي زبان (ڳالهائڻ ۾) ف تي اٽڪي (ف ف ف ڪري. ۽ ت ت ت مان مراد آهي. جنهن جي زبان ت ۾ اٽڪي ۽ ڳالهائڻ ۾ ت گهڻو استعمال ڪري.

جيڪڏهن حرف وڌائي ٿو وڃي جيئن 'وانه عن المنكر' جي جاءِ تي 'وانها عن المنكر' پڙهي ٿو وڃي يا ادغام وارو اکر ٽوڙي ٿو پڙهي، جيئن 'رادو' کي 'راددو' ڪري پڙهي ته ان صورت ۾ به جيڪڏهن معنيٰ ڦري ٿي ته نماز فاسد ٿيندي. سڀني جي اتفاق سان نه ته اڪثر مشائخن وٽ فاسد نه ٿيندي. ۽ ابو يوسف کان به روايتون آهن. يا حرف وڌائڻ بجاءِ حرف گهٽائي ٿو ته ان ۾ به جيڪڏهن معنيٰ ڦري ٿي جيئن وماخلق الذكر والا نثي ۾ واو ڇڏي ڏني. ته نماز فاسد ٿيندي. پر جيڪڏهن معنيٰ نه ٿي ڦري ته نماز فاسد نه ٿيندي جيئن جائزهم جي جڳهه تي جائهم پڙهي.

■ حرف جو گهٽائڻ جيڪڏهن خود ڪلمي ۾ ٿئي ته اهو جيڪڏهن حرف اصلي آهي ۽ معنيٰ پڻ ڦري ٿي ته نماز فاسد ٿيندي. امام اعظم ۽ محمد رحمهما الله جي قول مطابق. ۽ ابو يوسف جي قياس مطابق فاسد نه ٿيندي، ۽ جيڪڏهن حرف "ثلاثي" مان ٿو گهٽجي ته نماز فاسد ٿيندي معنيٰ ڦري يانه ڦري. ڇاڪاڻ ته ٻه حرفي لغو آهي، ها البت پنهنجي شرطن⁽¹⁾ مطابق ترخيم هجي ته ٻي ڳالهه آهي.

■ هڪ ڪلمي جي جڳهه تي جيڪڏهن ٻيو ڪلمو پڙهي وڃي ته ان صورت ۾ ٻيو ڪلمو جيڪڏهن پهرئين جي معنيٰ جي ويجهو آهي ۽ ان جهڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود آهي ته نماز فاسد نه ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. پر جيڪڏهن ان جهڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود ناهي جيئن "مذنب" جو ڪلمو اٿيم جي جڳهه تي چوڻ. ته ان صورت ۾ امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نماز فاسد نه ٿيندي. البت امام ابو يوسف کان به روايتون آهن. ۽ جيڪڏهن ٻئي ڪلمي جي معنيٰ پهرئين جي ويجهو ناهي ۽ انهن جهڙو ڪلمو قرآن ۾ به ڪونهي ته نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. جيڪڏهن اهو ڪلمو 'ذڪر' جي قسم مان ناهي. يعني اهڙن

(1) ترخيم جو شرط هيءُ آهي ته علم منادي هجي. رباعي هجي. يا وڌيڪ يا تاءِ تائين هجي. منه.

ڪل من مان ناهي جيڪي نماز ۾ پڙهيا ويندا آهن (تہ نماز فاسد ٿيندي) پر جيڪڏهن ذڪر جي قسم مان آهي. پر اهو ڪلمو جنهن جڳهه تي پڙهيو ويو آهي، اتي ڪفر جو موجب آهي. جيئن ”انا ڪنا فاعلين“ جي جڳهه تي ”غافلين“ تہ نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. پر ابو يوسف کان اختلاف نقل ڪن ٿا. پر صحيح ان جي برخلاف آهي.

▪ فتاوىٰ قاضي خان ۾ آهي تہ جيڪڏهن هڪ ڪلمو شروع ڪيائين ان جي پوري ڪرڻ کان پهرين موٽائي صحيح پڙهائين يا رکوع ڪيائين، ان صورت ۾ اهو ڪلمو جيڪڏهن پورو ڪري ويو تہ نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن نہ تہ نہ. اهوئي صحيح آهي. هن مان ثابت ٿيو تہ جيڪڏهن ڪلمو جيڪو فساد جو موجب آهي سو پڙهي وري موٽائين تہ نماز قطعي طور باطل ٿيندي، ۽ ڪلمي جي تقديم ۽ تاخير بہ ان ئي قسم ۾ داخل آهي، جيڪڏهن معنيٰ بدلجي نہ ٿي تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. نہ تہ فاسد ٿيندي. البت جيڪڏهن ڪلمو وڌائي ٿو جيئن احسانا ۽ بتر تہ ان صورت ۾ جيڪڏهن قرآن مان آهي ۽ معنيٰ فاسد نہ ٿي ٿئي، تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. جيڪڏهن معنيٰ بدلجي ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. قرآن منجهان چو نہ هجي جيئن من عمل صالحا وڪفر فله اجره. جيڪڏهن معنيٰ نہ ٿي بدلجي پر ان جھڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود ڪونهي، تہ امام اعظم ۽ محمد وٽ نماز فاسد نہ ٿي ٿئي. ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي.

▪ جيڪڏهن اسم ضمير جي جاءِ تي اسم ظاهر چئي وڃي يا ظاهر جي جڳهه تي ضمير چئي وڃي تہ ان ۾ مشاخن جو اختلاف آهي. ۽ اهڙو آواز ڪي وڌائڻ، جنهن ۾ زيرون ۽ زيرون نغمي جي رعایت هيٺ چڪيون وڃن، پر ڪلمي ۾ ان صورت ۾ گهڻائي ڪرڻ جو فتح القدير ۾ ذڪر ڪونهي. شايد مٿين مسئلن مطابق هجي، يعني هيءُ تہ جيڪڏهن معنيٰ متجي ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن نہ تہ نہ.

■ جيڪڏهن هڪ آيت جي جڳهه تي ٻي آيت پڙهي وڃي جيڪڏهن معنيٰ نه ٿي ڦري ته بالاتفاق نماز فاسد ڪانه ٿيندي. جيڪڏهن معنيٰ ڦري ٿي پر وچ ۾ پورو وقفو ٿيو آهي ته نماز فاسد نه ٿيندي. جيڪڏهن نه ته فاسد ٿيندي. مثال جيئن: ان الذين آمنو و عملوا الصالحات پڙهي وچ ۾ وقفو ڪري پوءِ اولانڪ هم شرالبريه پڙهي ته نماز فاسد ڪانه ٿيندي. پر جيڪڏهن متصل چوندو ته نماز فاسد ٿيندي، عام مشائخن جو اهوئي موقف آهي، ۽ اهوئي صحيح آهي. اهڙيءَ طرح مثال آهي جڏهن بهشت جي اهڙي شخص لاءِ شاهدي ڏئي جنهن لاءِ دوزخ جي شهادت هجي، يا ان جي ابتڙ صورت ۾، جيڪڏهن وچ ۾ پورو وقفو آهي ته نماز فاسد ڪانه ٿيندي جيڪڏهن وقفو ناهي ته فاسد ٿيندي. هيءُ سڀ فتح القدير للشيوخ امام ابن الهمام ۽ خلاصه مان ورتل آهي. وقفي جي حد ڪنهن به ذڪر نه ڪئي آهي. شايد رڪن ادا ڪرڻ جي مقدار جيتري هجي. يعني تسبيح جيترو وقت. ۽ ممڪن آهي ته حد متعارف هجي. جيئن ظاهر عبارت ان تي دلالت ڪري ٿي. الله بهتر ٿو ڄاڻي. پر جنهن صورت ۾ تسبيح جيترو وقت وقفو ٿيندو ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيئن پنهنجي جڳهه تي اهو آيو آهي. ”ت“: ٻيءَ مان مراد تعديل ارڪان آهي.

نماز جو چوٿون واجب:

تعديل ارڪان، معنيٰ هر هڪ رڪن ڌيرج سان ادا ڪرڻ آهي، فقهي لحاظ کان ان جو مطلب آهي عضوا هڪ تسبيح جيترو مقدار رکوع ۽ سجدي ۾ سڪون وٺڻ. ۽ هيءُ تعديل جو گهٽ ۾ گهٽ درجو آهي. امام طحاوي فرمائي ٿو ته ايتري قدر تعديل امام اعظم ۽ صاحبين وٽ فرض آهي، جڏهن ته اڪثر علماء مذهب هن خيال جا آهن ته امام ابو يوسف وٽ فرض آهي ۽ ٻنهي امامن وٽ واجب آهي. محققن ۽ متقدمين ۽ متاخرين وٽ به اهوئي پسندیده آهي. جرجانيءَ امام اعظم کان ان جو سنت هئڻ نقل ڪيو آهي. بحرالرائق

ان کي ضعیف سڏيو آهي. ۽ امام محمد کان منقول آهي ته جيڪو ان کي ڇڏي ٿو، مون کي ڊپ ٿو ٿئي ته ان جي نماز ئي ڪٿي ناجائز نه ٿي وڃي. اڪثر مشائخن اهڙي نماز لازمي طور موٽائڻ جو حڪم فرمايو آهي. شيخ ابن همام جو چوڻ آهي ته واجب جي اندر موٽائڻ ۾ ڪو به اشڪال ڪونهي. هن حڪم جي بنياد تي ته هر نماز جيڪا مکروه تحريمي هجي تنهن کي موٽائڻ واجب آهي. ۽ واجب ڇڏڻ جي ڪري نماز مکروه تحريمي ٿئي ٿي ان ڪري ان جو موٽائڻ به واجب ٿيندو. (انتهی محصلہ). امام سرخي موٽائڻ لازم هئڻ جو قائل ناهي. البتہ ’قومہ‘ ۽ ’جلسہ‘ سکون ۽ اطمینان (تعديل) سان ڪرڻ ظاهر مذهب ۾ سنت آهي. ۽ محققن وٽ پسند ڪيل واجب هئڻ آهي. ۽ ان جي ڇڏڻ سان نماز موٽائڻ لازم آهي. بحرالرائق ۾ صدرالقصا کان منقول آهي ته ’جلسہ‘ ۽ ’قومہ‘ ۾ پڻ اطمینان ۽ سکون (تعديل) ايتري واجب آهي. جو هر عضوو پنهنجيءَ جاءِ تي قرار وٺي. جيڪڏهن انهن چئني مان ڪو هڪ به ڇڏيو ويو ته ڀل جي حالت ۾ سجدو سهو جو لازم ايندو. ڄاڻي وائي جي صورت ۾ سخت ڪراهت ٿيندي ۽ موٽائڻ لازم ٿيندو. ۽ محيط کان پڻ ان طرح نقل آهي، ته مڙني جي واجب هئڻ جو قول ابن همام ۽ سندس شاگرد ابن اميرالحاج جو پسندیده آهي، ايستائين جو ان چيو ته اهوئي درست آهي. والله الموفق للاحتراز عن الخطا الي الصواب.

”ق“ پهريون: ان مان مراد پهريون قاعدو آهي.

نماز جو پنجون واجب:

پهريون قاعدو آهي. اهو تشهد جيترو وقت واجب آهي. ۽ اهو ظاهر مذهب آهي. جمهور مشائخ ان جا قائل آهن. ۽ اهو ئي صحيح مذهب آهي. بحرالرائق وغيره ۽ طحاوي ۽ ڪرخي سنت هئڻ جا قائل آهن. پر ان جو سبب بدائع واري لکيو آهي ته سنت مان مراد اها آهي ته ان جو وجوب سنت مان ثابت ٿيل آهي. يا اها ته سنت مؤڪده واجب جي معنيٰ ۾ آهي. هڪ جو ٻئي تي مجازي طور اطلاق ٿيندو رهندو

آهي، قاعده اولي 'مان مراد پويون قاعدو ناهي جو اهو فرض آهي. جيئن اهو 'مسبوق' جنهن کان ٽي رڪعتون نڪري ويون هجن. اهو ٽي قاعدا ويهندو آهي. ان ۾ پهريون ۽ ٻيو واجب ۽ ٽيون فرض آهي (بحرالرائق).
”ت“ ٽين: هن مان مراد تشهد آهي.

نماز جو ڇهون واجب:

تشهد آهي، اهو به ظاهر روايت مطابق ٻنهي قاعدن ۾ واجب آهي⁽¹⁾، صحيح به اهو ئي آهي. جيئن محيط ذخيره ۽ هدايه ۾ 'سجده السهو' ۾ آهي. محققن متقدمين ۽ متاخرين ان کي اختيار ڪيو آهي. ۽ هڪ جماعت پهرئين قاعدي ۾ سنت ۽ ٻئي ۾ واجب چيو آهي. هن خيال کان ته پهريون قاعدو واجب ۽ ٻيو سنت آهي. ان ڪري جڳائي اهو ٿو ته انهن جي ذڪر ۾ به فرق هئڻ گهرجي، حالانڪ اهو لازمي ڪونهي. ائين لازم هئڻ ممنوع آهي. (بحرالرائق).
لامر: هن مان مراد آهي لفظ السلام عليكم.

نماز جو ستون واجب:

السلام عليكم چوڻ آهي. جيئن صحيح حديثن ۽ فقه جي ڪتابن مان ثابت ٿئي ٿو. ۽ صاحب بحرالرائق مفتي الثقلين جي اقتصار مان السلام جي لفظ تي استنباط ڪيو آهي، ته لفظ عليكم واجب ناهي. بهرحال هن ڳالهه تي اتفاق آهي، ته نماز مان نڪرڻ صرف لفظ السلام سان ٿي ويندو آهي. عليكم جي ضرورت ڪانهي. ٽن امامن وٽ لفظ السلام عليكم فرض آهي. ان بنياد تي جيڪڏهن السلام عليكم بجاءِ سلامي عليكم چئجي ته نماز صحيح نه ٿيندي. (ذڪره الامام النووي)

▪ السلام عليكم ورحمة الله ٻنهي طرفن تي چوڻ سنت آهي. ۽ ٻيو پهرئين کان آهستي چوڻ سنت آهي. ذڪره في المحيط وغيره. ۽

(1) ٻنهي قاعدن پهرئين ۽ ٻئي ۾ تشهد پڙهڻ واجب آهي. اهو ظاهر روايت ۾ آهي ۽ هڪ روايت ۾ آهي ته تشهد پڙهڻ پونين قاعدي ۾ واجب آهي پهرئين ۾ سنت آهي. ۽ صحيح ظاهر روايت مطابق آهي ته تشهد ٻنهي قاعدن ۾ پڙهڻ واجب آهي. (شرح قنيه).

منية المصلين ۾ اهو مخصوص امام لاء چيو ويو آهي.⁽¹⁾

■ جيڪڏهن صرف السلام عليكم يا السلام يا سلام عليكم يا عليكم السلام چئجي ته نماز ٿي ويندي، پر سنت جو تارڪ ٿي پوندو. پوئين لفظ بابت مڪروه هئڻ جي صراحت ۾ آيل آهي. لفظ 'برڪاته' نه چئجي جو اهو بدعت آهي ۽ هڪ. روايت مطابق جائز آهي.

■ سلام ۾ نيت هڪ روايت ۾ سنت آهي ۽ هڪ روايت ۾ مستحب آهي. جيڪڏهن اڪيلي نماز پڙهندڙ هجي ته حفاظت ڪندڙ فرشتن جي، مسجد ۾ ويٺلن جي، يا مڙني مؤمنن جي⁽²⁾ مختلف روايتن مطابق نيت ڪندو. جيڪڏهن امام⁽³⁾ هجي ته مقتدين جي. هڪ روايت مطابق مڙني مؤمنن جي نيت ڪندو. ۽ جيڪڏهن مقتدي هجي ته ماڻهن، حفاظت ڪندڙ فرشتن ۽ امام جي جنهن پاسي کان اهي هجن، نيت ڪري. جيڪڏهن امام جي سامهون هجي ته ٻنهي پاسي نيت ڪري.

■ ساڄي يا کاٻي: ٻنهي پاسي منهن ڪرڻ سنت آهي. واجب ناهي. ان ڪري جيڪڏهن لفظ السلام سامهون منهن ڪري چوي تڏهن به نماز مان نڪري وڃڻ ٿي ويندو. **قاف پيو:** شعر ۾ قاف ٻئي مان مراد قنوت آهي.

(1) تنهن ڪري سلام ۾ امام لاء سنت اهو آهي ته پيو سلام پهرئين سلام کان آهستي هجي. ڇاڪاڻ ته ڏاڍيان پڙهڻ جو مقصد نماز مان نڪرڻ جو اعلان آهي. ان جي ضرورت پهرئين سلام ۾ آهي. ٻئي ۾ ناهي. پهرين سلام اعلان جو ڪم ڏئي ٿو وڃي.

(2) جيڪي ساڻس نماز ۾ شريڪ هجن ٻيا نه. شرح منيه.

(3) امام، قوم جي، حفاظت ڪندڙ فرشتن سميت ٻنهي سلامن ۾ نيت ڪندو ۽ اهوئي صحيح آهي. ڪن چيو آهي ته انهن جي نيت ٻنهن نه ڪندو. ڪن چيو آهي ته صرف (گذشت سان پيوست) پهرئين سلام سان ڪندو البته اڪيلو پڙهندڙ حفاظت ڪندڙ ملائڪن کان سواء ڪنهن جي به نيت نه ڪري.

نماز جو ائون واجب:

دعا قنوت آهي.⁽¹⁾ هيءَ وتر ۾ پڙهڻ امام اعظم وٽ واجب آهي. البت صاحبين وٽ سنت آهي. اها مشهور دعا آهي. جيڪڏهن نه اچي ته ربنا آتنا في الدنيا... الآية پڙهجي. يا اللهم اغفر لي يا لفظ 'يا رب' تي پيرا دهرائي يا ڪابه ٻي دعا جيڪا گهري سان پڙهي. ڪافي ٿي ويندي. ڪي چون ٿا ته هيءَ سڀ مطلقا جائز آهن. دعا مشهور هيءَ آهي. اللهم انا نستعينك⁽²⁾ ونستغفرک ونومن بک ونتوکل علیک ونشتي علیک الخير⁽³⁾ ونشکرک ولا نکفرک ونخلع ونترک من یفجرک اللهم ایاک نعبد و لک نصلي ونسجد والیک نسعی ونحفد⁽⁴⁾ نرجو رحمتک ونخشى عذابک ان عذابک بالکفار ملحق.⁽⁵⁾

عالمن جو هن دعا جي واوڻ ۾ اختلاف آهي. معدن شرح ڪنز ۾ امام حجة الدين بلخي کان منقول آهي ته ٽن جڳهين تي واو نه لکيو اٿن. نشکرک، ونخلع و نرجوا. پر صحيح اهو آهي ته 'نخلع' ۾ آهي اهو طحاوي ۽ بيهقيءَ جي روايت مان ثابت آهي. ذڪره في البحار الرائق. معدن ۽ عمدہ الاسلام جي مصنفن جو هيءَ رايو آهي ته هر ڪلمه ۾ واو چئجي جيڪو گهڻين ثنائن جو موجب آهي. حجة الدين بلخيءَ جي تحقيق مطابق واو يارنهن دفعا اچي ٿو. بحر الرائق جي تحقيق مطابق يارنهن ٿين ٿا. ۽ معدن وغيره جي تحقيق مطابق چوڏهن دفعا ٿئي ٿو. بحر الرائق ۾ آهي ته بهتر هي آهي ته پيغمبر

(1) وتر ۾ سبح اسم ربک پهرين رکعت ۾ قل يا ايها الکافرون ٻي رکعت ۾ ۽ اخلاص ٽين رکعت ۾ مستحب آهي ڇاڪاڻ ته ابو حنيفه پنهنجي مسند ۾ عائشه (رض) کان روايت ڪئي آهي ته ان چيو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته وتر تي رکعتون پڙهيو. پهرينءَ ۾ سبح اسم ربک، ٻئي ۾ قل يا ايها الکافرون ٽئينءَ رکعت ۾ قل هو الله احد پڙهجي. شرح منية.

(2) توکان فرمانبرداريءَ گناهن ڇڏڻ، نفس، شيطان ۽ مڙني ڪافرن تي غلبي حاصل ڪرڻ جي مدد گهرون ٿا.

(3) تو مٿان ثناء ٿا پڙهون. ٻي روايت مطابق تو مٿان خيريت واقع ٿئي. علي قاري حسن الحسين.

(4) يعني تنهنجو ارادو ڪيون ٿا. ۽ عمل ۽ خدمت ڪرڻ ۾ تڪڙا ٿيون ٿا. انتهائي. يعني تنهنجي پيرويءَ ۾ تنهنجي ئي لاءِ عمل ڪيون ٿا. (شرح ملا علي قاري بر حصن الحصين).

(5) اسم فاعل جي صيغي سان. هڪ نسخي ۾ اسم مفعول سان پڻ آهي. نووي چيو آهي ته "الحاء" جي زير سان آهي ۽ اهو ئي مشهور آهي.

ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حسن بن علي رضي الله تعالى عنهما
 ڪي قنوت جي طور جيڪو سيڪاريو آهي⁽¹⁾ اهو پڙهجي اهو هيءُ آهي.

■ اللهم اهدني فيمن هديت⁽²⁾ وعافني فيمن عافيت وتولني فيمن
 توليت⁽³⁾ وبارك لي فيما اعطيت وقني شر ما فضيت فانك تقضي
 ولا يقضي عليك انه لا يزل من واليت ولا يعز من عاديت تباركت
 ربنا وتعاليت نستغفرڪ ونتوب اليڪ. ابو داؤد والترمذي والنسائي
 وابن ماجه ۽ ٻين اها روايت نقل ڪئي آهي ۽ ”صلي الله علي
 محمدن النبي“ صرف نسائي روايت ڪيو آهي.

■ قنوت جي پڇاڙيءَ ۾ درود پڙهڻ ۾ اختلاف آهي. خلاصه وغيره ۾
 ان جي منع ٿيل آهي. جڏهن ته فقيه ابو الليث مستحب هنن قبول
 ڪيو آهي. بحرالرائق واري ان بابت وهو الحق چيو آهي. پر اللهم
 صلي علي محمد وعلي آل محمد جي چونڊ ڪئي آهي.

■ هي دعائون صاحب هدايه ۽ محيط مطابق آهستي يعني دل ۾
 پڙهڻ گهرجن. مشايع ماوراء النهر جوبه اهوئي موقف آهي. صاحب
 ذخيره امام لاءِ ڏاڍيان پڙهڻ جو قائل آهي ته جيئن ماڻهو تعليم
 حاصل ڪن. ڪن هيءُ وضاحت ڪئي آهي ته جيڪڏهن ان
 ڄاڻ هجي ته ڏاڍيان بهتر آهي. ته جيئن سڪي سگهي. جيڪڏهن
 قوم ان ڄاڻ ناهي ته آهستي پڙهڻ افضل آهي. پر بحرالرائق ۾ منيه
 المصلي کان منقول آهي ته ڏاڍيان به ائين پڙهجي جو قرات کان
 گهٽ آواز هجي ته جيئن قرائت ۽ دعا ۾ فرق ظاهر ٿئي. والله اعلم

■ ۽ لفظ ملحق ’حا‘ جي زير سان هئڻ امام اسبجيابي تحقيق ڪيو
 آهي ۽ جوهرِي فتح جي تصريح ڪري چيو آهي ته اهو ئي صحيح
 آهي. دعا قنوت جي عبارت جيڪا حصن الحصين ۾ امام جزريءَ

(1) الاذڪار ۾ ابن علي رضي الله تعالى عنهما کان منقول آهي ته مون کي رسول الله صلي
 عليه وسلم جن سيڪاريو ته آءُ وتر ۾ هيءُ پڙهان. ٻي روايت ۾ لفظ ’قنوت الوتر‘ منقول
 آهي ته اللهم اهدني... الي آخره ان کان پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته هن دعا ۽ مشهور دعا يعني
 اللهم انا نستعينڪ ونستغفرڪ... کي گڏ پڙهڻ مستحب آهي. جيئن ان جي اسان جي
 ڪجهه عالمن تصريح ڪئي آهي (شيخ علي قاري، شرح حصن الحصين).

(2) يعني مون کي انهن منجهان بناء جن کي تو صراط مستقيم جي هدايت ڪئي آهي
 (شرح علي قاري)

(3) يعني جن کي تو پنهنجي ولاءَ ۾ قبول ڪيو آهي.

مصنف ابن ابي شبيه ۽ عمل اليوم والليله ۽ ابن سني نقل ڪئي آهي سا هيءُ آهي. بسم الله الرحمن الرحيم. اناستعينك ونستغفرک ونثني عليك الخير ولانکفرک نخلع ونترک من يفجرک بسم الله الرحمان الرحيم اللهم اياک نعبدو لک نصلي ونسجد واليک نسعى ونحفد ونخشى عذابک الجد و نرجو رحمتک ان عذابک الجد بالکفار ملحق. هن طريقي سان ”نو“ واو ٿين ٿا. ڪن روايتن ۾ نسجد تي به واو آهي. پوءِ ڏھ واو ٿيندا ۽ لفظ نشکر حديث جي روايتن ۾ ناهي. مطرزي ان جي تصريح ڪئي آهي ۽ چيو آهي ته فقھ جي ڪتابن ۾ آيل آهي. والله اعلم بالصواب.

■ نسائي، ابو داؤد وغيرهما ۾ آهي ته وتر جي سلام کان پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ”سبحان“⁽¹⁾ الملڪ القدوس“ تي پيرا فرمائيندا هئا. ٽيون پيرو وڏي آواز سان چوندا هئا. ۽ دارقطني ”رب الملائڪة والروح“⁽²⁾ وڌايو آهي ۽ اڪثر محدثن ان کان پوءِ اللهم اني اعوذبک برضاک من سخطک و بمعافاتک من عقوبتک واعوذبک منک لاحصل ثناء عليك انت کما اثنت علی نفسك. پاڻ سڳورن کان اهو پڻ نقل فرمايو اٿن ته جيڪڏهن توفيق لهي ته عمل ڪري. والله الموفق والمعين.

ت: چوٿين مان مراد عيد جون تکبيرون آهن.

نماز جو نائون واجب

عيد جون تکبيرون واجب آهن. اهي ڇھ آهن. هر هڪ رکعت ۾ ٽي ٽي تکبيرون آهن. انهن جو طريقو هيءُ آهي ته پهرين تکبير جنهن سان نماز شروع ڪبي آهي. ۽ اها فرض به آهي جيئن گذريو. اها چوٿ کان پوءِ هٿ ٻڏي ٿا پڙهي. تنهن کان پوءِ تکبير چئجي ۽ هٿ ڇڏي ڏجن. ان کان پوءِ تکبير چئي هٿ ڇڏي ڏجن⁽³⁾

(1) عيبن ۽ نقصن کان پاڪ آهي. (شرح)

(2) را جي پيش سان چيو ويو آهي ته اهو تمام وڏو ملائڪ آهي. ٽي سگهي ٿو جبرئيل هجي.

(3) ۽ سنت آهي ته نماز جنازه ۾ ساڄو هٿ کاٻي مٿان رکجي. انهن کي ڇڏڻ نه ڏجي. ان طرح هڪ دفعو جواب ڏنائين ۽ ٻيهر جواب ڏنائين. قنوت جي حالت ۾ ٻئي هٿ ڇڏي ڏيڻ

هن ٽڪيرن وچ ۾ ٽن تسبيحن جيترو بيھڻ مستحب آھي. بحرالرائق ۾ چيل آھي تہ ”هن ٽڪيرن وچ ۾ ٽن ٽڪيرن جيترو وقت چپ ڪجي.“ تہ اشتباه نہ رھي. ۽ مسبوط ۾ آھي تہ انبوهيءَ جي گھٽ وڌڻ جي حساب سان ان ۾ گھٽ وڌائي ڪري سگھجي ٿي. انٽھي. يعني جيڪڏھن انبوهي وڌيڪ ھجي تہ ان مطابق وڌيڪ توقف ڪجي. جيڪڏھن ماڻھو گھٽ ھجن تہ گھٽ بيهجي. آخر ۾ آخري ٽڪير چئي ھٿ ٻڌجن فاتح پڙھي ۽ سورت ملائجي. مستحب اھو آھي تہ ’سبح اسم‘ يا ’ق‘ ھجي. ان کان پوءِ ٻين رڪعت ۾ پھريائين فاتح پڙھي سورت ملائجي، مستحب اھو آھي تہ ھل اٿاڪ حديث الغاشية يا اقتربت الساعة ھجي. سورت پڙھجي. سورت پڙھي فارغ ٿيڻ کان پوءِ ٽي ڀيرا الله اڪبر چئجي ھر ھڪ وچ ۾ مٿئين مقدار مطابق بيھڻ افضل آھي. ان کان پوءِ رڪوع جي ٽڪير چئجي. ھيءُ رڪوع جي ٽڪير ھر نماز ۾ مستحب ھوندي آھي. پر ٻنھي عيدن جي نمازن جي ٻي رڪعت ۾ واجب آھي.⁽¹⁾ جيئن زيلعي وغيره نقل ڪيو آھي. ان ڪري جيڪڏھن ڀل ۾ رھجي وئي تہ سجدو سھو جو لازم ٿيندو. ڄاڻي وائي چڏڻ سان مڪروه تحريمي ٿيندو قنوت جي ٽڪير بہ واجب ٽڪيرن مان ھڪ آھي. جيئن ان جو بحرالرائق وغيره ذڪر ڪيو آھي.

جيء: مان مراد ”جھر“ يعني نمازن ۾ ڏاڍيان پڙھڻ آھي.

نماز جو ڏھون واجب

جھري نماز ۾ ڏاڍيان پڙھڻ⁽²⁾ صرف امام مٿان واجب آھي.

(گذشتہ سان پيوستہ) وڌيڪ افضل آھي. اھڙيءَ طرح عيدن جي ٽڪيرن ۽ رڪوع مان موٽڻ واريءَ ٽڪير ۾ آھي. ڇاڪاڻ تہ ابوحنيفہ رحمۃ الله عليہ جي ظاھر مذهب ۾ ھيءُ آھي تہ ھٿ ٻڌڻ قيام قرائت جي حالت ۾ آھي. انھيءَ اصول جي بنياد تي واجب ٿيندو تہ نماز جنازہ ۾ بہ ڇڏي ڏجن. (جواهر الفتاويٰ من عينہ)

(1) يعني عيدن جي پھرين رڪعت ۾ رڪوع جي ٽڪير سنت آھي. (فتح محمد)

(2) ڏاڍيان پڙھڻ ۽ آھستي پڙھڻ مان مراد ايتري مقدار جي تلاوت آھي جيتري ۾ نماز جائز ٿئي. ۽ اھو ھڪ ڊگھي آيت يا ٽي ننڍيون آيتون آھي. ھيءُ ھدايه جي روايت آھي.

منفرد لاء ڏاڍيان پڙهڻ افضل آهي. يعني صبح جي نماز مغرب ۽ عشاء جي پهرين ٻن رڪعتن عيدين جمعي تراويح ۽ رمضان جي وتر ۾ امام مٿان ڏاڍيان تلاوت ڪرڻ واجب آهي، منفرد (اڪيلو پڙهندڙ) مرضيءَ واري آهي. پر ان لاءِ به ڏاڍيان پڙهڻ افضل آهي.

▪ ظهر عصر مغرب جي ٽن رڪعتن، عشاء جي پوين ٻن رڪعتن ڪسوف ۽ استسقاء ۾ آهستي قرآن پڙهڻ امام مٿان واجب آهي. ان ۾ سڀ متفق آهن. صحيح روايتن مطابق منفرد مٿان واجب آهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. البتہ استسقاء جي نماز جيئن ته امام اعظم جي مذهب مطابق جماعت سان ناهي. ان ڪري اڪيلي لکي ادا ڪجي. ۽ امامين جي مذهب مطابق ڏاڍيان قرائت سان عيدين جي نماز مطابق پڙهڻ گهرجي. جيئن، جيئن ان تي مختلف دورن ۾ عمل به رهيو آهي.

▪ جهروارين نمازن ۾ امام لاءِ قضا ۾ به جهرواجب آهي. منفرد جهري نمازن ۾ مرضيءَ وارو آهي، ادا هجي يا قضا. رات جي نفلن وانگر ۽ سري نمازن ۾ امام توڙي منفرد لاءِ به واجب آهي. جيئن ڏينهن وارن نفلن ۾ آهي.

▪ امام ضرورت کان مٿي ڏاڍيان پڙهندو ته گنهگار ٿيندو. ان طرح سراج الوهاج ۾ مذڪور آهي.

▪ نفل پڙهندڙ مٿان ڏينهن جو آهستي پڙهڻ واجب آهي. البتہ رات جو نفل پڙهندڙ جيڪڏهن اڪيلو آهي ته مرضيءَ وارو آهي پر جيڪڏهن امام آهي ته جهرواجب آهي.

▪ مقتدي جمعي جي نماز ۾ رهيل نماز قضا ڪرڻ مهل مرضيءَ وارو آهي، ڏاڍيان پڙهي يا آهستي پڙهي، ان طرح سراج الوهاج مذڪور آهي. اهو ثابت ٿو ڪري ته جهري نماز گڏ پڙهڻ جو اهو حڪم هنن گهرجي.

▪ هڪ شخص جهري نماز آهستي پڙهي رهيو آهي ٻيو اچي سندس اقتدا ٿو ڪري. ته ان کي فاتحه پوري ڪري يا ڪجهه حصو پڙهي ان کي ڏاڍيان مٿائي پڙهڻ گهرجي. ان طرح خلاصه ۾ آهي، خزانه الرواية ۾ آهي ته اهو اقتدا وقت پورو ڪرڻ مهل ڏاڍيان پڙهي.

- قرآن جي تلاوت کان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ مٿان دعائن، تسبيحن ۽ تشهد ۾ ڏاڍيان نه پڙهجي. ان طرح بحرالرائق ۾ مذڪور آهي.
  - ڏاڍيان پڙهڻ جي حد اڪثر مشائخن وٽ هيءُ آهي ته ٻيو ٻڌي سگهي. ۽ آهستي پڙهڻ جي حد اها آهي ته پاڻ ٻڌي ۽ ڪي هن خيال جا آهن ته آهستي پڙهڻ جي حد اها آهي. اهڙيءَ طرح هر اها شيءِ جيڪا ڳالهائڻ سان تعلق رکي ٿي⁽¹⁾ جيئن ذبيح مٿان بسم الله ۽ تلاوت سان سجدي جو واجب ٿيڻ، ٻانهو آزاد ڪرڻ، طلاق ۽ استثناء وغيره آهي. ان لحاظ کان جيڪڏهن ڪنهن طلاق ڏني ۽ پاڻ نه ٻڌائين ته طلاق نه ٿيندي، حرف صحيح چوڻ اچارجن. ان طرح بحرالرائق ۾ مذڪور آهي، ۽ خلاص ۾ آهي ته جيڪڏهن امام سري نماز ۾ ائين پڙهي جو هڪ يا ٻه ماڻهو ٻڌن ته ’جهر‘ نه چئبو، بلڪ ’جهر‘ تڏهن چئبو جڏهن سڀ مقتدي ٻڌن. بحرالرائق ۾ آهي ته عادت اها آهي ته جيڪو پاڻ ٻڌندو ته اهو سندس پروارا سڀ ٻڌندا. انتهائي پر هي بنهه ويجهو هئڻ جي صورت ۾ ٿي سگهي ٿو. نه ته ممڪن آهي ته آهستي نه ٿئي ڇاڪاڻ ته صفون ٽپي وڃي ٿو.
- ري: مان مراد ”رعايت ترتيب“ آهي.

نماز جو يارهون واجب:

نماز جا عمل جيڪي هر رڪعت ۾ دهرائجن ٿا. تن ۾ ترتيب جو خيال رکڻ واجب آهي. جيڪڏهن ٻيو سجدو ڪنهن رڪعت مان ڇڏيو ويو ۽ ٻي رڪعت ۾ ٿي سجدا ڪيا ويا ته نماز فاسد نه ٿيندي پر سجدو سهو لازم ايندو. البته هڪ رڪعت ۾ قيام جي رکوع مٿان ۽ رکوع جي سجدي مٿان ترتيب فرض آهي. هن ڪلام جي معنيٰ جيئن بحرالرائق ۾ تحقيق ڪيل آهي هيءُ آهي ته ان رڪن جو موقعا فرض آهي. مثال جيڪڏهن قيام کان اڳ

(1) اهڙي طرح آهي هر اها شيءِ جيڪا شاهديءَ سان تعلق رکي ٿي. جيئن ذبح ڪيل شيءِ مٿان بسم الله چوڻ. قرآن جي تلاوت جي ڪري جيڪو سجدو واجب ٿئي ٿو. ٻانهو آزاد ڪرڻ، طلاق ڏيڻ ۽ لفظ انشاء الله تعاليٰ چوڻ. ايتري تائين جو جيڪڏهن طلاق ڏنائين ۽ نه ٻڌائين ته طلاق واقع نه ٿيندي جيتوڻيڪ حرف صحيح چو نه ٿين. (فتح محمد)

ركوع ڪيائين يا سجدو ڪيائين ركوع کان اڳ ته فرض آهي ته قيام موٽائي پوءِ ركوع ڪندو. ركوع موٽائي ان کان پوءِ سجدو ڪندو. ان کان پوءِ نماز صحيح ٿيندي ۽ سجدو سهو جو لازم ايندو. ۽ صدر الشريعت تڪبير تحریمه کان پوءِ قاعده اخيره تائين ترتيب واجب چئي آهي. صاحب بحرالرائق ان کي قبول نه ڪري مٿين تحقيق آندي آهي. هيءُ مختصر جڳهه ان جي تفصيل جي گنجائش نه ٿي رهي. جيڪڏهن نماز ۾ ترتيب ڇڏڻ جي ڪري رکعت کان گهٽ ۾ زيادتي ٿئي ته مٿئين طريقي مطابق موٽائجي. جيڪڏهن رکعت جيتري زيادتي ٿئي ته نماز فاسد ٿيندي. هن لحاظ کان ته سڄي رکعت هٽائي ڇڏڻ قبول نه ٿي ڪري سگهجي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي.

هڪ شخص نماز شروع ڪئي. قيام ڪيائين قرآن پڙهيائين، ركوع ڪيائين پر سجدو نه ڪيائين، موٽي قيام ڪري قرآن پڙهيائين پر ركوع نه ڪيائين سجده ڪيائين ته هڪ رکعت ٿي. ڇاڪاڻ ته ٻنهي قيام ۽ قرائت وڌائڻ جو اعتبار نه ٿيندو. هيءُ ٻئي سجده پهرئين ركوع سان ملي ويندا. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن نماز شروع ڪرڻ کان پوءِ ركوع ڪيائين ۽ قيام ۽ قرائت ڇڏي ڏنائين ان کان پوءِ اٿي قيام، قرائت ۽ ركوع ڪري ٻئي سجده ادا ڪيائين ته هڪ رکعت ٿيندي. ڇاڪاڻ ته قيام ۽ قرائت آخر رکعت تائين پهرين تڪبير سان ملي ويندا. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن پهرين تڪبير کان پوءِ ٻي سجده ڪري ورتائين ان کان پوءِ اٿي قرائت ڪيائين ركوع ڪيائين پر سجدو نه ڪيائين موٽي قيام ڪري قرائت پڙهي ٻئي سجده ڏنائين ۽ ركوع نه ڪيائين ته ان صورت ۾ ٽي رکعتون ڪري وڌائين پر حقيقت ۾ هڪ رکعت ٿيندي. تڪبير اوليٰ معتبر ٿيندي. قيام، قرائت ۽ ٻيو ركوع معتبر ٿيندو. سجدو ٽينءَ مان ۽ ٻيءَ رکعت ۾ به ائين ڪيائين ۽ ٽينءَ رکعت ۾ سجده ڪيائين ركوع نه ڪيائين ته هڪ رکعت ٿيندي هي سڀ صورتون، فتح القدير ۾ حاکم کان منقول آهن.

ڪنهن رڪن دوران ياد آيو ته هن کان اڳيون رڪن ڇڏي ڏنو آهي. ته فوري طور تي اهو ادا ڪندو. پر جيڪو رڪن پڙهي رهيو هو تنهن جو موٽائڻ صاحب هدايه جي بقول مستحب آهي. قاضي خان وغيره جي بقول واجب آهي. صاحب بحرالرائق جو پڻ ان طرف لاڙو آهي. پر جيڪڏهن رڪن پورو ڪرڻ کان پوءِ ياد پيو ته موٽائڻ جي ضرورت ناهي. مثال سجدي ۾ هئو جو ياد پيس ته گزريل رڪعت جو رکوع رهجي ويو آهي. ته سجدو ڇڏي رکوع ۽ ٻه سجده جيڪي رکوع جي رهجي وڃڻ ڪري فاسد ٿي چڪا هئا، قضا ڪندو. ان کان پوءِ بقول صاحب هدايه هن سجدي جو موٽائڻ مستحب آهي، ٻئي رڪعتون درست ٿي وينديون ۽ بقول قاضي خان جي ته اڳين رڪعت جو رهيل رکوع ۽ سجدو ڪري هيءُ سجدو، جنهن مان موٽيو آهي بطور وجوب موٽائيندو. ان طرح بحرالرائق مان استفادو ڪيو ويو آهي.

فصل

سجدي سهو جا مسئلا .

نماز جا واجب معلوم ٿيا. هاڻي سجدو سهو جو ڪهڙن احڪامن هيٺ لازم اچي ٿو، ان جو بيان ڪرڻ ضروري آهي. ڄاڻڻ گهرجي ته مٿي ذڪر ٿيل واجبن مان هر هڪ سان چند مسئلا ڳنڍيل آهن.

پهريون واجب:

سوره فاتح آهي، سا جيڪڏهن پهرين ٻن رڪعتن مان هڪ ۾، سڄي يا ان جو اڪثر حصو نه پڙهيو ويو ته ان جي پوين ٻن رڪعتن ۾ قضا نه ٿيندي. سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن ٿورڙي ڪا رهي اٿس ته سهو جو سجدو لازم نه ايندو. (المحيط). مجتبيٰ ۾ آهي ته سجدو سهو لازم آهي. فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ جيڪڏهن سورت فاتح ڇڏي آهي ته سجدو سهو جو لازم نه ايندو.

برخلاف وتر ۽ نفل جي. جو ان ۾ ڪنهن به رڪعت ۾ فاتح ڇڏڻ سان سجدو سهو لازم ايندو.

ٻيو واجب سوره ملائڻ:

جيڪڏهن سوره ملائڻ ڇڏي ڏنائين يا هڪ آيت پڙهيائين ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن ٻه پڙهيائين ته به لازم ايندو. جيئن ظهيري ۾ آهي، ۽ بحرالرائق ۾ زبلي ڪان ورتل آهي ته سجدو سهو لازم نه ايندو.

▪ فاتح کان پوءِ سوره واجب آهي. پوءِ جيڪڏهن ڀل مان ان کان اڳ شروع ڪري ڏنائين ته سهو جو سجدو لازم ايندو. ڀل هڪ حرف ڇو نه هجي. المجتبىٰ. يا هي ته هڪ تسبيح جي مقدار جيترو پڙهيل هجي. فتح القدير.

▪ جيڪڏهن فاتح ٻه دفعا پڙهيائين وڃ ۾ جيڪڏهن سورت پڙهيل آهي ته سجدو سهو جو لازم نه ايندو. جيڪڏهن پڙهيل ناهي ته سجدو سهو لازم ايندو. ان جو قاضي خان ذڪر ڪيو آهي ۽ زاهديءَ ان جي تصحيح ڪئي آهي.

▪ جيڪڏهن پهرين ٻن رڪعتن ۾ سورت وسري ويس ته پوئين ٻن رڪعتن ۾ پڙهي سجدو سهو جو ڪري ڇڏي. الخلاصه وغيره.

▪ جيڪڏهن ڀل ۾ پوئين ٻن رڪعتن ۾ صورت ملايائين ته سجدو سهو جو لازم نه ايندو. صحيح روايتن مطابق. ۽ جيڪڏهن ڄاڻي وائي ڪيائين ته به مشروع آهي. بحرالرائق.

ٽيون واجب قرائت متعين ڪرڻ آهي:

جيڪڏهن پهرين رڪعتن ۾ مورڳو قرائت نه ڪيائين پوئين ٻن ۾ قرائت ڪيائين ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن هڪ رڪعت پهرين ٻن رڪعتن مان ۽ هڪ رڪعت پوين ٻن رڪعتن مان تلاوت ڪيائين تڏهن به سجدو سهو جو لازم ايندو. البت هن ۾ اختلاف آهي ته پوئين ۾ پڙهڻ کي قضا چئبو يا ادا. ظاهر پهرين ڳالهه آهي.

چوٿون واجب تعديل:

نماز جي رڪعتن ۾ تعديل ڪرڻ آهي.⁽¹⁾ مختار روايت مطابق رڪعتن ۾ تعديل ڪرڻ واجب آهي. ان جي ڇڏڻ تي سجدو سهو لازم ايندو. بحرالرائق ۾ آهي ته ”صحيح مذهب وجوب ۽ پيل ۾ ان جي ڇڏڻ تي سجدي سهو وارو آهي، بدائع ان کي صحيح ڪوٺيو آهي“ ۽ اهو امامين جو قول آهي. امام ابو يوسف جو قول آهي ته نماز فاسد ٿيندي. ان ڪري وٽس رڪوع ۽ سجدي ۾ اطمينان ۽ ٺهراءُ فرض آهي. مٿين محققن جي مذهب مان معلوم ٿيو ته قومه ۽ جلسه ۾ پڻ اطمينان ڪرڻ واجب آهي. ۽ ان جي ڇڏڻ سان پڻ سجدو سهو لازم ايندو. ان ڪري انهن چئن يا ڪنهن هڪ جي پيل ۾ ڇڏڻ سان سجدو سهو لازم ايندو. ۽ ڄاڻي وائي گناه جو موجب ٿيندو. جنهن جو پوراڻو نماز موٽائڻ سان ٿيندو. بحرالرائق ۾ آهي ته واجب جڏهن ڄاڻي وائي ڇڏيو وڃي ته ان جو پوراڻو نماز موٽائڻ کان سواءِ نه ٿيندو. جيڪڏهن نه موٽائي وئي ته نماز مڪروه تحريمي ٿيندي.

پنجون واجب قعدي پهرئين جا مسئلا:

هر اهو قعدو جيڪو آخري نه هجي. ان جي ڇڏڻ سان سهو جو سجدو لازم ٿيندو. فرض ۾ هجي يا نفل ۾. البت آخري قعدو فرض آهي. ان جي ڇڏڻ سان نماز فاسد ٿيندي فرض نماز هجي يا نفل.

ڇهون واجب تشهد جا مسئلا:

ان جو هڪ ڪلمو به ڇڏيو وڃي تڏهن به سجدو سهو جو لازم ايندو. بحرالرائق ۾ آهي ته ان جي ڇڏڻ سان ٿورڙو ئي هجي، سهو جو سجدو لازم ايندو.

▪ جيڪڏهن سلام کان پوءِ ياد آيو ته تشهد ڪجهه پڙهيل آهي ته

(1) نبي صلي الله عليه وسلم جن جو فرمان آهي ته ماڻهن مان ٻرو چور اهو آهي جيڪو پنهنجي نماز ۾ چوري ڪري. ڀڄيو ويو يا رسول الله صلي الله عليه وسلم نماز ۾ چوري ڪيئن ٿيندي؟ پاڻ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو جيڪو نماز ۾ رڪوع ۽ سجدو پورو نه ڪري يعني چوري ڪئي ان جنهن چوري ڪئي جڏهن ته سوال چوري جي باري ۾ آهي چور جي باري ۾ ناهي.

امام ابو يوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ امام محمد جو اختلاف آهي، ان وٽ نماز صحيح ٿيندي پر تشهد پڙهي وري ٻيهر سلام ورائڻو پوندو. ان تي ئي فتويٰ آهي. (فتح القدیر)

ستون واجب سلام جا مسئلا:

جيڪڏهن قعدي ۾ ويٺو ۽ سلام وسري ويس ايستائين جو نماز مان جڏهن نڪرڻ جو ارادو ڪيائين ان وقت ياد پيس ته سجدو سهو جو لازم ايندس. هن بنياد تي ته واجب ۾ تاخير ڪئي اٿس. ياهن بنياد تي ته خروج جيڪو ڪن وٽ فرض آهي، ان ۾ دير ڪئي اٿس. بحرالرائق واري چيو آهي ته هن جڳهه تي سجدي جو لازم واجب جي تاخير جي بنياد تي ان طرح تجنيس ۾ آهي ٿيندو. واجب ڇڏڻ جي بنياد تي نه. ۽ پڻ چيو اٿس ته واجب جي تاخير مطلقا سهو جي موجب ٿيندي آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪنهن فاتح کان پوءِ مثال طور تشهد پڙهيو. يا فاتح ٻه ڀيرا پڙهي. ڄاڻڻ گهرجي ته انهيءَ جاءِ تي صدر الشريعه جو هڪ ضابطو آهي. ته سجدو سهو جو واجب ڇڏڻ کان سواءِ لازم نه ايندو. ها جيڪڏهن اهو چئجي ته تاخير نه ڪرڻ واجب آهي يا سورت ملاڻ واجب آهي، جيڪو ڇڏيو ويو آهي. ته پوءِ ٻي ڳالهه آهي. والله اعلم.

جيڪڏهن پهريون سلام ڪاپي پاسي پل ۾ ورائجي وڃي ته سهو لازم ٿيندو ڇاڪاڻ ته سنت ڇڏي اٿس.

■ جيڪڏهن هڪ سلام چئي ٻيو وسري ويو. ته هڪ روايت مطابق جيستائين مسجد ۾ آهي ته ٻيو سلام چئي ڇڏي. ۽ هڪ روايت مطابق قبلي کان منهن ڦيرڻ کان پوءِ نه چوندو.

اٺون واجب قنوت جا مسئلا:

جيڪڏهن اهو ڇڏي رکوع ڪري ورتائين ته هڪ روايت مطابق موٽائيندو ۽ سهو جو سجدو ڪندو. صحيح اهو آهي ته موٽائبو ڪونه سجدو سهو جو ڪري ڇڏبو. المجتبىٰ وغيره.

- جيڪڏهن ٽين رڪعت ۾ قنوت پڙهيائين پر فاتحه يا سوره وسري ويس. ركوع کان پوءِ جيئن ياد اچي ته موٽي قرات ڪري قنوت پڙهي ٻيهر ركوع ڪري سجدي ۾ ويندو. (فتح القدير)
- قنوت جي تڪبير پڻ واجب آهي، ان ڪري ان جي ڇڏڻ سان سهو جو سجدو لازم ايندو. ذڪر زيلعي. ۽ اهو به چيو ويو آهي ته واجب ناهي. بحرالرائق ۾ آهي ته واجب قرار نه ڏيڻ وڌيڪ مناسب آهي. ڇاڪاڻ ته ”مواظبت“ تي ڪو به دليل ڪونهي.

نائون واجب عيد جي تڪبيرن جا مسئلا:

- جيڪڏهن رهجي ويون يا غلط جڳهه تي چئجي ويون يا گهٽ وڌي ويون ته سهو لازم ايندو.
- جيڪڏهن امام ٻي رڪعت ۾ تڪبير کان اڳئي ركوع ڪيو ته موٽندو. ۽ جيڪڏهن مقتدي ركوع ۾ هليا ويا ته ان ۾ ادا ڪندو. (كشف الاسرار)
- جيڪڏهن عيد ۾ ٻئي ركوع ۾ تڪبير وسري وئي. ته سجدو سهو جو لازم ايندو. المجتبىٰ. جيڪڏهن تشريق جون تڪبيرون وسري ويون ته سجدو سهو جو لازم ناهي. (البدائع)

ڏهون واجب جهري نمازن ۾ ڏاڍيان پڙهڻ جا مسئلا:

- جيڪڏهن امام ايترو مقدار تلاوت جو هوريان ڪيو جيتري سان نماز جائز ٿي ويندي آهي، يعني جنهن مقدار کي اهو حڪم لڳي ته هيءُ گهڻو آهي. ته سجدو سهو جو لازم ٿيندو. ۽ اها مطلقا هڪ آيت آهي امام اعظم وٽ. ۽ ابو يوسف ۽ محمد وٽ ٽي ننڍيون ۽ هڪ وڏي آيت آهي. سهو جو سجدو ايتري مقدار تي ٿيندو جيتري ۾ نماز جائز ٿئي. ان ۾ ۽ پ متفق آهن. هدايه جي موافق اهو ئي صحيح قول آهي. قاضي خان جو چوڻ آهي ته ظاهر روايت ۾ ٿورڙو هجي يا گهڻو ان تي سجدو سهو لازم اچي ويندو. ظهيري ۽ ذخيره ۾ ان طرح آهي، خلاصه ۾ وڌيڪ هي آهي ۽ شمس الائمه حلوانيءَ جو پڻ ان تي اعتماد آهي. صاحب بحرالرائق وٽ به اهو ئي راجح آهي. بظاهر

ٿورڙي مقدار مان هڪ ڪلمو مراد ٿيندو. ان ڪري ننڍي آيت کي گهڻو چيو ويو آهي. ۽ اهو به ڪلما آهي، جيئن معلوم ٿيو.

▪ جيڪڏهن پل ۾ دعا يا تشهد ڏاڍيان پڙهي ويو ته سهو ناهي. پر بحرالرائق ۾ ڪن کان تشهد ۾ آهي ته ان ۾ سجدو سهو جو لازم اچڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو ان بابت هميشه هوريان پڙهڻ ثابت آهي.

پارھون واجب سري نمازن ۾ هوريان پڙهڻ جا مسئلا:

ساڳيو اختلاف هن ۾ پڻ آهي. صاحب هدايه وٽ صحيح اهو آهي ته جيتري مقدار تلاوت ۾ نماز جائز ٿئي ايتري ۾ جيڪڏهن ڏاڍيان پڙهيائين ته سجدو سهو لازم ايندو ۽ مختار اڳين علمائن جو هيءُ آهي ته ٿورو مقدار هجي يا گهڻو هر صورت ۾ سهو لازم ايندو.

پارھون واجب ترتيب جي رعایت جا مسئلا:

▪ پوءِ جيڪڏهن سجدو وسري وڃي ته جنهن وقت ياد اچي ان وقت ادا ڪجي ۽ ان تي سجدو سهو به لازم ايندو. ۽ ڪنهن شيءِ جو موٽائڻ لازم ناهي. ها ان صورت ۾ موٽائڻو پوندو جڏهن هڪ رڪن مان ٻئي رڪن ۾ هليو وڃي.

▪ جيڪڏهن نماز ۾ تلاوت جي سجدي ۾ ٽن آيتن جي تاخير ٿي وئي. ته ان بابت به روايتون آهن. مجتبيٰ ۾ ان جو ذڪر آهي ۽ تحسين ۾ عدم وجوب جو چيو اٿس. پر دير ڪرڻ وارو گنهگار ٿيندو. ڇاڪاڻ جو ان جي قضا ڪانهي صرف ساڳين ٻن رڪعتن ۾ موٽائي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ٻي رڪعت ۾ موٽائيندو ته ٻيو سجدو لازم ٿيندو جيئن باب سجده تلاوت ۾ ان جو ذڪر آهي، هي پارھون واجب اڪثر ڪتابن ۾ مذڪور آهي ته ان جي ڇڏڻ سان مشهور اهو آهي ته سجدو سهو لازم ايندو. صاحب بحرالرائق ڪجهه ٻيا هنڌ به نقل ڪيا آهن. جن جي ڇڏڻ سان سجدو سهو جو لازم ايندو. ڪجهه انهن مان جيڪي ضروري آهن. سي نقل ڪجن ٿا.

▪ جيڪڏهن ٻه رڪوع ڪيائين يا ٽي سجدا ڪيائين يا قيام جي

جڳھ تي قاعده ۽ قاعده جي جڳھ تي فيام تسبيح جيترو وقت
ڪيائين ته سجدو سهو لازم ايندو.

■ جيڪڏهن هڪ ننڍي آيت جيترو ركوع، سجدي، قومه، يا
جلسه ۾ پڙهيائين ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن تشهد
کان اڳي پڙهيائين ته به سجدو سهو لازم ايندو پر ان کان پوءِ
پڙهيائين ته نه، (ذڪره في المحيط) جيڪڏهن قيام ۾ فاتح کان
پوءِ تشهد يا ڪا به دعا پڙهيائين ته سجدو سهو لازم ٿيندو پر فاتح
کان اڳ پڙهيائين ته نه ٿيندو.⁽¹⁾

■ جيڪڏهن قاعده اوليٰ ۾ تشهد جو ورجاءُ ڪيائين ته سهو لازم
ٿيندو. اهو ئي صحيح آهي ۽ شرح طحاوي ۾ آهي ته لازم نه ٿيندو⁽²⁾
۽ درود اللهم صلي على محمد جيترو پڙهيائين ته سجدو سهو لازم
ٿيندو اهو ئي صحيح آهي.

■ جيڪڏهن نماز ۾ شڪ پيو سوچڻ لاءِ ٿورو بيٺو. تسبيح جي مقدار
جيترو بيٺو ته سجدو سهو لازم ايندو. بدائع ۾ ان طرح آهي. زخيره ۾
آهي ته سهو تڏهن لازم ٿيندو جڏهن سوچڻ لاءِ بيٺي تسبيح ۽
قرائت روڪي ورتائين.

■ جيڪڏهن نماز دوران وضو پڇي پيو ان کان پوءِ وضو ڪرڻ دوران
هڪ گهڙي بيٺي سوچيائين ته گهڻيون رڪعتون پڙهي چڪو
آهي ته سهو لازم ايندو.

■ تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ سوچيائين ته ٻه رڪعتون
پڙهيون اٿم يا ٽي، سوچيندي تسبيح جي مقدار جيترو ويهڻي
ويو ته سهو لازم ايندو.

■ فاتح کان اڳ بسم الله نه پڙهيائين ته سجدو سهو لازم ٿيندو (زيلعي).

¹ جيڪڏهن ركوع، سجدي ۽ تشهد ۾ ڀل ۾ تلاوت ڪيائين ته سجدو سهو ڪندو پر
جيڪڏهن قيام، ركوع ۽ سجدي جي حالت ۾ تشهد پڙهيائين ته مٿس سجدو سهو لازم
نه ايندو. (فتاويٰ سراجي)

⁽²⁾ جيڪڏهن آخري قعدہ ۾ تشهد ورجايائين ته سجدو سهو نه ٿيندو. ان طرح تبين ۾
آهي. (فتاويٰ عالمگيري)

- ڪن چيو آهي ته سهو نه ٿيندو. هي هن بنياد تي آهي ته صاحب قنيه چيو آهي ته صحيح هيءُ آهي ته بسم الله فاتحه کان اڳ واجب آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته هي ظاهر مذهب جي خلاف آهي.
- جيڪڏهن سڀ واجب ڇڏيندو آيو ته سهو جو هڪ ئي سجدو سڀني لاءِ ڪافي ٿيندو.
  - جيڪڏهن امام پهريائين سهو ڪئي ان کان پوءِ وضو ڀڄڻ جي ڪري خليفه ورتائين ته اهو سجدو سهو ڪندو ۽ ٻيو ته هڪ سهو جو ڪافي ٿيندو. ظهيريه.
  - جيڪڏهن مسبوق (جنهن کان رڪعتون نڪري وڃن) امام جي ڀلجڻ کان پوءِ اچي نماز ۾ شريڪ ٿيو ته ان لاءِ لازم آهي ته امام سان گڏ سهو جو سجدو ڪري جيڪڏهن هڪ سجدي کان پوءِ نماز ۾ شامل ٿيو ته هڪ سجدو ڪري ٻئي سجدي سهو جي ضرورت ناهي. جيڪڏهن نماز ۾ ان وقت شامل ٿيو جڏهن امام ٻئي سجدا ڪري چڪو آهي ته مطلق سجدي سهو جي ضرورت ناهي. بحر الرائق وغيره.
  - (لاحق) سجدي سهو ۾ امام جي پيروي نه ڪري بلڪه رهيل نماز ۾ مشغول ٿي وڃي. ۽ نماز جي پڇاڙيءَ ۾ سهو جو سجدو ادا ڪري پر جيڪڏهن پيروي ڪري ٿو ته نماز فاسد نه ٿيندي پر آخر ۾ موٽائڻ لازم آهي.
  - مسبوق سجده سهو ۾ متابعت ڪري پر سجدي سهو جو سلام نه ڪري. جيڪڏهن ڄاڻي وائي يا ڀل ۾ ڪيائين ته نماز فاسد ٿي ويندي. جيڪڏهن هن خيال سان سهو جو سجدو ڏنائين ته سندس خيال ۾ نماز پوري ٿي چڪي آهي. ته جيڪڏهن امام کان اڳي آهي يا ان سان گڏ آهي ته ڪو حرج ڪونهي. پر جيڪڏهن امام کان پوءِ آهي ته سجدو سهو جو لازم ٿيندو. بحر الرائق وغيره.
  - جيڪڏهن مسبوق امام سان گڏ سجدو سهو جو ڪيو ان کان پوءِ معلوم ٿيو ته امام تي سجدو سهو جو نه هو ته مسبوق جي نماز به

فاسد ٿي پوندي ٻين جي نماز پوري ٿي ويندي.⁽¹⁾ ذڪرہ في البدائع

■ جيڪڏهن مسبوق امام جي سجدي سهو کان اڳ اٿي ويو ته جيڪڏهن سجدي سان پنهنجي رڪعت کي مقيد نه ڪيو آهي ته موٽي سجدو بجا آڻيندو. جيڪڏهن نه ته نماز جي آخر ۾ ادا ڪندو. ۽ ان جو امام جي سلام کان اڳ اٿڻ مڪروه تحريمي آهي ها جيڪڏهن مسح جي مدت پوري ٿيڻ جي ويجهو پهتي هجي يا جمعي، عيدن، فجر ۽ معذور کي نڪرڻ مهل خوف هجي (ته لتاڙجي نه وڃان) يا وضو پڇڻ جو خوف هجي. يا ماڻهن جي انبوهيءَ جي ڪري سندس اڳيان ماڻهو لنگهندا هجن. انهن ڏکيائين ۾ امام جي پيروي ترڪ نه ڪندو. ۽ جيڪڏهن مڪروه تحريمي اختيار ڪرڻ کان پوءِ اٿيو ان کان پوءِ موٽي سلام ۾ امام جي پيروي ڪيائين ته سندس نماز فاسد ٿي ويندي. هڪ روايت آهي ته فاسد نه ٿيندي. ۽ ان تي فتويٰ آهي. فتح القدير.

■ مسبوق آخري رڪعت ۾ پهتو. چئن رڪعتن واري نماز ۾ ٻه رڪعتون فاتح سان سورت ملائي پڙهندو. وچ ۾ قعدو ڪندو. ان کان پوءِ آخري رڪعت سورت ملائڻ کان سواءِ پڙهندو. متاخرين ان کي اختيار ڪيو آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته وچ ۾ قاعدو نه ڪجي. بلڪ ٻن کان پوءِ ويهڻ گهرجي. ڪن شرح وقايه جي حاشيه ۾ ان کي امام اعظم جي راءِ ڳڻيو آهي.

■ جيڪڏهن پيل ۾ امام يا اڪيلي نماز پڙهندڙ سلام ڦيري ڇڏيو ته نماز فاسد ناهي. ڇو نه ٽوڙڻ جي نيت سان هجي. پر سجدو سهو جو لازم ٿيندو. جيڪڏهن لاحق آهي ته مقتدي جي حڪم ۾ آهي، مسبوق جو مسئلو گذري چڪو.

(1) جيڪڏهن امام کي گمان ٿيو ته مٿس سهو جو سجدو لازم آهي. ۽ سجدو سهو جو ڪيائين. مسبوق سندس پيرويءَ ۾ سجدو سهو جو ڪيو. ان کان پوءِ معلوم ٿيو ته مٿس سجدو سهو جو لازم نه هو ته نماز فاسد ٿي پوندي ڇاڪاڻ ته ان انفراد واري موقعي تي اقتدا ڪئي فقيه ابو الليث چيو آهي ته اسان جي زماني ۾ نماز فاسد نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته ڳوڻن ۾ جهالت عام آهي. ان طرح ظهيريءَ ۾ آهي جيڪڏهن ان ڄاڻ هجي ته نماز فاسد نه ٿيندي. عتابيه ۾ آهي ته متاخرين وٽ ان جي نماز جائز آهي. ۽ ان تي فتويٰ آهي (بحرالرائق من عينه)

▪ جيڪڏهن قرائت ۾ ان کان اڳتي سوچڻ ۾ هڪ رڪن ادا ڪرڻ جيترو يا تسبيح جيترو بيٺو ته سجدو سهو جو لازم ايندو. بدائع. پر جيڪڏهن قرائت دوران سوچيائين ته سجدو سهو لازم نه ايندو. (الذخيره)

▪ جيڪڏهن آيت شروع کان پڙهيائين ته ظاهر اهو آهي ته سجدو سهو لازم نه ايندو. پر جيڪڏهن ساڳئي لفظ جو ورجاءُ ڪيائين ته قياس اهو آهي ته لازم ايندو. والله اعلم.⁽¹⁾

▪ جيڪڏهن پهرئين قاعدي ۾ ڀل ٿي. جيڪڏهن قيام جي ويجهو پهچي ويو آهي ته قيام ڪري ۽ سهو بجا آئي. جيڪڏهن قاعدي جي ويجهو آهي ته موٽي اچي ۽ سهو جي سجدي جي ڪابه ضرورت ڪانهي. صحيح روايت اها آهي ۽ اڪثر مشائخن جي ان تي فتويٰ آهي. ڪن چيو آهي ته سهو ڏيندو. ويجهڙائي جي باري ۾ مختلف روايتون آهن. هڪ روايت آهي ته جيستائين گوڏا زمين سان لڳل آهن تيستائين قاندي جي ويجهو آهي. جيڪڏهن گوڏا کڻي ورتائين ته قيام ڪي ويجهو ٿي ويندو. هڪ روايت ۾ آهي ته جيستائين پئي پير سڌا نه ٿيا آهن، يعني جيستائين رکوع ڪي نه پهتو آهي، تيستائين قعود ڪي ويجهو آهي ۽ اهوئي صحيح آهي جيئن ڪافي ۾ آهي ۽ هڪ جماعت هن خيال جي آهي ته جيستائين پورو قيام نه ڪيو اٿس تيستائين موٽڻ گهرجي. ۽ اهو ئي صحيح آهي. جيئن تبين ۾ آهي. ۽ مبسوط ۾ ان کي ظاهر روايت چيو ويو آهي. ۽ فتح القدير ۾ آهي ته اهو ظاهر مذهب آهي. هن تحقيق جي بنياد تي جيستائين پورو قيام نه ٿو ڪري تيستائين موٽڻ لازم آهي. ۽ پهرين تحقيق مطابق هر هڪ جي ويجهو واري حالت انهن جي حڪم ۾ ٿيندي. ۽ هيءُ ابو يوسف کان مروِي آهي، پر اصحاب متون ۽ اڪثر مشائخ پوئين راءِ جا آهن.

(1) جيڪڏهن هڪ آيت ڪئي پيرا ورجيائين، نفل نماز ۾ مڪروه ناهي البتہ فرض ۾ ڄاڻي وائي ورجائڻ مڪروه آهي، عذري يا ويسر جي حالت ۾ مڪروه ناهي. ان طرح محيط ۾ آهي. (شرح منية المصلي)

جنهن صورت ۾ نه موٽائڻ واجب آهي ان ۾ جيڪڏهن موٽيو ته نماز فاسد ٿي ويندي. ان ۾ به ساڳيو مٿيون اختلاف آهي. جنهن وٽ نماز فاسد نه ٿي ٿئي تنهن وٽ سجدو سهو جو واجب آهي. پر جيڪڏهن پورو بيهي وڃڻ کان پوءِ موٽيو ته جمهور ان خيال جا آهن ته نماز فاسد ٿيندي. ۽ اهو ئي صحيح آهي. جيئن زيلعي وغيره ۾ آهي. پر شيخ ابن همام فاسد ٿيڻ جي فتويٰ ۾ اعتراض رکي ٿو. ۽ راجح نماز فاسد نه ٿيڻ کي چئي ٿو. ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن پورو اٿڻ کان پوءِ موٽيو، ڀل مان ڪن وٽ اهو آهي ته تشهد پڙهندو پر صحيح اهو آهي ته نه پڙهندو ۽ اٿي ويندو. ۽ حق اهو آهي ته نماز فاسد نه ٿيندي. (انتهئي)

▪ نفلن ۽ سنتن ۾ جيڪڏهن پهريون قاعدو وساري ويٺو ته ان صورت ۾ جيستائين ٽين رکعت جو سجدو نه ڪيو اٿس ته موٽندو. ۽ وتر جو فرض وارو حڪم آهي. (ذڪره في البحرالرائق)

▪ جڏهن آخري قاعدو وسري وڃي ته ان صورت ۾ جيستائين چئن رکعتن واري نماز ۾ پنجين، ٽن واري ۾ چوٿين، ٻن واري ۾ ٽين رکعت ۾ سجدو نه ڪيو اٿس ته موٽندو ۽ سجده سهو جو بجا آڻيندو. پر جيڪڏهن سجدو ڪري ويٺو ته مٿو مٿي ڪرڻ شرط فرض پڇي پوندو. امام محمد جو اهو موقف آهي جمهور به ان جا قائل آهن. ۽ فتويٰ به انهيءَ تي آهي ۽ امام ابو يوسف وٽ مٿو سجدو ۾ رکڻ شرط نماز ٿئي پوندي. انهيءَ اختلاف جو نتيجو هن مثال ۾ نظر ايندو جڏهن سجدو ۾ وضو ٿئي پيو ۽ وضو وڃي ڪيائين پوءِ ياد پيس ته آخري قاعدو نه ڪيو آهي جمهور وٽ. قاعدو ڪندو، نماز پوري ٿي ويندي. ابو يوسف وٽ نماز ٿئي پئي اصلاح جي لائق ناهي رهي.

▪ جيڪڏهن آخري قاعدي کان پوءِ ڀل مان اٿي ويو جيڪڏهن اڃا سجدو نه ڪيو اٿس ته موٽي ويهي ۽ سلام ڪري. پر جيڪڏهن سجدو ڪري چڪو آهي ته پوءِ به رکعتون پوريون ڪري ڇڏي ۽ ٻنهي صورتن ۾ سجدو سهو جو ڪرڻو

پوندس. ڇاڪاڻ ته سلام ۾ تاخير سهو کي واجب ڪندي آهي. بحرالرائق وغيره ان کي اختيار ڪيو آهي.

■ جنهن شخص کي شڪ ٿئي ته گهڻيون رڪعتون پڙهيون اٿس. ان صورت ۾ جيڪڏهن پهريون ڀيرو ائين ٿيو آهي ته موتائي پڙهي، جيڪڏهن نه ته سوچي جنهن تي دل مطمئن ٿئي ان مطابق پڙهي، جيڪڏهن تسلي نه ٿئي ته جتي گهٽ ۾ گهٽ شڪ بيهي اٿاهون شروع ڪري. پهريون ڀيرو ٿيڻ مان مراد بلوغ کان پوءِ واري عمر آهي، اڪثر مشائخ ان خيال جا آهن. خلاصه، خانيه ۽ ظهيريہ ۾ ان جو ذڪر آهي. زيلعي به ان خيال جو آهي. امام سرخسيءَ چيو آهي ته ان مان مراد سهو جو عادي نه هئڻ آهي. فخرالاسلام چيو آهي ته مراد نماز ۾ پهريون دفعو آهي. ابن الفضل به ان جو قائل آهي. ظهيريہ ۽ غايه البيان ۾ به ائين آهي.

فصل

سنتن جو بيان

جيئن ته ضروري مسئلن ۽ واجبات مان فارغ ٿياسين هاڻي نماز جون سنتون بيان ڪجن ٿيون. وبالله التوفيق

چون سنت بداني شوي مقتدى

روث تبت تست ددا

’ر: بيت ۾ لفظ ’ري‘ مان مراد آهي رفع اليدين.

پهرين سنت:

تڪبير افتتاح وقت سنت آهي. ڄاڻڻ گهرجي ته ٻئي آڱوٺا ٻنهي ڪنن تائين پهچڻ گهرجن. ۽ رفع يدين ڇڏڻ سان گناه ٿيندو. ڪن چيو آهي ته گنهگار تڏهن ٿيندو جڏهن اها عادت بنائي ڇڏيندو. شيخ ابن همام ان جو قائل آهي. سندس چوڻ آهي ته ٻي صورت ۾ ان جو واجب هئڻ لازم ايندو. صاحب بحرالرائق جو چوڻ آهي ته صحيح اهو آهي ته سنت مؤڪد ڇڏڻ سان پڻ گنهگار ٿبو آهي. پر ان جو

واجب کان گهٽ گناه ٿيندو.

- ٽڪبير وقت آڱريون پنهنجي حال تي ڇڏڻ گهرجن. نه چڪي گهڻيون سڌيون ڪجن نه پيڙي ڇڏجن، هٿ، ترين ۽ آڱرين جو منهن قبلي ڏانهن هڻڻ گهرجي. بحرالرائق وغيره. پيڙي ۽ وانگر ٺاهي ٻڌڻ طرف آڻجن ان طرح خزانه الروايات ۾ آهي.
- هٿ ڇڏي نه ڏجن بلڪ دن هيٺان ٻڌڻ گهرجن ۽ ٽڪبير وقت مٿو جهڪائڻ نه گهرجي. اهو بدعت آهي. (المبسوط)
- ٽڪبير سان گڏ هٿ کڻڻ گهرجن. اهو طحاوي، شيخ الاسلام، قاضي خان، خلاصه، تحفه، بدائع ۽ محيط جو موقف آهي. امام بقالي چيو آهي ته اسان جي سمورن امامن جو اهو ئي قول آهي. قاضي خان ان جو تفسير هن طرح ڪيو آهي ته ٽڪبير شروع ڪرڻ ۽ هڻڻ جو کڻڻ ٻئي گڏ هڻڻ گهرجن. ٽڪبير ختم ٿئي ته هٿ دن هيٺان ٻڌجي وڃن. هڪ جماعت جو خيال هن طرح آهي ته هٿ کڻڻ ٽڪبير کان اڳ هجن. مجمع ۾ آهي ته هيءُ امام اعظم ۽ محمد جو قول آهي. ۽ غايه البيان ۾ هي اڪثر علماء مذهب ڏانهن منسوب آهي. مبسوط ۾ آهي ته هي اڪثر مشائخن جو مذهب آهي. ۽ هدايه ۾ هن کي 'هو الصحيح' چيل آهي. فقيه ابو جعفر چيو آهي ته ٻنهي ترين جا پيٽ قبلي ڏانهن ڪجن. جڏهن اهي اهڙي جڳهه تي پهچن جتي ٻئي آڱوٺا ٻنهي ڪنن جي برابر اچي وڃن ان وقت ٽڪبير چئي. امام سرخسيءَ چيو آهي ته اڪثر مشائخ هن خيال جا آهن، اسان به ان کي قبول ٿا ڪريون، غيائيه. ڪن جو چوڻ آهي ته ٽڪبير کان پوءِ هٿ ڪڍندو. پوين محققن پهرين سوچ اختيار ڪئي آهي ۽ ڪن محققن پوئين سوچ کي ترجيح ڏني آهي ۽ صحيح حديثن ترمذي وغيره ۾ آهي ته پاڻ هٿ ڪڍندا هئا ۽ پوءِ ٽڪبير چوندا هئا. هن مان هن قول جي تائيد ظاهر آهي. جيڪڏهن هٿ ڪڍڻ تائين ڪڻ واري ويٺو ته ٽڪبير کان پوءِ پوين قولن مطابق نه ڪندو. ڇاڪاڻ ته هاڻي اها جڳهه نه رهي هئي جتي اهي کڻا هئا. البت جيڪڏهن ٽڪبير جي وچ ۾ ياد

اچي وڃي ته ڪئي وٺندو. جيڪڏهن ڀاڙين تائين ٻنهي هٿن جا آڱوٺا يا هڪ هٿ جو آڱوٺو نه ٿو پهچي ته معذور آهي. عورت کي ڪپي ته ڪلهن تائين هٿ ڪئي. هڪ روايت مطابق سڀني تائين ڪئي. امام تي سنت آهي ته تڪبير وڏي آواز سان چئي، جو ماڻهو ٻڌي سگهن. باقي مقتدي ۽ اڪيلي جي حق ۾ لازمي طور آهستي پڙهڻ سنت آهي. ڏاڍيان پڙهڻ مسنون ناهي.

▪ تڪبير وقت مٿو (پنهنجي جاء کان) مٿي ڪٺڻ ممنوع آهي، (خلاصه، بحرالرائق). قيام وقت اهڙي حالت ۾ هجي جو سندس نظر سجدي جي جاء تي پئي، ان کان مٿي ڪرڻ منع آهي. الشريعة. پر عمل اليوم والليله واري حديث مان معلوم ٿئي ٿو ته افضل هيءُ آهي ته نظر پيرن کان وٺي سجدي جي جاء تائين پوڻ گهرجي. بلڪه پيرن تي پوڻ بهتر آهي. ان کان پوءِ سجدي جي جاء تي. ۽ مذهب (حنيفه) ۾ مشهور پهريون طريقو آهي. والله اعلم.

واو: بيت ۾ لفظ واو مان مراد آهي وضع يدين زير ناف دن هيٺان هٿ رکڻ.

ٻي سنت:

دن هيٺان هٿ رکڻ آهي ۽ ان جو طريقو اهو آهي ته کاٻي هٿ جي جوڙ (مُريءَ) وٽان ساڄي هٿ جي آڱوٺي ۽ ننڍي آڱر سان جهليندو ۽ ٽي آڱريون ان جي مٿان رکي ڇڏيندو. ۽ سڄي هٿ جي تري کاٻي هٿ جي پٺيءَ تي رکي ڇڏيندو. ظهيري ۽ خلاصه ۾ ان جو ذڪر آهي ۽ چيو آهي ته اڪثر مشائخن ان کي مستحسن قرار ڏنو آهي ۽ اهو ئي پسنديده قول آهي. جيئن بحرالرائق وغيره ۾ آهي. هيءُ حڪم مرد لاءِ آهي. البت عورتن کي ڪپي ته ڇاتيءَ جي وچ تي رکڻ.

▪ رفع يدين کان پوءِ هٿ لڳو لڳ رکڻ گهرجن. وچ ۾ هٿ ڏيگهه ۾ ڇڏي نه ڏيڻ گهرجن جيئن صلوة مسعودي ۾ آيو آهي ته هٿ بدڪ جي پيرن جيان ڪنجن ۽ ٻيڙيءَ وانگر ٺاهي هيٺ آڻي ٻڌجن. ڪن روايتن ۾ ڊگهائيءَ ۾ ڇڏڻ به آيو آهي. پر اڪثر ڪتابن ۾ مختار (پسند ڪيل) پهريون قول آهي.

ٴث: هن مان مراد ثنا پڙهڻ آهي.

ٴين سنت:

ثنا پڙهڻ آهي. يعني سبحانڪ اللهم وبحمدڪ وتبارڪ اسمڪ وتعالىٰ جدڪ ولا اله غيرڪ. امام توڙي مقتدي توڙي اڪيلي هر هڪ لاءِ سنت آهي. پر جڏهن امام ڏاڍيان قرائت شروع ڪري ڏئي ته پوءِ پڙهڻ نه گهرجي. جو ٻڌڻ واجب آهي. الذخيره ان جو ذڪر ڪيو آهي ۽ چيو اٿس ته اهوئي صحيح قول آهي. ۽ مسبوق انهيءَ کان سواءِ ٻه ڀيرا پڙهندو. هڪ ان وقت جڏهن امام جي نماز ۾ داخل ٿئي. ٻيو جڏهن رهيل نماز قضا ڪرڻ لاءِ اٿي. (بحرالرائق)

البتہ توجيہه يعني اني وجهت وجهي للذي فطر السماوات والارض حنيفا- تا- مشرڪين پڙهڻ امام اعظم وٽ سنت ناهي ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي. پر صحيح اهو آهي ته اهو ان جي ثنا کان پوءِ جو فائل آهي ۽ صحيح حديثن مان ظاهر آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم اني وجهت وغيره فرض ۽ نفل ۾ پڙهندا هئا ۽ ثنا اڪثر تهجد ۾ آيل آهي. ۽ عمر فاروق رضي الله تعالى عنه جو عمل فرض ۾ هئو ۽ ڪن روايتن ۾ ثنا ۽ توجيہه گڏ پڻ مڪتوبه ۾ آيل آهي.

■ جڏهن مقتدي امام کي رڪوع ۾ پهچي ته ان صورت ۾ جيڪڏهن رڪوع فوت ٿيڻ جو خطرو نه هجي ته ثنا پڙهي، ٻي صورت ۾ مٿانئس سنت ساقط ٿي ويندي ۽ امام جي پيروي ڪرڻ واجب ٿيندي. (نصاب الفقہ)

ت: مان مراد تعوذ يعني اعوذ با الله من الشيطان الرجيم چوڻ آهي.

چوٿين سنت:

تعوذ چوڻ آهي ۽ اها عبارت اڪثر مشائخن وٽ پسنديده آهي ۽ ڪي استعيذ بالله چون ٿا. پر متاخرين قبول نه ٿا ڪن. ۽ ڪي سميع العليم وڌائن ٿا. پر بحرالرائق ۾ ان کي نا مناسب چيل آهي. ۽ امام اعظم ۽ محمد وٽ اهو قرائت جي تابع آهي. تنهن ڪري صرف

پنهنجي قرائت ۾ پڙهندو ۽ مقتدي جنهن تي قرائت فرض ڪانهي مؤتم هجي يا مسبوق اهو نه پڙهندو. ان ۾ ابو يوسف جو اختلاف آهي. ڇاڪاڻ ته وٽس اهو ثنا ۽ قرائت جي پڻ تابع آهي ان ڪري مسبوق جيئن مٿي گذريو ته ٻه دفعا پڙهندو. (بحرالرائق)
ب: مان مراد بسم الله الرحمن الرحيم آهي.

پنجين سنت:

بسم الله الرحمن الرحيم آهي. اها هر فاتح سان هر رکعت ۾ پڙهڻ سنت آهي. مذهب جا اڪثر مشائخ ان خيال جا آهن. ۽ اها ئي مختلف روايتن مان سڀني دريٽ جي ڪتابن ۽ ڪافي ۾ مڃيل به آهي. ۽ اهو ئي ابو يوسف ۽ محمد جو قول پڻ آهي ۽ هڪ روايت امام صاحب کان پڻ آهي. ۽ اهو احتياط جي پڻ قريب آهي. ڪافي ۾ آهي ته اهو اتفاقا حسن آهي. جيڪو اهو ٿو سمجهي ته ابو حنيفه وٽ اهو صرف پهرين رکعت لاءِ آهي سو سخت غلطي ٿو ڪري. ۽ زاهدي فاتح کان اڳ ۾ بسم الله کي واجب قرار ڏيڻ کي صحيح ڪوٺيو آهي. ۽ ابن وهبان به سندس پيروي ڪئي آهي ۽ چيو آهي ته وجوب اڪثر عالمن جو قول آهي. پر متاخرين قبول نه ٿا ڪن. البتہ سورہ جي مٿان پڙهڻ سنت ناهي. امام اعظم ۽ ابو يوسف وٽ. محمد جو ان ۾ اختلاف آهي بحرالرائق ۾ آهي ته اختلاف صرف سنت جي باري ۾ آهي. باقي مڪروه نه هئڻ بابت سڀ متفق آهن انڪري مجتبيٰ ۽ ذخيره وضاحت ڪئي آهي ته جيڪڏهن فاتح ۽ سورہ جي وچ ۾ بسم الله پڙهي وئي ته ابو حنيفه وٽ حسن ٿيندي. پوءِ اها سورت سري هجي يا جهري. مضمرات ۾ آهي ته ان تي ئي فتويٰ آهي. ۽ اها ئي مڃيل روايت آهي. ان سان عيون وغيره ۾ جيڪو آهي ته اهو مڪروه آهي، ان جو ضعف ظاهر ٿئي ٿو. ۽ ان کي محقق شيخ ابن الهمام ترجيح ڏني آهي. ۽ سندس شاگرد چلبي پڻ ان جي سورت جي آيت هئڻ ۾ اختلاف جي شبهه جي ڪري ۽

برجندي ۾ غياثيه کان منقول آهي ته ٻنهي وچ ۾ بسم الله پڙهبي. ۽ اهوئي مختار آهي. ۽ محيط کان منقول آهي ته امام اعظم وٽ مستحسن آهي. ۽ قنیه ۽ عين الائمہ ۾ منقول آهي ته واجب آهي. ۽ ان جي ڇڏڻ سان سجدو سهو جو لازم ايندو. پر بحرالرائق ۾ ان کي سمجھ کان مٿي شمار ڪيو ويو آهي. البتہ جھري نمازن ۾ تعوذ ۽ تسميه آهستي پڙهندو. ڇاڪاڻ ته امام اعظم وٽ سنت اها آهي.

ت ٻي: هن مان مراد آهي، هڪ رڪن کان ٻئي رڪن ڏانهن منتقل ٿيڻ وقت تڪبير چوڻ.

چھين سنت:

هڪ رڪن مان ٻئي رڪن ڏانهن منتقل ٿيڻ وقت تڪبير چوڻ آهي. ۽ امام لاءِ اها ڏاڍيان پڙهڻ پڻ سنت آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم هيءُ ڪڏهن به نه ڇڏيون آهن. ان جي تقاضا ته اها آهي ته اهي واجب هجڻ گهرجن. امام اعظم کان هڪ روايت اها به آهي. هيءُ تڪبيرون ٻن رڪعتن ۾ ڏھ ٽين ٿيون.⁽¹⁾

ت ٽين: هن مان مراد رکوع ۽ سجدي واريون تسبيحون آهن.

ستين سنت:

رکوع ۽ سجدي واريون تسبيحون آهن. يعني ٽي دفعہ سبحان ربي العظيم رکوع ۾ ۽ سبحان ربي الاعلىٰ سجدي ۾ چوڻ سنت آهي. ۽ ابو مطيع بلخي چيو آهي ته ايتريون پڙهڻ فرض آهن. تن کان گهٽ پڙهڻ سان نماز جائز نه ٿيندي. پر متاخرين کي ان تي اعتراض آهي. ڪي چون ٿا ته ٽي دفعہ واجب آهي، ان ڪري جيڪڏهن ڄاڻي وائي ڇڏيائين ته نماز مڪروه تحريمي ٿيندي ۽ جيڪڏهن ڀل ۾ رهجي وڃن ته سجدو سهو جو بجا آنجي. ۽ جمهور هن جا قائل آهن.

(1) عبدالله واري نسخي ۾ ”وان در رکعت ده تڪبير ميشود“ آيل آهي، شايد ڪاتب کان وسر ٿي آهي. صحيح اهو آهي جيڪو ٻئي نسخي ۾ آيل آهي ته ”وان در دو رکعت ده تڪبير ميشود“.

تہ تسبیحن جیترو وقت ویهڻ واجب آهي ڄاڻي وائي ان جي ڇڏڻ سان نماز مڪروه تخريمي ٿيندي. جيڪڏهن پل ۾ ڇڏيائين ته سجدو سهو جو لازم ٿيندو. پر تسبیحون بلڪل ڇڏڻ مڪروه تنزیهي آهي. اهو بحرالرائق وغيره ۾ مذکور آهي. ۽ هيءُ سنت جو ادنيٰ مرتبو آهي ۽ افضل ۽ مستحب اهو آهي ته ٽن کان مٿي چئي. پر ختم اڪيءَ تي ڪجي يعني پنج يا ست يانوءَ کي ڏهن کان مٿي منع ڪن ٿا. پر اهو ظاهر جي خلاف آهي. هيءُ منفرد جي باري ۾ آهي. البت امام پنجن تائين دنگ ڪندو. ته جيئن مقتدي تنگ نه ٿين. جيڪڏهن امام رکوع وغيره ڪنهن جي پهچڻ جي خيال کان ڊگهو ڪري ٿو ته اهو ممنوع آهي. ايستائين جو ان ۾ ڪفر جو خوف چيو اٿن. البت جيڪڏهن الله ڪارڻ ڊگهو ڪندو هجي ته جائز آهي. بلڪ ثواب آهي. پر پنجن کان مٿي نه ٿو جڳائي جو مقتدين جي تنگ ٿيڻ جو موجب ٿي پوندو. بحرالرائق ۾ ان جو تفصيلي ذڪر آهي. جيڪو مٿي ذڪر ٿيو ان ۾ روايتن جي ذريعي تطبيق ڪري ٿو. سين: هن جي مراد سمع الله لمن حمده چوڻ آهي.

اٺين سنت:

سمع الله لمن حمده چوڻ آهي. ۽ 'ها' تي وقف ڪرڻ اڪثر روايتن ۾ افضل آهي. ۽ فتاویٰ صوفيه ۾ ان ۾ اشباع ڪرڻ پسند ڪيو ويو آهي. ۽ ان کي ترجيح ڏني وئي آهي. جملي طور ان کي ڇڏي ڏيڻ ڪن روايتن موجب نماز يچندڙ آهي. ان جو ذڪر خزانه الروايات ۾ كنز العباد حاشيه سراجي ۽ ترغيب الصلوة کان نقل ڪري آندو ويو آهي. ان جو سبب شرح الهدايه ۾ العابد الي الموصول جي بحث ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ امام صرف سمع الله لمن حمده تي اکتفا ڪندو. ان کي مفتي الثقليين ۽ صدرالشريع اختيار ڪيو آهي. هڪ روايت امام اعظم کان شيخ ابن همام شرح اقطع کان نقل ڪئي آهي ته امام سمع الله لمن حمده ۽ تحميد گڏ چوندو يعني اللهم ربنا و لك الحمد. هيءُ امام ابوحنيفه ۽ محمد جو مذهب آهي. پر آهستي

قيام وقت چوي. فتاويٰ ظهيريء ۾ آهي ته امام ابوبڪر محمد بن فضل صاحبين جي قول ڏانهن مائل هو. ۽ امام طحاوي پڻ ان کي اختيار ڪيو آهي. برجندي ۾ مذڪور ٻنهي روايتن کان پوءِ آهي ته ان طرح جماعت متاخرين کان منقول آهي ته انهن صاحبين جو قول اختيار ڪيو آهي. ۽ ظاهر مسلم وغيره جي صحيح حديثن مان هي آهي ته پيغمبر صلي الله عليه وسلم فرض نماز ۾ گڏ چوڻ فرمائيندا هئا. ۽ جيڪو ان جي توجيه ۾ ڪن علمائن چيو آهي ته اڪيلي طور هجي، اهو ظاهر ظاهر فاسد آهي. چوڻ پڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم کان فرض ۾ اڪيلي طور چوڻ ڪنهن به روايت مان معلوم نه ٿو ٿئي. ان ڪري شيخ ابن الهمام مذڪور توجيه کان پوءِ چيو آهي ته حديث مان ظاهر اهو آهي ته نبي سڳورن صلي الله عليه وسلم جو عام نماز ۾ گڏ چوڻ جو ئي معمول هو ۽ تحميد ۾ چار لفظ منقول آهن. انهن مان افضل 'اللهم ربنا ولك الحمد' آهي. ان کان پوءِ اللهم ربنا لك الحمد ان کان پوءِ ربنا لك الحمد. بحرالرائق ۾ ان طرح آهي ۽ برجنديءَ ۾ شرح طحاوي کان منقول آهي ته ربنا لك الحمد وڌيڪ ظاهر آهي. ۽ شرح بخاريءَ کان منقول آهي ته ربنا و لك الحمد وڌيڪ بهتر آهي. ۽ محيط کان منقول آهي ته اللهم ربنا لك الحمد ئي وڌيڪ افضل آهي ۽ الكافي کان منقول آهي ته اللهم ربنا ولك الحمد ئي وڌيڪ سهڻو آهي.

واضح رهي ته صحيح حديثن ۾ مذڪور چارئي روايتون وقتن جي اختلاف جي اعتبار کان آيل آهن. ۽ جنهن روايت ۾ لفظ وڌيڪ آهن. سا جيئن ته معنيٰ جي وڌيڪ هئڻ تي دلالت ڪري ٿي. تنهن ڪري ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته اها افضل آهي.

منفرد بابت فقهي روايتون متعدد آهن. هڪ اها ته صرف تسميع (سمع الله لمن حمده) چوندو. ان طرح ابويوسف امام اعظم کان روايت ڪئي آهي. پر بحرالرائق واري چيو آهي ته ان تي اعتماد نه ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ روايت جي صحيح هئڻ جي معلومات ناهي.

هي روايت اها آهي ته صرف تحميد چونڊو. ان کي مفتي الثقلين صحيح قرار ڏنو آهي ۽ صدر الشريعه اختيار ڪيو آهي ۽ مبسوط ۾ آهي ته اهوئي وڌيڪ صحيح آهي ۽ اڪثر مشائخ ان جا قائل آهن. شمس الائمہ حلواني ۽ امام طحاويءَ پڻ ان کي اختيار ڪيو آهي. ۽ برجندي پڻ ان جي صحيح ڪئي آهي.

ٽين روايت هيءَ آهي ته ٻنهي (تحميد ۽ تسميع) کي گڏي چونڊو. صاحب هدايه ان جي صحيح ڪئي آهي، ۽ صدر الشريعه چيو آهي ته ان تي اعتماد آهي. صاحب المجمع ۽ غاية البيان ان کي اختيار ڪيو آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته مذهب جي طرف کان ترجيح صرف تحميد چوڻ کي ڏنل آهي ڇاڪاڻ ته اها روايت جو ظاهر مطلب آهي، جيئن قاضي خان ان جي تصريح ڪئي آهي، ۽ مرجع دليل جي اعتبار کان ٻنهي کي گڏ ڪرڻ آهي، جيئن ان جي هدايه وغيره ۾ صحيح ڪيل آهي. ڦٽيه ۾ آهي ته ظاهر روايت مطابق مٿو مٿي ڪرڻ وقت ئي منفرد تسميع چونڊو. ۽ قيام جي حالت ۾ تحميد چونڊو. ۽ اهو ئي صحيح آهي. انهيءَ ان طريقي سان تسميع ۽ تحميد ٻئي چوڻ ظاهر روايت مطابق پڻ بهتر ٿيندو.

■ جيڪڏهن منفرد مٿو ڪرڻ مهل تسميع نه چئي ته اٿي بيھڻ (قيام) مهل نه چئي. جامع تمرتاشيءَ ۾ ان جو ذڪر آهي، ۽ برجنديءَ ۾ آهي ته بالاتفاق مٿو مٿي ڪرڻ مهل تسميع چئي، البتہ تحميد سڌو ئي بيھڻ مهل چئي، ڪن چيو آهي ته اٿڻ مهل چئي ڪن چيو آهي ته جهڪڻ مهل چئي واللہ الموفق.

ت: چوٿينءَ مان مراد رکوع مان اٿڻ مهل ۽ سجدي مان اٿڻ مهل توفيق ڪرڻ آهي

نائين سنت:

رکوع ۽ سجدي مان اٿڻ مهل توقف ڪرڻ آهي. ۽ ان کي فقهاء جي عرف ۾ قومہ يا 'جلسہ' چوندا آهن. ۽ صحيح مسلم ۾ آيل آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم رکوع کان اٿڻ واريءَ حالت ۾ ۽ ٻن سجدن جي وچ ۾ ويھڻ واريءَ حالت ۾ ايترو وقت توقف

ڪندا هئا. جوصحابه کي گمان ٿيندو هو ته ويسر ٿي وئي اٿن. صححيحن جي حديث ۾ وارد آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن جو رکوع ۽ سجود، قومه ۽ جلسه سان برابريءَ ۾، ويجهو ويجهو هوندو هو. ۽ طيبيءَ ۾ آهي ته امام ابو حنيفه ڏانهن جيڪو منسوب ڪيو ٿو وڃي ته صرف مٿو مٿي ڪٺڻ ڪافي آهي، ڏاڍو عجيب آهي، جڏهن ته اهو ان کان بيزار آهي، جو سندس ساٿي واضح چون ٿا ته جيڪو قومه ۽ جلسه ڇڏي ٿو سو گنهگار آهي. ۽ بحرالرائق ۾ شرح زاهدي وغيره کان منقول آهي ته قومه ۽ جلسه ۽ انهن ۾ اطمينان واجب آهن. اهڙيءَ طرح جو هر عضوو پنهنجي جاءِ تي اچي وڃي. جيئن گذريو. ۽ صدر الشريعه جي عبارت شرح وقايه ۾ جيڪا آيل آهي، سا ان جي وجوب کي واضح ڪري ٿي. جڏهن لکيو اٿس: ”رڪوع ۽ سجدي جي وچ ۾ اطمينان واجب آهي ۽ ان لاءِ تسبيح جو مقدار مقرر آهي. ۽ اهڙيءَ طرح رڪوع ۽ سجدي ۾ ۽ ٻن سجدن جي وچ ۾ به. انتهائي هن مان ظاهري طور اهو ٿو معلوم ٿئي ته ’قومه‘ ۽ ’جلسه‘ ۾ توقف ڪرڻ جو مقدار تسبيح چوڻ جيترو آهي. پر بحرالرائق ۾ گذريل مقدار جي برابر قرار ڏئي هن کي اڳئين جي موافق حمل ڪيو ويو آهي. البت گذريل حديثن جي دلالت مساوات جي ويجهو تي آهي. فتايل. ۽ هدايه ۾ آهي ته علماء جو سجدي مان اٿڻ جي مقدار ۾ اختلاف آهي. ۽ صحيح اهو آهي ته جيستائين سجدي جي ويجهو آهي ته نماز جائز ناهي. هن بنياد تي ته پهرئين سجدي جي حڪم ۾ آهي. پر جيڪڏهن قاعدي جي ويجهو آهي ته نماز جائز آهي. ڇاڪاڻ ته ان طرح ٻيو سجود ثابت ٿئي ٿو. انتهائي. ۽ حضرت صاحب سماع کان منقول آهي، شرح وقايه جي حاشيي ۾ ڪن کان جيڪو نقل آهي ته اٿڻ جو، وهڻ طرف وڃڻ جيترو مقدار ڪافي آهي. امام صاحب کان ان تي ڪو دليل منقول ناهي بلڪ جماعت کان مروي اهو آهي. ۽ جملي طور قومه ۽ جلسه جو تمام گهڻو اهمتمام رکيو ويندو رهيو آهي. ايستائين جو جيڪڏهن ڪنهن عزيز کان فوت ٿيو ٿي ته پوري تاڪيد سان منع فرمائين ٿا. والله الموفق. ۽ توقف جو مقدار سڌو ٿي

بيهن ڪان وڌيڪ مذهب ۾ نه ٿو لپي. ايترو مقدار جيڪڏهن توقف نه ڪندو ته مڪروه تنزيهي ٿيندو. امام احمد بن حنبل وٽ قومه ۾ تحميد ۽ جلس ۾ مغفرت جو سوال فرض آهي. پوءِ ظاهر اهو آهي ته تحميد جي مقدار برابر اللهم اغفر لي اسان جي مذهب ۾ مستحب آهي. اختلاف مان نڪرڻ خاطر. جيئن بحرالرائق وغيره ۾ آهي.

دال پهريون: هن مان مراد درود پڙهڻ آهي.

ڏهين سنت:

پوئين قاعدي ۾ تشهد کان پوءِ درود پڙهڻ آهي. سڀ علماء ان تي متفق آهن. البتہ امام شافعي جو ان ۾ اختلاف آهي. جو وٽس فرض آهي ۽ ان جو طريقو اهو آهي جيڪو امام اعظم جي مذهب مان اخذ ڪيل امام محمد جو محفوظ ڪيل آهي جيڪو هن طرح آهي. ”اللهم صلي على محمد و على آل محمد كما صليت على ابراهيم و على آل ابراهيم انڪ حميد مجيد و بارڪ على محمد و على آل محمد كما باركت على ابراهيم و على آل ابراهيم انڪ حميد مجيد“

هيءُ صحاح ستہ: جيئن بخاري، مسلم، ترمذي، نسائي، ابوداؤد ۽ ابن ماجه جي حديثن جي موافق آهي ۽ اهل مذهب ٻيون روايتون بہ نقل ڪن ٿا. پر اعتماد هن تي ڪرڻ گهرجي. واللہ اعلم.

تنبيه: نبي پاڪ صلي الله عليه وسلم جن تي عمر ۾ هڪ ڀيرو درود پڙهڻ فرض آهي. نماز ۾ يا ٻاهر. هن ۾ علماء امت جو ڪوبہ اختلاف ڪونهي. البتہ حنفي علمائن جو پنهنجي وائان يا ٻئي جي وائان ٻڌڻ جي صورت ۾ درود واجب هئڻ ۾ اختلاف آهي. هن حيثيت کان ته ان صورت ۾ ڇڏڻ سان فاسق ٿيندو. ڪرخيءَ جي چوڻ مطابق نبي پاڪ صلي الله عليه وسلم جن جو نالو ٻڌي هڪ ڀيرو درود پڙهڻ واجب آهي. باربار دهرائجي ته مستحب آهي. طحاويءَ جي بقول هر ڀيري پڙهڻ واجب آهي. تحفة ۽ ’محيط‘ ۾ ان کي صحيح ڪوٺيو ويو آهي. هن ۾ اختلاف ڪيو اٿن ته هڪ مجلس ۾ ان صورت ۾ واجب ۾ تداخل ٿيندو يا نه. ڪافي پهرئين کي صحيح

ڪوٺيو آهي. ۽ مجتبيٰ ٻئي کي ۽ ان نبي پاڪ جي هڪ مجلس ۾ نالي ورجائڻ ۽ الله تعاليٰ جي هڪ مجلس ۾ نالي ورجائڻ ۾ فرق ڪيو آهي. هن حيثيت سان ته ٿنا ٻڌندڙ کي الله جي اسم تي هڪ دفعو ٿنا چوڻ ڪافي ٿيندو. جيڪڏهن ٿنا ڇڏي ٿو ڏئي ته ٻڌندڙ جي ذمي اها باقي نه ٿي رهي. برخلاف درود جي جو اهو ذمي ۾ رهندو آهي. ڇاڪاڻ ته هر وقت ٿنا پڙهڻ جو وقت آهي. جو نعمتون، جيڪي ٿنا جون موجب ٿين ٿيون سي نئين سر نيون (انسان مٿان) ٿينديون رهن ٿيون. تنهن ڪري انهن جي قضا نه ٿيڻ گهرجي. جيئن صورت فاتح جي قرائت نماز جي پهرين ٻن رڪعتن جي فوت ٿي وڃڻ جي صورت ۾ ٻن پونئين رڪعتن ۾ قضا نه ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ ته پونئين ٻن رڪعتن ۾ سوره فاتح ٿنا جي طور تي پڙهي ويندي آهي. جيڪڏهن انهن جي قرائت جي طور قضا ڪبي ته ٿنا جي طور پڙهڻ واري صورت حاصل ڪانه ٿيندي. جنهن جي انهيءَ وقت پڙهڻ جو حڪم آهي. جيڪڏهن ٻه دفعا پڙهيو ته تڪرار (هڪ شيءِ ورجائي پڙهڻ) لازم ايندي شمس الانمه سرخسيءَ جي قول کي اختيار ڪندي راجع ڪوٺيو آهي. چيو اٿس ته تڪرار جي صورت ۾ مستحب هئڻ تي اجماع آهي. ۽ طحاويءَ جو قول اجماع جي مخالف آهي. صاحب بحر الرائق چئي ٿو ته جيڪڏهن اجماع جو نقل پورو ٿئي ته هيءُ قول راجح آهي نه ته طحاويءَ جو قول اختيار ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي. امام سرخسيءَ شايد وجوب مان فرض گمان ڪيو آهي، جو ان جو رد ڪيو اٿس. ۽ وجوب مان مراد اصطلاحِي وجوب آهي.

دال ٻيو: هن مان مراد دعا پڙهڻ آهي.

يارهين سنت:

درود کان پوءِ دعا پڙهڻ آهي. پر قرآن يا حديث جا لفظ هئڻ

گهرجن، جيئن:

ربنا آتانا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقنا

عذاب النار.

۽ احسن باعتبار صحيح حديثن جي جيئن مڙني صحاح سته جي مصنفن سواء بخاريءَ جي هيءَ روايت ڪيو آهي ته:

”الله اني اعوذبڪ من عذاب جهنم و عذاب القبر و من فتنة المحيا والممات و من فتنة المسيح الدجال.“

۽ چون ٿا ته ڪن تابعين ان کي واجب ڄاتو آهي. ايسٽائين جو ان جي ڇڏڻ تي نماز موٽائڻ فرمائي اٿن. ۽ نبي صلي الله عليه وسلم ابو بڪر صديق رضي الله عنه کي سندس گذارش تي هيءَ دعا سمجھائي.

”اللهم اني ظلمت نفسي ظلما كثيرا ولا يغفر الذنوب الا انت فاغفرلي مغفرة من عندڪ وارحمني انڪ انت الغفور الرحيم“

ان کي بخاري، مسلم، ترمذي، ۽ نسائيءَ روايت ڪيو آهي. ۽ فقهاء حديث پيش ڪن ٿا ته:

”جنهن نماز پڙهي ۽ ان ۾ مؤمنن ۽ مؤمنياڻين لاءِ دعا نه گھريائين ته اها دوکو آهي.“

ان بنياد تي انهن هيءَ دعا سنت قرار ڏني آهي.

”اللهم اغفرلي و للمؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات الاحياء منهم والاموات.“

ڪاتب الحروف (مصنف) فتوح الاوراد ۾ ٻيون دعائون پڻ سندن سميت آنديون آهن. توفيق ٿئي ته عمل ڪرڻ گھرجي البت امامت ڪرڻ وقت ٿوري تي ڪفايت ڪجي. ته جيئن ماڻهو ملول نه ٿي پون. **الف:** پڇاڙيءَ عبارت ۾ آمين جي مراد ۾ آهي.

يارهين سنت:

آمين چون آهستي فاتحه پوري ٿيڻ تي هر نماز ۾ هر نمازيءَ مٿان بالاتفاق سنت آهي پر جڏهن مقتدي امام جي قرائت نه ٿو ٻڌي ته ان صورت ۾ سنت ناهي، ۽ ان جي لفظ بابت متعدد صورتون آهن. مشهور ۽ افضل مد ۽ جزم سان آهي. جيڪڏهن مد ۽ شد سان چونڊو

تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. بحرالرائق.
واضح رهي تہ جيڪي فرض، واجب ۽ سنتون تن بيتن ۾
مذڪور هيون سي اچي ويون. ۽ جيڪي سنتون مذڪور آهن، انهن
مان بيتن جي مصنف اهم جيڪي هيون تن تي اڪتفا ڪيو آهي.
ٻيون سنتون جيڪي متداول ڪتابن ۾ موجود آهن ۽ مستحب پڻ،
جيڪي ان کان مٿي آهن. جيڪي ڪفاية المؤمنين ۽ عيون
وغيرهما ۾ مذڪور آهن، تن جو اسان ذڪر ڪريون ٿا ۽ ڪن جي
دهرائجن جو بہ لحاظ نہ ڪيو آهي تہ جيئن وري ياد اچن ۽ ڪلي
فائدو حاصل ٿئي.

فصل تڪبير اولي جا احڪام

تڪبير اولي جون سنتون:

عيون المسائل، جنهن جي مصنف جي دعويٰ آهي تہ ان
منجهس مفتي بہ مسئلا آندا آهن. ان ۾ آهي تہ تڪبير اولي ۾ پنج
شيون سنت آهن:

- 1- ٻئي هٿ مٿي ڪڻڻ
  - 2- قبلي ڏانهن ٻنهي هٿن جو منهن ڪرڻ
  - 3- ٻنهي هٿن جون آڱريون عام حالت مطابق ڪليون رکڻ
  - 4- امام جو تڪبير وڏي آواز ۾ چوڻ
  - 5- مقتدي جو امام سان گڏ تڪبير چوڻ.
- ان باري ۾ امام اعظم وٽ آهي تہ امام جيئن الله جي 'ها' تي
پهچي تہ مقتدي تڪبير شروع ڪري ڏئي. ۽ صاحبين جي چوڻ
مطابق 'اڪبر' جي لفظ تي امام پهچي تہ مقتدي شروع ڪري انتهي.
۽ ڪفاية المؤمنين ۾ آهي تہ هٿ قبلي ڏانهن ڪرڻ مستحب آهن.

تڪبير اولي جا مستحب:

هن ۾ مستحب اٺ آهن:

1- امام جو ان وقت شروع ڪرڻ جڏهن مؤذن پهريون دفعو قد قامت چئي.

2- ٻئي هٿ ڪنن جي ٻاڙين تائين مٿي ڪڻ، ٻنهي هٿن جا آڱوٺا ٻاڙين سان ملن. اهو مردن لاءِ آهي، ۽ عورتون ٻئي هٿ ڪلهن تائين ڪن.

3- هٿ چادر کان ٻاهر رکڻ مردن لاءِ

4- پهريائين هٿ ڪڻ ۽ پوءِ تڪبير چوڻ. ڪن وٽ متصل تڪبير چوڻ، جيئن گذريو. پهريئن قول جو سبب هيءُ آهي ته ٻئي هٿ مٿي ڪڻ دنيا ۽ آخرت کي دل مان ڪڻ آهي. ۽ تڪبير ۾ الاهي عظمت دل ۾ رکجي ٿي. جيئن ڪلمه توحيد ۾ آهي، ٻئي قول جو وجهه هيءُ آهي ته ڪلمو جيئن ته قول آهي. ٻنهي ۾ جمع نه ٿو ڪري سگهجي ۽ هتي زبان سان تڪبير چئجي ٿي. ۽ ٻئي هٿ پڻ ڪنجن ٿا. هن خيال کان نه ته هڪ قول ۽ ٻيو فعل هن تي ڏس ڏين ٿا ته دل مان الله کان سواءِ هر شيءِ ڪڍجي ٿي. ولڪل وجهه هو موليهن پر پهريون آسان آهي ۽ صاحب عيون، هدايه ۽ بحر الرائق وٽ مختيار آهي، جيتوڻيڪ ٻئي قول ڏانهن گهڻا ويا آهن ۽ ڪن ترجيح پڻ ڏني آهي. هر صورت جيڪا موافق ٿئي عمل ۾ آنجي جيئن تفصيل سا گذريو.

5- مستحب آهي تڪبير تعظيم سان چوڻ. الف ۾ احديت ۽ عظمت ۽ لام ۾ الوهيت ۽ ها ۾ هيبت الاهي ملحوظ هجي.

6- لام کي ٿلهو ڪري ۽ پري چوي.

7- اڪبر جي 'ر' جزم سان چئي.

8- هٿ تڪبير چوڻ شرط ٻڌي ڇڏجن. هڪ روايت مطابق ڇڏي ڏني پر صحيح پهرين ڳالهه آهي، جيئن گذريو.

تڪبير جا مڪروهات:

تڪبير ۾ مڪروه ٿا آهن:

- ۱- ان ۾ مد ڏيڻ. چار جڳهيون آهن جن ۾ مد ڏيڻ مڪروه آهي
    - i- 'الله' جو الف
    - ii- 'اڪبر' جو الف
    - iii- اڪبر جي 'باء' هيءُ ٽي مدون جيڪڏهن پل مان ٿين ته نماز مڪروه تحريمي ٿيندي. هڪ روايت مطابق شروع ٿيڻ ئي صحيح ناهي. ۽ جيڪڏهن ڄاڻي وائي ٿين ته كفر ٿي پوندو.
    - iv- الله اڪبر جي لام جي مٿان مد گهڻي ڪرڻ مڪروه تنزيهي آهي.
  - ۲- آڱرين کي گهڻو ڪولڻ. (تڪبير مهل هٿ) مٿي ڪٽڻ وقت
  - ۳- آڱرين کي گهڻو ملائڻ.
  - ۴- هٿ مٿي ڪٽڻ مهل يا ان کان پوءِ مٿ بند رکڻ.
  - ۵- هٿ جي پٺ قبلي ڏانهن ڪرڻ.
  - ۶- هٿ جون تريون پنهنجي منهن ڏانهن ڪرڻ
  - ۷- منهن آسمان ڏانهن ڪرڻ.
  - ۸- پيشاب پاخاني جي زور باوجود نماز ۾ شامل ٿيڻ.
  - ۹- تڪبير ورجائڻ.
  - ۱۰- تڪبير ۾ ٻيو لفظ وڌائڻ.
- ان طرح عيون ۾ آهي بحرالرائق ۾ آهي ته هر لفظ جيڪو تڪبير جي لفظ کان سواءِ آهي سو مڪروه تحريمي آهي. جيئن گذريو. ۽ كفايت المؤمنين ۾ تڪبير جي مستحبن مان تڪبير وقت مٿو ٿورو جهڪائڻ شمار ڪيو ويو آهي پر خلاصه وغيره ۾ آهي ته مٿو نه جهڪائي ۽ ڪن چيو آهي ته اهو بدعت آهي. جيئن سنتن جي ذڪر ۾ گذريو. ۽ كفايت المؤمنين ۾ هٿ قميص جي ڪف ۾ ڍڪيل رکڻ. ڪنن جي ڀاڙين کان مٿي ڪٽڻ يا ڪلهن برابر ڪٽڻ کي مڪروه سڏيو ويو آهي.

فصل قيام جا احڪام

قيام ۾ ٽي شيون مسنون آهن:

1. ساڄي هٿ جي تري کاٻي هٿ جي پٺ تي رکڻ. آڱوٺي ۽ ننڍي آڱر (چيچ) سان حلقو ٺاهڻ. جيئن گذريو.
2. سبحانڪ اللهم مني فرض ۽ نفل ۾ پڙهڻ.
3. چئن رڪعتن واري نفل ۾ ٽين رڪعت ۾ ثنا پڙهڻ.

۽ مستحب چار آهن:

- 1- حي علي الصلوة چوڻ وقت اٿڻ.
- 2- ٻئي هٿ دن هيٺان ٻڌڻ. (مردن لاءِ) ۽ زالن لاءِ سيني تي ٻڌڻ.
- 3- قيام جي حالت ۾ سجدي جي جاء تي نظر ڪرڻ.
- 4- چئن آڱرين جيترو پير جدا ڪري بيھڻ. ان طرح عيون ۾ آهي. ۽ كفاية المؤمنين⁽¹⁾ ۾ هٿ دن هيٺان رکڻ ۽ سجدي جي جاء تي ڏسڻ کي سنت ۾ شمار ڪيو ويو آهي.

قيام ۾ يارهن مڪروه آهن:

- 1- هٿن ۾ ڪا اهڙي شيءِ رکڻ جيڪا سنت ۾ مانع هجي. جي نه هجي ته مباح آهي.
- 2- ٽيڪ ڏيڻ ڪنهن شيءِ مٿان بنا عذر جي. فرضن، واجبن سنت موڪده ۽ نفل ۾ جائز آهي.
- 3- ثنا وقت سبحانڪ اللهم کان زياده فرض ۾ ماثور دعائن مان پڙهڻ. هيءُ امام اعظم ۽ ابو يوسف وٽ آهي جيئن گذريو.
- 4- 'ثنا' ڏاڍيان پڙهڻ.

(1) عبدالله واري نسخي ۾ هن جڳهه کان وٺي قيام جي مڪروهات بابت سڄي عبارت ڪٽيل آهي ۽ آخري يارهن نمبر مڪروه کان پوءِ كفاية المؤمنين جي حوالي سان مصنف جيڪي مڪروهات نقل ڪيا آهن. عبدالله واري نسخي ۾ هن جڳهه تي صرف اهي نقل ڪيل آهن.

- 5- وجهت وجهي مسلمين تائين نيت ۽ ٽڪير تحریمه جي وچ ۾ پڙهڻ. نيت کان اڳ پڙهڻ نه.
- 6- هٿ چيلھ تي رکڻ.
- 7- هڪ پير تي ٽيڪ ڏئي ٻئي کي ساهي وٺائڻ.
- 8- بي عذر تي قدم پير پير ۾ ڏئي هلڻ. اهو مڪروه تحریمي آهي.
- 8- ڪن وٽ نماز فاسد ٿي وڃي ٿي.
- 9- اک جي ڪناري سان ساڄي کاٻي ڏسڻ.
- 10- مٿو لاڙي رکڻ
- 11- بنا سبب امام جو محراب ۾ يا مٿاهينءَ جاءِ تي اڪيلو بيھڻ. عيون ۾ ان طرح آھي. ۽ كفاية المؤمنين ۾ ”توجيه“ (قبلي ڏانھن منھن ڪرڻ) کي مستحب ڪوٺيو ويو آھي. شايد نيت کان اڳ مراد هجي ۽ انهيءَ ڪتاب ۾ چئن آڱرين کان وڌيڪ پري پير رکڻ، ٻئي پير ملائي ڇڏڻ، دن کان مٿي هٿ ٻڌڻ، کاٻو هٿ ساڄي تي رکڻ، لڳ ڀڳ ڇڏي ڏيڻ، ساڄي کاٻي ڇرڻ، پيڏين تي زور ڏيڻ، هڪ پير تي بيھڻ، پير پير تي رکڻ ۽ آڱرين تي بيھڻ مڪروه ڳڻيا اٿن.

فصل

قرائت جا احڪام

قرات ۾ پنج شيون مسنون آهن:

- 1- ثنا کان پوءِ تعوذ پڙهڻ.
- 2- بسم الله پڙهڻ.
- 3- آهستي پڙهڻ. ٽئي شيون امام ۽ منفرد ٻنهي لاءِ فرض جي شروع ۾ ۽ نفل جي ٽين رڪعت ۾ سنت آهن.
- 4- فاتحہ کان پوءِ آمين آهستي پڙهڻ. امام منفرد ۽ جهري نماز ۾ مقتديءَ لاءِ.
- 5- فجر ۾ پهرين رڪعت ڊگهي ڪرڻ.

مستحب ست شيون آهن:

- 1- نُن آيتن کان وڌيڪ پڙهڻ.
- 2- ترتيل يعني مخرجن ۽ عربي قاعدن موجب قرآن پڙهڻ. وقفن جي رعايت ڪرڻ ۽ سوچي سمجهي پڙهڻ. ان جو گهٽ ۾ گهٽ رتبو قرآن جي معنائن ۾ حضور دل سان پڙهڻ آهي، جيڪڏهن معنيٰ ۾ نه ته لفظن ۾ ئي سهي.
- 3- سفر نه هجي ته فجر ۽ ظهر ۾ ”طوال مفصل“ عصر ۽ عشاء ۾ ”اوساط مفصل“، مغرب ۾ ”قصار مفصل“ ۽ سفر ۾ جيڪو سولو ٿي سگهي اهو پڙهڻ. ان طرح عيون ۾ آهي. ۽ ڪنز ۾ ان کي مسنون سڏيو ويو آهي ۽ ”مفصلات“ ڪهڙيون آهن؟ ان ۾ اختلاف آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته اسان جا فقهاء هن تي آهن ته ’حجرات‘ کان ’والسماء ذات البروج‘ تائين طوال آهن. ۽ ان کان ’لم يکن‘ تائين اوساط ۽ ان کان قرآن جي آخر تائين قصار آهن. منية ۾ قدوري کان آهي ته ظهر عصر جيان آهي. يعني اوساط جي قرائت ۾. باقي آيتن جي عدد ۾ فجر جي قرات فاتحه کان سواءِ چاليهه پنجاه سٺ تائين، هڪ روايت ۾ صرف چاليهن تائين. حسن جي روايت ۾ سو تائين. ۽ ظهر ۾ ساڳي طرح آهي. جيئن جامع الصغير ۾ آهي. ۽ حاوي ۾ سٺ کان چاليهن تائين چيل آهي. جمع هن طرح ٿيندو ته وڌ ۾ وڌ سو ۽ گهٽ ۾ گهٽ چاليهه هجن. وچ تي درمياني چئبو. باقي عصر ۽ عشاء ۾ پهرين ٻن ۾ ويهه جيئن محيط ۾ آهي ۽ خلاصه ۾ آهي ته پندرهن. ۽ اها ئي ظاهر روايت آهي جيئن قاضي خان ۾ آهي ۽ مغرب ۾ پنج آيتون آهن. بدائع ۾ آيتن جو تعداد مقرر نه ڪرڻ کي اختيار ڪيو ويو آهي، بلڪ اهي مختلف وقتن امام ۽ قوم جي حساب سان مختلف هجن. مجموعي طور مناسب اهو آهي ته جيترو جماعت جي اڪثريت لاءِ سولو ٿئي، انهن مٿان ٻار نه ٿئي.
- 4- فجر کان سواءِ ٻين ۾ ٻن رکعتن ۾ برابر قرائت ڪرڻ مستحب آهي، امام اعظم ۽ ابو يوسف وٽ. امام محمد جو ان ۾ اختلاف آهي سندس چوڻ آهي ته پهرين رکعت ۾ تلاوت وڌيڪ

ڪرڻ مستحب آهي بلڪ سنت آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته فتويٰ محمد جي قول مٿان آهي. بحرالرائق مطابق امام اعظم ۽ ابو يوسف جي قول تي فتويٰ آهي. البتہ فجر بابت ان تي اتفاق آهي ته پهرين ۾ وڌيڪ پڙهڻ مستحب بلڪ سنت آهي، ٻه يا گهي ٽي يا هڪ يا گهي ٻه جي حساب سان ۽ ٻي رکعت پهرينءَ کان وڌيڪ پڙهڻ بالاتفاق مڪروه آهي، جيڪڏهن ٽن آيتن تائين آهي. ان کان گهٽ معاف آهي. البتہ جن جڳهين تي نبي صلي الله عليه وسلم جن کان وڌيڪ پڙهڻ منقول آهي، جيئن سبح اسم ۽ هل آتلى عيدين ۽ جمعي ۾، ڇو جو اتي اها سنت آهي اتي معاف ناهي. مڪروه آهي، جيئن بحرالرائق ۾ آهي. ۽ محيط ۾ آهي ته پهريائين رکعت جيڪڏهن ان خيال سان ڊگهي ڪئي وڃي ته ماڻهو پهچڻ ته ماڻهن تي اهو بار نه ٿئي ته ڪو حرج ڪونهي. بحرالرائق ۾ آهي ته چڱيءَ نيت سان مڙني ۾ ڊيگهه ڪرڻ به مڪروه ناهي

- 5- مستحب آهي سوره فاتحه فرض جي ٻن پوين رکعتن ۾ پڙهڻ.
- 6- هر رکعت ۾ سورت فاتحه مٿان بسم الله پڙهڻ. عيون ۾ ان طرح آهي. اڪثرڪتابن ۾ بسم الله فاتحه کان اڳ مستحب قرار ڏني اٿن جيئن گذريو.
- 7- تنحنح (ڪهنڪر) روڪڻ.
- 8- اوپاسيءَ ڏيڻ وقت وات ڍڪڻ. عيون وغيره ۾ ان طرح آهي. ڪفايت المؤمنين ۾ آهي ته اوپاسي روڪڻ پڻ مستحب آهي. هن طرح جو هيٺيون چپ ڏندن ۾ وٺي ڇڏي يا ڪاٻي هٿ سان وات ڍڪي ڇڏي. بحرالرائق ۾ خلاصه کان منقول آهي ته جيترو ممڪن ٿي سگهي ڏندن سان روڪي. هٿ يا ڪپڙي سان ڍڪڻ سان نماز مڪروه ٿيندي. ۽ ٻيو معلوم هئڻ گهرجي ته اوپاسي يا ڪنگهه سڄي نماز ۾ روڪڻ مستحب آهي. پر قرائت ۾ خصوصي طور ان جو ذڪر صرف عيون ۾ آهي. جو ان سان ان جو قريبي تعلق آهي. ان لحاظ سان ته اوپاسي ۽ ڪنگهه ڪنهنڪر

اڪثر قرآن پڙهڻ وقت ظاهر ٿيندي آهي. واللہ اعلم. ڪفايه المؤمنين ۾ امام مٿان قرائت جي مستحب ۾ ٻڌايل آهي ته ايترو زور سان پڙهي جو پهرين صف ٻڌي سگهي.

قرائت جا مڪروهات:

هيءُ مڪروهات ستاويھ آهن.

1. جنهن شيءِ لاءِ آهستي پڙهڻ جو چيل آهي اها زور سان پڙهڻ.
2. آيتون اڳرين سان گڻ اهڙيءَ طرح جو طريقي مطابق رکي نه سگهجن سنت آهي.
3. هروڀرو بي عذر ڪهنهڪار ڪرڻ جيتوڻيڪ لفظ ظاهر نه به ٿئي.
4. اوباسي ۽ وقت وات نه ڏيڪڻ.
5. قرائت وقت ڪا اهڙي شيءِ وات ۾ رکڻ جيڪا ترتيل ۾ رڪاوٽ وجهي.
6. تلاوت رکوع ۾ وڃي پوري ڪرڻ.
7. قيام کان بغير قرآن پڙهڻ.
8. قرائت ۾ ٽڪر ڪرڻ اهڙيءَ طرح جو سنت طريقي ملحوظ نه رهي: ڇو نه جماعت جي رعايت طور ڪيل هجي.
9. نماز ۾ سورت مقرر ڪري ڇڏڻ. اهڙي طريقي تي جو ان کان سواءِ ٻي نه پڙهي.
10. ٻن سورتن کي هڪ رکعت ۾ اهڙيءَ طرح گڏائڻ جو وچ مان هڪ سورت ڇڏيل هجي.⁽¹⁾ ڪن روايتن ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪا ڊگهي سورت وچ ۾ ڇڏيل هجي ته مڪروه ناهي. جو اها ٻن

(1) ان مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهن نمازي هڪ رکعت ۾ اهڙيءَ طرح ٻه سورتون پڙهيون جو وچ مان هڪ سورت کان وڌيڪ ڇڏي ڏنائين ته اهو مڪروه نه ٿيندو. جڏهن ته اهو 'خلاص' جي روايت جي خلاف آهي. ڇاڪاڻ ته خلاص ۾ آيل آهي ته جيڪڏهن نمازي هڪ رکعت ۾ اهڙيءَ طرح ٻه سورتون گڏ پڙهيون جو وچ ۾ هڪ سورت يا ڪهڙيون ڇڏي ڏنائين ته اهو مڪروه آهي. ذخيره ۽ خلاص ۾ آيل آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص پهرين رکعت ۾ هڪ سورت پڙهي ۽ ٻي رکعت ۾ ٻي سورت پڙهيائين انهن ٻن سورتن جي وچ ۾ هڪ سورت کان وڌيڪ ڇڏيل آهي ته مڪروه ناهي. پر جيڪڏهن ٻن سورتن جي وچ ۾ هڪ سورت آهي ته ڪي چون ٿا ته مڪروه آهي ڪي چون ٿا ته سورت ننڍي آهي ته مڪروه آهي. جيڪڏهن وڏي آهي ته مڪروه ناهي (شرح ڪيداني من عينه)

نندين سورتن جي برابر آهي. (بحرالرائق)

11. هڪ آيت مان ٻي آيت ڏانهن وڃڻ. ڇو نه وچ ۾ سورت هجي ۽ معنيٰ غلط نه ٿيندي هجي. پر جي معنيٰ غلط ٿئي ٿي ته نماز جائز ئي ڪانه ٿيندي.
12. پوئين سورت کي اڳيان ڪرڻ پل الڳ الڳ رکعتن ۾ هجي. پر جي پل ۾ ٿي وڃي ته مڪروه ناهي. خزانه الرواية ۾ ان طرح آهي. ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن پل ۾ پهرين رکعت ۾ قل اعدو برب الناس پڙهيائين ۽ ٻيءَ ۾ پڻ ساڳي پڙهيائين، ان جهڙا مثال فرض ۾ مڪروه آهن. پر نفلن ۾ ان جو خير آهي.
13. فرض ۾ ٻي رکعت پهرين رکعت کان ٽن آيتن جيترو ڊگهي ڪرڻ.
14. رحمت يا عذاب جي آيت تي بيهي رهڻ مقتدي ۽ امام لاءِ مطلقا مڪروه آهي. ۽ منفرد لاءِ فرضن ۾ مڪروه آهي.
15. امام جو نماز کي ايترو سنت جي خلاف ڊگهو ڪرڻ جو قوم تي گرو ٿي پوي.
16. سنت جي برخلاف جماعت جو خيال رکي امام جو نماز کي ننڍو ڪرڻ.
17. قوم کي جواب جو محتاج ڪرڻ. يعني واجب جي مقدار کان پوءِ امام جو رکوع ڪرڻ.
18. امام جي پٺيان مقتدي جي قرائت ڪرڻ.
19. امام جو سري نماز ۾ سجدي واري آيت پڙهڻ. پر جي آخر ۾ هجي ته پوءِ نه.
20. امام جو خوشيءَ يا غم مان فرض ۾ آيت کي ورجائي پڙهڻ.
21. هڪ سورت جي پڇاڙي هڪ رکعت ۾ ۽ ٻي سورت جي پڇاڙي ٻي رکعت ۾ پڙهڻ. اڪثر عالمن وٽ مڪروه آهي. قاضي خان وٽ صحيح اهو آهي ته مڪروه ناهي. جيتوڻيڪ ائين نه ڪرڻ افضل آهي. بحرالرائق.
22. ننڍي سورت (قصار مفصل) ٻن رکعتن ۾ ورهائي پڙهڻ فرض ۾

- مڪروه آهي.
23. فاتح سان گڏ هڪ يا ٻن ننڍين آيتن تي اڪتفا ڪرڻ.
  24. فرض جي هڪ رڪعت ۾ هڪ سورت کي دهرائڻ. ٻن رڪعتن ۾ به، ان شخص لاءِ جيڪو ڄاڻي ٿو.
  25. مقتديءَ جو رغبت (شوق ڏيارڻ) يا رهبت (خوف واريءَ) آيت ۾ صدق الله وبلغ رسوله چوڻ.
  26. غير عربي لهجي ۽ سر ۾ پڙهڻ.
  27. نماز ڏسي پڙهڻ مڪروه آهي. ان طرح العيون ۾ آهي ۽ كفاية المؤمنين ۾ گهڻو آهستي پڙهڻ. جو هڪ هڪ لفظ جدا ٿئي يا ٿوڙي پڙهڻ. مڪروه ڄاڻايل آهي ۽ آيت کي دهرائڻ مطلق طور مڪروه ڄاڻايل آهي.

فصل

رڪوع جا احڪام

رڪوع ۾ ڏهه شيون سنت آهن:

- 1- تڪبير چوندي رڪوع ڪرڻ.
- 2- امام جو تڪبير وڏي آواز سان چوڻ.
- 3- رڪوع وقت گوڏا پڪڙڻ.
- 4- ان دوران اڱريون سخت ڪولڻ.
- 5- ان ۾ ٽي ڀيرا تڪبير چوڻ، جيڪو ’ظا‘ ادا نه ڪري سگهي، سو ”سبحان ربي الكريم“ چئي.
- 6- تسبيح آهستي چوڻ.
- 7- رڪوع کان پوءِ ’قومه‘ ڪرڻ.
- 8- مٿو ڪٽڻ مهل امام جو سمع الله لمن حمده چوڻ، مقتدي جو ربنا ولك الحمد چوڻ ۽ منفرد جو ٻئي چوڻ.
- 9- امام جو سمع الله لمن حمده ڏاڍيان چوڻ.
- 10- قومه ۾ هر عضوي جو پنهنجي جاء تي قرار وٺڻ. ان طرح

عيون ۾ آهي. ۽ تون ڄاڻين ٿو ته نفس اعتدال واجب آهي. ۽ توقف مسنون آهي، مجتبیٰ جيڪا امام زاهديءَ جي تصنيف آهي، تنهن ۾ پنيءَ ۽ پيڙين جو هڪ ٻئي جي سامهون ۽ آڱرين جو قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ سنت ڄاڻايل آهي. پر صحيح حديث ۽ ڪتب ظاهر روايت مان ظاهر نه ٿو ٿئي بظاهر مراد هڪ پيڙي ٻي پيڙيءَ جي سامهون هجي. جيئن صاحب قاموس ”لصوق“ جي معنيٰ ’جي باري ۾ چيو آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن رکوع ۾ ”الصاق“ ڪندو ته گهڻي چرپر ٿي پوندي. هن طرح جو آڱريون قبلي ڏانهن نه رهنديون ۽ قيام ۾ چئن آڱرين جيترو پير ڪليا رکن جي سنت به نڪري ويندي. ۽ نحوين جو قول آهي ته ”الباءُ للصاق“ ’با‘ (ويجهرائيءَ لاءِ آهي) ۽ حديث ۾ پڻ الصاق الڪعاب پيڙين جي ويجهرائيءَ ۽ سامهون جي معنيٰ ۾ آيل آهي. ان ڪري پيڙي پيڙيءَ جي سامهون جي مراد ٿي سگهي ٿي. هن مسئلي جي وڌيڪ تحقيق بحرالرائق جي حاشي ۾ ڪاتب (مصنف) تفصيل سان نقل ڪئي آهي. والله اعلم.

مستحب:

مستحب ان ۾ پنج شيون آهن:

- 1- مٿو پني ۽ ڪلها برابر ڪرڻ
- 2- پيرن جي پٺ مٿان نظر ڪرڻ
- 3- منفرد جو ٽن کان مٿي اڪيءَ ۾ تسبيح چوڻ
- 4- مردن جو پيٺ ٻاهن کان پري رکڻ
- 5- هٿ قومه ۾ ڊگها ڇڏي ڏيڻ.

رکوع جا مڪروهات:

مڪروهات ۾ اٺويهه شيون آهن:

- 1- ٻئي هٿ رکوع ۾ وڃڻ وقت مٿي کڻڻ
- 2- ائين ٻئي هٿ رکوع مان اٿڻ وقت مٿي کڻڻ جيئن شافعيءَ جو

مذهب آهي

- 3- تکبير جو دهرائن يعني تسميع کان پوءِ مٿو کٽڻ مهل
تکبير چئي وري سڌو ٿيڻ وقت تکبير چئي، جيئن
ڪن روايتن ۾ آيو آهي.
- 4- فرض نماز ۾ تسبيح جي وقت ادعيه ماثوره وڌيڪ پڙهڻ
- 5- رکوع جي تسبيح وڏي آواز سان چوڻ
- 6- ٽن پيرن کان گهٽ تسميع چوڻ
- 7- تسبيحون ڇڏي ڏيڻ
- 8- قومه نه ڪرڻ
- 9- رکوع ۽ قومه ۾ اطمينان نه ڪرڻ
- 10- مٿو ڪلهن ۽ پنن کان مٿي ڪرڻ
- 11- مٿو هيٺ ڪرڻ يالڙڪائي ڇڏڻ
- 12- ٻنهي هٿن جون تريون ٻنهي رانن جي وچ ۾ رکڻ
- 13- تسميع يا تحميد سجدي ڏانهن وڃڻ وقت چوڻ. يعني قومه ۾ ان
کي مڪمل ڪرڻ گهرجي پر جيڪڏهن سجدي ڏانهن ويندي
مڪمل ڪندو ته مڪروه ٿيندو.
- 14- ڪنهن جي پيرن جو ڪڙڪو ٻڌي امام طرفان انتظار ڪرڻ.
- 15- آگرين سان تسبيحون ڳڻڻ
- 16- مردن لاءِ ٻانهون پيٽ سان ملائڻ.
- 17- پيرن جون آڱريون زمين تان مٿي کڻي ڇڏڻ
- 18- رکوع ڏانهن وڃڻ ۾ امام کان مقتديءَ جي اڳرائي ڪرڻ
جيڪڏهن امام مقتديءَ کي رکوع ۾ پهتو ته ٺيڪ نه ته
سندس نماز فاسد ٿي پوندي.
- 19- رکوع مان اٿڻ مهل مٿو مٿي کڻڻ ۾ امام کان اڳرائي ڪرڻ.
ان طرح عيون ۾ آهي. فتح القدير ۾ شيخ ابن همام، بحرالرائق ۾
شيخ ابن نجيم رکوع ڪرڻ وقت هٿ ٿيڙا ڪرڻ، جيئن ماڻهو
ڪندا آهن، مڪروه چيو آهي. ۽ حديث ۾ آيل آهي ته هٿ
ڪمان جي زه مثل رڪن گهرجن. سجدي ڏانهن وڃڻ وقت ساڄو

پاسو ڪاپي پاسي کان اڳيرو ڪرڻ ۽ اٿڻ وقت ڪاپو ساڄي کان اڳيرو ڪرڻ فتح القدير ۽ بحرالرائق ۾ مستحب شمار ڪيو اٿن. ڪفايت المؤمنين ۾ رکوع جي مڪروهات مان تڪبير نه چوڻ، هٿ گوڏن کان مٿي رکڻ، اڳيون نه کولڻ، اکيون ٻوٽڻ، پيرن ۾ نه ڏسڻ ۽ سجدي ڏانهن وڃڻ وقت ڪپڙو گوڏن کان مٿي چڪڻ، پڻ مڪروه شمار ڪيو اٿن.

فصل

سجدي جا احڪام

سجدي جون سنتون:

سجدي ۾ ٽي شيون مسنون آهن:

- 1- تڪبير سان گڏ سجدي ۾ هليو وڃڻ.
- 2- امام جو تڪبير وڏي آواز سان چوڻ.
- 3- ستن عضون تي سجدو ڪرڻ، عيون ان جو ذڪر ڪيو آهي مٿي بحرالرائق کان منقول گذريو ته اهو واجب آهي. ۽ اهو ئي مختار آهي.
- 4- ٽي پيرا تڪبير چوڻ.
- 5- تڪبيرون آهستي چوڻ
- 6- مٿو مٿي کڻڻ وقت تڪبير چوڻ
- 7- امام جو تڪبيرون وڏي آواز سان چوڻ
- 8- ٻن سجدن جي وچ تي 'جلسه' ڪرڻ
- 9- اهو اطمینان سان ڪرڻ
- 10- ٻئي سجدي ڏانهن تڪبير سان وڃڻ.

سجدي جا مستحب:

ان ۾ مستحب پڻ ٽي آهن:

- 1- پنهنجي عضون مان پهرين اها شيءِ زمين تي رکڻ جيڪا زمين کي ويجهي هجي. هٿن رکڻ کان اڳ ٻئي گوڏا زمين تي رکي. ان

- 1- کان پوءِ هٿ رکي. ان کان پوءِ نڪ ان کان پوءِ پيشاني.
- 2- اٿڻ وقت مٿين ترتيب جي ابتڙ ڪرڻ
- 3- سجدي وقت آڱريون ملائڻ
- 4- ٻن هٿن جي وچ ۾ سجدو ڪرڻ
- 5- هٿن جون آڱريون قبلي ڏانهن ڪرڻ
- 6- منفرد جو ٽن کان وڌيڪ تسبيحون چوڻ (اڪي ۾)
- 7- ٻاهون پيٽ کان، پيٽ رانن کان ۽ پني زمين کان پري رکڻ (مردن لاءِ) ۽ هيءُ سڀ ملائي رکڻ (زالن لاءِ)
- 8- پيشاني ۽ نڪ ٻئي زمين تي رکڻ. عيون ان طرح ذڪر ڪيو آهي نه ته مٿي گذري چڪو ته اهو واجب آهي. ۽ اهو ئي صحيح آهي.
- 9- سجدي جي حالت ۾ نڪ ۽ ڳلن ڏانهن نظر ڪرڻ.
- 10- ٻنهي پيرن جا آڱوڻا زمين تي رکڻ. ان طرح عيون ۾ آهي ڪن روايتن ۾ پيشاني ۽ نڪ زمين تي رکڻ سنت مۇڪده قرار ڏنو ويو آهي ۽ نڪ ڏانهن نظر ڪرڻ مستحب قرار ڏنو ويو آهي. ۽ ٻئي پير زمين تي رکڻ ڪن روايتن ۾ فرض قرار ڏنو ويو آهي، جيئن گذريو. ته پوءِ آڱرين مان (هتي) مراد سڀ ٿينديون جو سڀ آڱريون رکڻ مستحب آهي. بالاتفاق. واللہ اعلم.

سجدي جا مڪروهات:

ان ۾ ستاويهه شيون مڪروه آهن:

- 1- هڪ پير زمين تان ڪڍڻ
- 2- فرض ۾ تسبيحن ۾ مسنون دعائن جو واڌارو ڪرڻ
- 3- تسبيحون وڏي آواز سان چوڻ
- 4- تڪبير سجدي ۾ پوري ڪرڻ
- 5- زمين تي ڦوڪڻ، جيڪڏهن ٻڌڻ ۾ نه اچي.

- 6- گوڏا زمين تي ڪوڙڻ کان اڳ هٿ بنا عذر جي زمين تي ڪوڙڻ.
- 7- سجدي مان اٿڻ وقت هٿ ڪڍڻ کان اڳ گوڏا مٿي ڪڍڻ بنا عذر جي.
- 8- سجدي جي جڳهه اُن يا پٿريون وغيره ٻن کان وڌيڪ پيرا صاف ڪرڻ
- 9- هٿن جون آڱريون سجدي وقت کولڻ
- 10- پٽڪي جي وڪڙ تي بنا عذر جي سجدو ڪرڻ.
- 11- مٿيءَ سببان قميص يا ڪف يا پلڙو وڇائڻ ٿڌ يا گرميءَ جي سبب کان نه.
- 2 - پيٽ ران سان ملائڻ ۽ ران پٺيءَ سان ملائڻ ۽ پٺي زمين تي رکڻ. مردن لاءِ. ۽ اهي پري رکڻ عورتن لاءِ.
- 13- ٻاهون ملائي ڇڏڻ بنا انبوهيءَ جي.
- 14- ٻئي ڪارايون زمين تي وڇائڻ مردن لاءِ
- 15- سجدي وقت بنا عذر جي هٿ زمين تان ڪڍڻ
- 16- زمين تان ٻئي گوڏا ڪڍڻ بنا عذر جي
- 17- پيرن جون آڱريون قبلي کان ڦيرائڻ
- 18- اهڙيءَ تصوير تي سجدو ڪرڻ جا سولائيءَ سان نظر اچي مٿو ڪٽيل نه هجي.
- 19- ٻن سجدن وچ ۾ جلسو ڇڏي ڏيڻ
- 20- جلسي ۾ هڪ پير تي ويهڻ
- 21- جلسو ۾ ڪتي وانگر ويهڻ
- 22- ان ۾ پلٽي هڻي ويهڻ
- 23- ٻنهي پيرن جي ڪڙين تي ويهڻ. هيءُ سڀ بنا عذر واري صورت ۾ آهي
- 24- جلسو ۾ اطمينان ڪرڻ ڇڏي ڏيڻ

- 25- اڪيلي پيشاني يا اڪيلي نڪ تي سجدو ڪرڻ بنا عذر جي
- 26- سجدي ڏانهن وڃڻ ۾ مقتدي جو امام کان اڳرائي ڪرڻ. جيڪڏهن امام کي سجدي ۾ پهتو ته نه ته نماز فاسد ٿي پوندي.
- 27- امام کان اڳ مقتديءَ جو مٿو مٿي ڪٽڻ. ڄاڻڻ گهرجي ته ٻيو سجدو پهرئين سجدي جيان آهي. پر ٽين ۽ چوٿين رڪعت ۾ وڃڻ وقت جلس نه ڪبو. ان طرح عيون ۾ آهي مخفي نه رهي ته مسنون دعائون سجدي ۽ رکوع ۾ وڌائي پڙهڻ صحيح حديث ۾ آيل آهي. پر امام اعظم انهن کي نفل پڙهڻ سان مخصوص ڪيو آهي. پر صحيح مسلم جي حديث ۾ جيڪي مسنون دعائن تي مشتمل آهن. صلوات مڪتوب جو لفظ آيل آهي. جيئن مٿي 'وجهت وجهي' ۾ پڻ ذڪر ٿي چڪو. واللہ اعلم. هٿ ڳوڏن کان اڳ ۾ ڪوڙڻ سجدي ۾ ۽ ٻنهي هٿن کان اڳ ۾ ڳوڏا مٿي ڪٽڻ قيام ۾ ۽ واسطي جيڪي عذر آهن، تن عذرن مان هڪ عذر قيام وقت موزا پاتل هئڻ آهي. فرمايو اٿن ته جيڪڏهن موزا پاتل آهن ته جائز آهي بحرالرائق وغيره ۾ اهو مذڪور آهي. ۽ كفايت المؤمنين ۾ پير جي تري ڍڪڻ، جڏهن جماعت سان نماز پڙهندو هجي، سجدي جي مستحبن مان چيل آهي ۽ ان طرح اساس المصلي ۾ آهي. البته بحرالرائق ۾ خلاصه کان منقول آهي ته جيڪڏهن سجدي ۾ پير ڍڪيائين ته مڪروه ٿيندو. ان ڪري نه ڍڪڻ بهتر آهي. ڇو ته ان ۾ ڪو حرج به ڪونهي. ۽ كفايت المؤمنين ۾ رکوع ۽ سجدن جي تسبيحن ۾ برابري به مستحبن مان شمار ڪئي اٿن. ۽ سجدي جي مڪروهن مان:

1- تڪبير نه چوڻ

- 2- ان ۾ اڪيون ٻوٽن
- 3- نڪ طرف نه ڏسڻ
- 4- هٿ گوڏن اڳيان رکڻ
- 5- فرض ۾ امام جو ٽن تڪبيرن کان مٿي پڙهڻ. تڏهن جيڪڏهن جماعت کي ڏکيو لڳي. پر بحرالرق ۾ اڪيون ٻوٽن هن ارادي سان ته توجهه هڪ طرف ٿئي جائز قرار ڏنو آهي.

فصل قعدِي جا احڪام

قعدِي ۾ ڇهه شيون مسنون آهن:

- 1- سجدي مان قعدِي ڏانهن تڪبير سان هجڻ.
- 2- امام جو هيءُ تڪبيرون ڏاڍيان چوڻ.
- 3- کاهو پير وچائي ان مٿان ويهڻ ۽ ساڄو پير اڀو ڪرڻ مردن لاءِ ۽ عورتن لاءِ کاهي چتر ٿي ويهڻ.
- 4- پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن مٿان آخري قعدِي ۾ تشهد کان پوءِ درود پڙهڻ.
- 5- پنهنجي لاءِ ۽ مڙني مؤمنن لاءِ قرآن حديث جي دعائن جي مشابه درود کان پوءِ دعا پڙهڻ.
- 6- تشهد، درود ۽ دعا آهستي پڙهڻ.

قعدِي جا مستحب:

قعدِي ۾ ست شيون مستحب آهن:

- 1- ٻئي تريون رانن تي رکڻ
- 2- آڱريون سڌيون رکڻ اهڙيءَ طرح جو گوڏي جي مٿي تائين پهچن
- 3- هٿن ۽ پيرن جي آڱرين جو منهن قبلي ڏانهن ڪرڻ
- 4- آڱرين کي عادت مطابق کولڻ
- 5- هنج ۾ ڏسڻ.

- 6- ٻئي پير پلؤ سان ڏکڻ ڪن جي خيال مطابق
- 7- مسبوق جو امام جي فارغ ٿيڻ تائين انتظار ڪرڻ. عيون ۾ ان طرح آهي. ڄاڻڻ گهرجي ته مسبوق جو امام جي فارغ ٿيڻ تائين انتظار ڪرڻ فتح القدير ۽ بحرالرائق ۾ واجب ڄاڻايل آهي. ايستائين جو اڪيلي نماز ختم ڪرڻ بنا ضرورت جي، جيئن گذري چڪو، مڪروه تحريمي آهي. بظاهر اهو ئي صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته امام جي پيروي ارادي سان نڪرڻ واري واجب ۾ به واجب قرار ڏنل آهي. ان ڪري اعتماد فتح القدير ۽ بحرالرائق مٿان ڪرڻ گهرجي، عيون ۽ تيسير الاحڪام جهڙن تي نه ڪرڻ گهرجي. واللہ اعلم. ۽ ٻنهي پيرن جي آڱرين جو قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ به ڏکيائيءَ کان خالي ڪونهي. ان ڪري چيو اٿن ته جيترو ٿي سگهي. جيتوڻيڪ برجنديءَ ۾ آهي ته مختصر وقايه جي عبارت مان جيڪو سمجه ۾ ٿو اچي اهو هيءُ آهي ته ٻنهي پيرن جي آڱرين جو منهن ڪرڻ گهرجي، ڪاٻي پير جي آڱرين جو منهن ڪرڻ ڏکيو ٿئي ٿو. ۽ خلاصه ۽ خزانه المفتين ۾ ساڄي پير جون آڱريون آيل آهن.

قعدِي جا مڪروهات:

قعدِي ۾ ٽه شيون مڪروه آهن:

- 1- اڀرڻ تي ويهڻ
- 2- ڪٽي وانگي ويهڻ
- 3- پلٽ هڻي ويهڻ هي ٽئي بنا عذر جي صورت ۾ آهن
- 4- تشهد درود يا دعائن کان اڳ بسم الله چوڻ
- 5- ٻئي گوڏا هڻڻ سان پڪڙڻ
- 6- تشهد جي روايت ۾ آيل لفظن کان وڌيڪ الفاظ چوڻ
- 7- سلام کان اڳ بنا ڪنهن عذر جي پيشانيءَ تان مٿو مهتي صاف ڪرڻ

8- تشهد يا درود يا دعائون ڏاڍيان پڙهڻ

9- سلام کان اڳ بنا عذر جي مسبوق جو رهيل نماز ادا ڪرڻ لاءِ اٿڻ، ان طرح عيون ۾ آهي ۽ كفايت المؤمنين ۾ قعدہ جي مڪروهات مان ٻنهي پيرن کي وڇائي انهن تي ويهڻ ۽ ٻئي پير هڪ پاسي ڇڪڻ ۽ هنج ۾ نه ڏسڻ ۽ گهڻيون دعائون پڙهڻ جو مقتدين تي بار ٿين ۽ درود نه چوڻ. سلام چوڻ وقت ڪلها نه ڏسڻ. ران تي آڱريون رکڻ وقت ضرورت کان وڌيڪ آڱريون کولڻ. ۽ مٿو گهڻو جهڪائڻ به شمار ڪيل آهن. عيون ۽ ڪيداني ۾ شهادت جو اشارو ڪرڻ تشهد جي مڪروهات مان شمار ڪيل آهي. ۽ منية المفتي ۾ مسبح (اشهد آگر) سان اشارو ڪرڻ مڪروه شمار ڪيو ويو آهي خلاصه ۽ مضمرات ۾ چيل آهي ته صحيح اهو آهي ته اشارو نه ڪجي. والولواجية ۽ التجنيس به ان موقف جا آهن فتويٰ به ان تي آهي. ڇاڪاڻ ته نماز جو بنياد سڪون تي آهي ۽ شرح وقايه ۾ شافعيءَ کان آهي ته اشارو ڪرڻ گهرجي. ۽ چيو اٿس ته ان طرح اسان جي علماءَ کان به آيل آهي ۽ ذخيره ۾ آهي ته شهادت وقت اشهد آگر سان اشارو ڪرڻ گهرجي. ۽ درر البحار ۾ آهي ته اشهد آگر سان اشارو ڪرڻ گهرجي ۽ ان تي ئي فتويٰ به آهي. ۽ فتح القدير ۾ ان جي نقل ڪرڻ کان پوءِ محمد کان ان جي ڪيفيت به نقل ڪيل آهي. چيچ ۽ ان سان پري واري آگر پڪوڙيندو ۽ وچين ۽ آڱوڻي سان حلقو ٺاهيندو. ۽ اشهد آگر اپني ڪندو. ۽ ان طرح ابو يوسف کان امالي ۾ پڻ منقول آهي. شيخ چيو آهي ته هيءُ اشاري جي صحيح جو فرع آهي. ۽ گهڻن مشائخن کان منقول آهي ته اشارو ٻنهي نه ڪرڻ گهرجي ۽ اهو روايت ۽ درايت جي خلاف آهي ۽ محمد کان منقول آهي ته اشاري جي جيڪا ڪيفيت منقول آهي

سان امام ابو حنيفه جو قول آهي. ان ڪري ابن همام جو قول ”روايت جي خلاف هجڻ“ دليل آهي ته روايت صحيح اسانجي ٽنهي عالمن کان اشارو واري آهي. جيئن نقل ٿيو. ۽ خلاف درايه هئڻ وارو قول اشارو آهي ان طرف جيڪو صحيح حديثن، مسلم وغيره کان اشاري جي تنصيص بابت آيو آهي. ۽ اهو گهڻو آهي. ۽ مذكوران کان مشڪواه المصاييح ۾ سنت آهن. ۽ ظاهر اهو آهي ته اهو سنت آهي. جيئن برجنديءَ ۾ امام زاهديءَ کان منقول آهي. ان چيو آهي ته اسان جي اصحابن کان روايتون ان تي متفق آهن ته اشهد اڳر سان اشارو سنت آهي. ۽ بحرالرائق ۾ مجتبىٰ کان منقول آهي ته اسان جي امامن کان روايتون متفق آهن ته اهو سنت آهي ۽ ان طرح ڪوفين کان به ۽ مديني وارن کان به آهن ۽ گهڻين روايتن تي عمل ڪرڻ اوليٰ آهي. ۽ ملقط ۾ ابي نصر کان منقول آهي ته اشاري بابت علمائن ۾ اختلاف ناهي. انتهائي شايد سندس مراد محقق علماء ۽ متاخرين آهن ۽ ان مسئلي جي تحقيق ۾ شيخ رحمت الله عليه جيڪو تمام وڏن مرتبن وارو آهي تنهن هڪ جدا رسالو لکيو آهي ۽ سنية ۽ استحباب ان ۾ مقرر فرمايو اٿس. مذڪوره رسالو راقم الحروف جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. والله الموفق فتح القدير ۾ آهي ته صحيح مسلم ۾ ساڄو هٿ رکڻ ۽ ان جون آڱريون بند ڪرڻ آيو آهي. انهن ٻن جو گڏ ٿيڻ ممڪن ئي ڪونهي. شايد مراد هيءُ هجي ته پهريائين ڪولي ۽ پوءِ اشاري وقت بند ڪري. انتهائي ۽ اهو گجهو نه رهي ته هيءُ ڪرڻ سان عمل ڪثير لازم ايندو. جتي انهيءَ عمل جي ئي نقطئه نظر کان اشاري کي مڪروه سڏيو ويو هجي اتي هن عمل ڪثير جي صرف تطبيق خاطر جيڪا ان کان سواءِ ٻين طريقن سان به ممڪن ٿي سگهي ٿي، جيئن

فتح القدير جي حاشيه ۾ لکيل آهي. کيئن ٿي اجازت ڏني سگهجي. واللہ المعين ۽ اشاري جو وقت بالاتفاق شهادت وارو وقت آهي. شمس الائمہ حلواني چيو آهي ته اگر ڪڙي لا اله وقت ڪبي ۽ الا الله وقت رکي ڇڏي. ته جيئن اگر ڪڙن نفيءَ لاءِ ۽ رڪن اثبات لاءِ ٿئي. انتهی. هڪ ڏينهن ڪن دوستن هن فقير کان پڇيو ته المتحيات ۾ وحده لاشريك ڪونهي. ان جو ڪهڙو سبب؟ چيم ان جا وجه مختلف ٿي سگهن ٿا. هڪ اهو ته اگر جو اشارو جيئن صحيح حديث ۾ آهي ته شيطان تي لوهي تير کان سخت آهي، ان ڪري ان تي ڪفايت ڪئي وئي آهي، ٻيو اهو ته جيئن ته معراج ۾ فرشتن کان اهو ڪلمو وارد ٿيو. ۽ اتي شرڪ جي مقام ئي نه هو. تنهن ڪري شرڪ جو رد ڏيڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي. جيئن معارج النبوه وغيره ۾ آيل آهي ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن کي خطاب ڪيل آهي ته ثنا چئو. فرمايو اثن التحيات لله والصلوة والطيبات. الله تعالى سبحانه فرمايو: السلام عليك ايها النبي ورحمة الله وبركاته پاڻ سڳورن فرمايو. عرض ڪيائون السلام علينا و على عباد الله الصالحين. ملائڪن چيو اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا عبده ورسوله. انتهی. صالحن سان گڏ گنهگار ٻانهن جو ذڪر ڇڏي ڏيڻ بابت اهو نڪتو ٻڌايو اٿن ته انهن کي پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن ڪمال شفقت وچان لفظ 'علينا' ۾ داخل فرمايو آهي ۽ اهو بعيد ناهي ڇاڪاڻ ته پاڻ رحمة للعالمين آهن.

فصل سلام جا احڪام

سلام جيڪڏهن پل ۾ ڏني ٿو ته نماز سلامت آهي. جيئن گذريو. پر عيون ۾ آهي ته هيءُ اهڙو وقت آهي جو نماز جي وصف ۾ شبهو هوندو آهي جيئن ان پوريءَ کي پوري سمجهڻ. البتہ جيڪڏهن اصل نماز ۾ شبهه هجي، جيئن چئن رکعتن واري نماز ۾ مقيم گمان ڪري ته آءٌ مسافر آهيان، يا وتر ۾ گمان ڪري ته تراويحون آهن. يا مسبوق پوري نماز جو گمان ڪري، ته انهن صورتن ۾ نماز کي منيد کان شروع ڪرڻو پوندو ۽ تڪبير تحريمه چوڻي پوندي. انتهائي ۽ بحالرائق ۾ مذڪور آهي ته جيڪڏهن مسبوق پل مان امام سان گڏ يا ان کان اڳ سلام چوندو ته ان ۾ ڪوبه حرج ڪونهي. پر جيڪڏهن امام کان پوءِ چوندو ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن مسئلي جي ڄاڻ نه هجڻ جي ڪري پل ۾ يا ڄاڻي وائي چوندو ته نماز فاسد ٿي پوندي جيئن گذريو.

سلام جون سنتون:

سلام ۾ ٻه شيون سنت آهن:

- 1- پهريون سلام ساڄي ۽ ٻيو کاٻي چوڻ.
- 2- مقتدي جو امام سان گڏوگڏ سلام چوڻ.

سلام جا مستحب:

ان ۾ پنج شيون مستحب آهن:

- 1- کاٻي ساڄي منهن ڦيرائڻ اهڙيءَ طرح جو گلن جي سفيدي پنهي پاسي ڏسڻ ۾ اچي.
- 2- پنهنجي ڪلهن کي سلام وقت ڏسڻ.
- 3- امام جي سلام اندر مقتدين ۽ حفاظت ڪندڙ فرشتن جي نيت ڪرڻ.
- 4- مقتدي جي جنهن پاسي امام هجي ان پاسي امام جي نيت

ڪرڻ. جيڪڏهن امام جي پنهنجي هجي ته پنهنجي پاسي امام جي نيت ڪرڻ ۽ منفرد جي حفاظت ڪندڙ فرشتن جي نيت ڪرڻ.

5- امام جو پهريون سلام وڏي آواز سان چوڻ ۽ ٻيو سلام ان کان آهستي چوڻ.

سلام جا مڪروهات:

ان ۾ مڪروه پڻ پنج شيون آهن:

- 1- صرف هڪ سلام چوڻ.
  - 2- امام جو ٻئي سلام آهستي چوڻ.
  - 3- ٻيو سلام پهرئين کان وڏي آواز ۾ چوڻ.
  - 4- لفظ السلام عليكم ورحمة الله جي مٿان واڌارو ڪرڻ.
  - 5- سنت طريقي کان بنا نماز مان نڪرڻ جيئن ڄاڻي وائي ٿي يا قوس ڏيڻ يا ڳالهائڻ يا ڪوبه ڪم ڪرڻ سلام کان سواءِ. مڪروه تحريمي آهي، ڇاڪاڻ ته سلام جيڪو واجب آهي اهو ڇڏڻو ٿو پوي.
- خاص رڪنن سان تعلق رکندڙ مڪروهات بيان ڪرڻ کان فارغ ٿي هاڻي خارجي مڪروهات بيان ڪجن ٿا، جيڪي وقت ۽ رڪن سان خاص ناهن.

فصل

خارجي مڪروهات

اهي ڇاڻيون جن ۾ نماز مڪروه آهي پندرهن آهن:

- 1- ڦريل زمين.
- 2- ڦريل مصلو.
- 3- ڪعبت الله جي ڇت جي مٿان چوڻ سترهه به هجي.
- 4- عام اچ وڃ جي جاءِ جتي ماڻهن جو هل هجي.
- 5- بنا ستر جي صحراء ۾ جيڪڏهن ڪنهن جي لنگهن جو

امڪان هجي.

- 6- وهنجڻ جي جاءِ ۾
  - 7- حمام ۾. بحرالرائق ۾ لڪي ٿو ته جيڪڏهن حمام ۾ جاءِ پاڪ هجي تصوير سامهون نه هجي ته ڪو حرج ڪو نهجي.
  - 8- جانور ذبح ڪرڻ جي جاءِ تي
  - 9- ڪچري گهر ۾
  - 10- اٺن جي ويهڻ جي جاءِ تي
  - 11- گهوڙن جي ٻڏڻ جي جاءِ تي
  - 12- قبرستان ۾. ها البت نماز لاءِ جيڪڏهن اُتي ڪا جڳهه ٺهيل آهي ۽ سامهون قبر ناهي ته پوءِ پڙهي سگهجي ٿي. (بحرالرائق)
  - 13- بت خاني ۾
  - 14- نشي گهر ۾
  - 15- اهڙيءَ جاءِ ۾ نماز پڙهڻ جنهن ۾ حيوان جي تصوير هجي. هالبت مٿو ڪٽيل هجي يا اڪثر کاڌل هجي ته پوءِ ڪو حرج ناهي. يا ڪيسي ۾ پيل پيسن جي تصوير هجي ته به ڪو حرج ڪونهي. العيون. كفاية المؤمنين ۾ آهي ته اهڙي زمين ۾ نماز پڙهڻ به مڪروه آهي جنهن ۾ جهڳڙو هجي يعني مقرر شخص جي ملڪيت نه هجي.
- ڪافرن جي زمين ۾ به مڪروه آهي. يعني انهن جي ملڪيت مخصوص ٿيل هجي يا اجازت بنا ڪنهن زمين تي پوءِ اهل ڪتاب جي هجي يا نه هجي.
- ڪافرن جي رهڻ جي جاءِ ۾.
- مسجد جي ڇت تي بنا عذر جي ۽ اهڙي ڇت تي جيڪا نماز مهل لڏي. اهڙي مسجد ۾ جنهن جي آڏو رڌڻ جي ٻئي هجي يعني وچ ۾ پت نه هجي. ۽ اهڙي ڇت تي جنهن هيٺان پليٽي هجي.
- ۽ مينهن ۽ ٻڪرين جي واڙي ۾ ۽ بنا پردي گهٽيءَ ۾ جتي ماڻهن جي اڳيان لنگهڻ جو احتمال هجي.
- يهودين نصارن جي عبادت گاه ۾.

اهڙي جاء ۾ جتي باه يا ڏيئو سامهون هجي. ڪنز ۾ ان لاءِ چيل آهي ته مڪروه ناهي. بحرالرائق ۾ آهي ته ان ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. صحيح اهو آهي ته اهو مڪروه ناهي.

اهڙي گهر ۾ نماز پڙهڻ جتي ساز هجن.

اهڙي گهر ۾ جتي ڪتو هجي.

اهڙي گهر ۾ جتي بدبوءِ ايندي هجي.

اهڙي مصليٰ ۾ نماز پڙهڻ جنهن ۾ بدبوءِ هجي چوڻ پاڪ به هجي.

اهڙي گهر ۾ جيڪو نقش واري هجي.

اونداهي گهر ۾ جيڪڏهن فرض نماز هجي ۽ سترو (جيڪو

اوڻ خاطر نماز پڙهندڙ آڏو رکندو آهي) ويجهو رکڻ به مڪروه آهي. ۽

اهڙي گهر ۾ جتي چڪي لڳل هجي اتي نماز پڙهڻ مڪروه آهي.

انتهي ما في كفاية المؤمنين مختصراً.

ستره بابت جيڪو ويجهو چيل آهي. ان جي ڪراحت جي حد

معلوم نه ٿي آهي. ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته سنت هيءُ آهي ته سترو ٽن گزن

کان وڌيڪ پري نه هجي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ان کان گهٽ مطلق

جائز ٿيندو. ستري جا ڪجهه احڪام هي آهن ته هٿ جيترو ڊگهو

مستحب آهي ۽ ٽولهه اگر جيتري هجي ته ڪوڙي سگهجي. هڪ روايت

مطابق اڃا به ڊگهو هجي. هڪ روايت مطابق بي فائده آهي. هڪ

جماعت اهو ئي صحيح چيو آهي ۽ ان کي هڪ پاسي ڏانهن رکجي. جو

ستو سامهون رکڻ ممنوع آهي امام جو سترو، جيڪڏهن وڌيڪ

ميسر نه ٿي سگهي ته سڀني (مقتدين) لاءِ ڪافي ٿي ويندو. اڪثر

مشائخن هن خيال جا آهن ته ليڪي ڪڍڻ جي ضرورت ڪانهي.

ڪن وٽ مسنون آهي. هڪ روايت مطابق ويڪر ۾ چنڊ وانگر هجي.

هڪ روايت مطابق ڏيکڻ ۾. امام نووي هن کي اختيار ڪيو آهي. ۽

شيخ ابن همام ليڪ جي سنت هئڻ جو چيو آهي. چاڪاڻ جو ابو

داؤد ۽ ابن ماجه جي حديث ۾ ليڪ مطلق ذڪر ٿي آهي. اهو ئي امام

محمد جو قول آهي. ۽ شيخ ابن همام به ان کي ئي اختيار ڪيو آهي.

فصل

پهراڻ جا مڪروهات

كفايت المؤمنين ۾ آهي ته پهراڻ جا ٽيويه مڪروه آهن:

- 1- پهراڻ ڳاڙهو يعني معصفر.
- 2- پهراڻ پيلو يعني زعفران جي رنگ وارو.
- 3- ابريشم (پٽ) وارو
- 4- ست ۽ ريشم وارو يعني ٻنهي ۾ نماز مڪروه آهي. ڇاڪاڻ ته اهو پاڻ حرام آهي.
- 5- سنهون پهراڻ جو اوگهڙ جي جاءِ کان سواءِ بدن ڏسڻ ۾ اچي. ⁽¹⁾ ۽ عورتن لاءِ اهو جائز ناهي.
- 6- كسيل پهراڻ
- 7- يهودين جو ڪپڙو ⁽²⁾
- 8- ڪافر جو پهراڻ (هڪ نسخي مطابق مجوسين جو پهراڻ)
- 9- چور جو پهراڻ (هيءُ پهرئين نسخي ۾ ناهي).
- 10- ريشمي پونيءَ سان وار ٻڌڻ.
- 11- نئين پهراڻ هئڻ باوجود پراڻو پهراڻ.
- 12- سادو پهراڻ جڏهن سٺو موجود هجي.
- 13- مٿو اگهاڙو
- 14- پتڪي هئڻ باوجود ٽوپي.
- 15- گوڏ هئڻ باوجود صرف پهراڻ.
- 16- پهراڻ هئڻ باوجود خالي گوڏ.
- 17- زري لڳل چڪني جو پهراڻ.
- 18- ڪمر بندي زريءَ لڳل.
- 19- سونن هٿيارن ٻڌڻ.
- 20- فارسي ڪپڙي هوندي هندي ڪپڙي ۾ نماز پڙهڻ (يعني سادو ۽

⁽¹⁾ پر جي اوگهڙ واري جاءِ به ڏسڻ ۾ اچي ته پوءِ نماز جائز ئي ڪانه ٿي سگهندي (مترجم)
⁽²⁾ پهرئين نسخي ۾ ائين نمبر نصارن جو ڪپڙو به ڄاڻايل آهي. عبدالله واري نسخي ۾ حاشيه ۾ ڄاڻايل آهي ته ”هڪ نسخي ۾ ائين نمبر تي امانت رکيل پهراڻ پاڻ ڄاڻايل آهي.“

ديسي ڪپڙو باوجود ولائتي ۽ سٺي ڪپڙي موجود هئڻ جي)
 21- ڪلهي تي چادر رکي ان جو هڪ پاسو لڙڪائي ڇڏڻ. فتح
 القدير ۾ آهي ته ان ئي حڪم ۾ هيءُ به داخل آهي ته ڪپڙو
 ڪلهن تي رکي، قبا بنا ٻانهن پائڻ جي پائي. پر بحررائق ۾ آهي ته
 ان سان متاخرين اختلاف ڪيو آهي. ۽ مختيار قول اهو آهي ته
 اهو مڪروه ناهي. انتهائى. بظاهر نفى ڪراحت تحريميءَ جي آهي
 ڇاڪاڻ ته ڪراحت جو حڪم نهايه وغيره ۾ مبسوط کان
 آيل آهي.

22- بي نمازيءَ جا ڪپڙا پائڻ.

23- زالن وانگر مٿي تي چادر ڪرڻ.

فصل

عام مڪروهات

- يعني جيڪي ڪنهن رڪن سان مخصوص نه هجن،
 ڪفايت المؤمنين ۾ انهن کي ٽيٽيه شمار ڪيو ويو آهي پر انهن
 مان ٽي بيان ٿي چڪا آهن باقي ٽيه هيءُ آهن
- 1- سوڙهي وقت ۾ نماز پڙهڻ
  - 2- معاوضي تي نماز پڙهڻ
  - 3- وارن کي ڳنڍ ڏيڻ، بحرالرائق ۾ آهي ته ظاهر اهو آهي ته اهو
 مڪروه تحريمي آهي.
  - 4- ڪنگهڪار ورجائي ورجائي ڪرڻ تلفظ کان سواءِ.
  - 5- هٿ ڏاڙهيءَ طرف ڪرڻ.
  - 6- ساڄي ڪاٻي ڪنڌ ڦيرائڻ کان سواءِ ٺهائڻ.
  - 7- ٽيڏي اک سان ڏسڻ
  - 8- جواب ڏيڻ لاءِ ڪنڌ لوڏڻ
  - 9- ٽن پيرن کان گهٽ جسم ڪنهن
  - 10- ڳائڻ وڃائڻ ڏانهن ڪن ڏيڻ

- 11- مٿي جي چوڌاري قميص جو ٽڪرو ٻڌڻ ۽ ٻيو اگهاڙو ڇڏڻ. بر خلاف ان جي جيڪو پٽڪي مان ڏسڻ ۾ اچي.
- 12- اوڀاسي زور سان اچڻ يعني روڪڻ جي ڪوشش نه ڪرڻ
- 13- سجدي جي جاءِ تان سجدي ڪرڻ مهل پٿريون پري ڪرڻ. جيڪڏهن تڪليف جو باعث ٿين ته هڪ ڀيرو ڪجي، ان جي اجازت آهي. ان باوجود انهن کي ڇڏي ڏيڻ سنت آهي. (بحرالرائق)
- 14- خلال ڪرڻ
- 15- ڏنڊن ڪرڻ
- 16- ڪپڙن ۽ جسم سان ڪيڏڻ
- 17- آگرين مان نڪاء ڪيڏڻ
- 18- سستيءَ وقت نماز پڙهڻ
- 19- ننڊاڪڙيءَ حالت ۾ نماز پڙهڻ
- 20- پشاب جو زور هجي ان حالت ۾ نماز پڙهڻ.
- 21- پاڇاني جي زور باوجود نماز پڙهڻ صحيح حديث ۾ آيل آهي ته طعام جي حاضر هئڻ وقت نماز ناهي ۽ نه فضلات روڪڻ وقت نماز آهي. امام زبلي هواروڪڻ فضلات ۾ شامل ڪيو آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن وقت گهٽ هجي ته انهيءَ ڪراهت سان نماز پڙهڻ گهرجي جو قضا کان بهتر آهي.
- 22- کائڻ کان پوءِ وات ڌوئڻ بنا نماز پڙهڻ
- 23- بار بار وات ۾ زبان ڦيرائڻ
- 24- ٻارڙن جي اوگهڙ ۾ ڏسڻ
- 25- ارادي سان اکرن ڏانهن ڏسڻ
- 26- اوچتي اکرن تي نظر پوي ۽ پوءِ انهن تي نماز ۾ سوچڻ
- 27- طعام جي موجود هوندي نماز پڙهڻ. يعني وقت جي وڌيڪ هئڻ باوجود.
- 28- کهاڻگهارو ۽ ٿڪ اچڻ
- 29- سنگهه ڪيڏن يعني نڪ صاف ڪرڻ

30۔ سوڙهي موزي سان نماز پڙهڻ. ۽ عيون ۾ مڪروه ڪمن مان مک مارڻ يا ان کي مٽيءَ ۾ پورڻ به شمار ڪيو آهي. مراد ٿورڙي ڪرڻ سان آهي نه ته گهڻي ڪرڻ سان نماز ٽٽي پوندي. جيئن اچي ٿو. هيءُ اهڙو وقت آهي جنهن ۾ ايڏائڻ نه گهرجي. پر ايڏاءُ پهچي ته ڪو حرج ناهي ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. ۽ قميص سان يا ڪنهن شيءِ سان هوا وٺڻ، ٽن کان گهٽ پيرا ۽ آسمان ڏانهن ڏسڻ. ۽ ڏندن ۾ ڦاٿل شيءِ ٻاهر ڦٽي ڪرڻ يا کائڻ. ۽ اکيون ٻوٽي ڇڏڻ ان صورت ۾ جڏهن حضور دل خاطر نه هجن. ان طرح بحرالرائق ۾ چيل آهي. آرس پڇڻ، آڱريون آڱرين ۾ دٻائڻ. گهڻي عمل سان موزه لاهڻ ۽ خوشبوءِ سنگهڻ ۽ بي عذر بار ڪرڻ. ۽ امام بلندي تي اڪيلو بيهي، جيڪا قد کان وڌي هجي. اڪثر هن خيال جا آهن ته گز کان مٿي هجي ته مڪروه آهي. ان طرح اڪيلي امام جو هيٺاهينءَ ۾ ساڳئي مقدار مطابق بيهڻ مڪروه آهي ۽ مقتدي جو اڪيلو بيهڻ اهڙي صف پويان جنهن ۾ ڪشادگي آهي ۽ مقتديءَ جو جماعت وارو وقت وچ صف ۾ ڪنهن ٻي نماز سنت وغيره ۾ وڃائڻ.

پڄاڻي

مڪروهات ۽ ڪجهه گذريل مسئلن جي تحقيق بابت

بحرالرائق ۾ آهي ته نماز ۾ ڪوبه غير ضروري فعل جنهن جو ڪوبه صحيح غرض نه هجي. مڪروه تحريمي آهي. البت پگهر اگهڻ ۾ ڪوبه حرج ناهي. ڪن مشائخن وٽ اهو به مڪروه آهي. ٻنهي قولن ۾ تطبيق هن طرح آهي ته بنا ضرورت جي اگهڻ مڪروه آهي، ضرورت ۾ اگهڻ جائز آهي، حديث ۾ جيءَ جو آيل آهي اهو ضرورت جي بنياد تي يا جواز بيان ڪرڻ خاطر آهي. فتاوىٰ خانيه ۾ آهي ته پيشاني تان مٿي يا ڪچرو نماز مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ اگهجي ۽ جيڪڏهن ڏکيائي ٿي ٿئي ۽ نماز مان توجهه هٽائي ٿي ته فارغ ٿيڻ

کان اڳ به ڪو حرج ڪونهي. پر جيڪڏهن ڏکيائي نه ٿو سمجهي ته وچ نماز ۾ اڳهڻ مڪروه آهي. ۽ تشهد کان يعني تشهد پوري ٿيڻ کان اڳ مڪروه ناهي. محيط ۾ ان کي صحيح ڪوٺيو ويو آهي ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته اهو مٿي اسان ”عبث“ (غير ضروري فعل) جي جيڪا تعريف ڪئي، ان سان شامل آهي. يعني پنهنجي هٿ سان پنهنجي بدن کي ڇهن جيڪڏهن ڪنهن به ضرورت کان سواءِ هوندو ته اهو ”عبث“ ۽ غير ضروري ٿيندو، البتہ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جي ڪري بدن ۾ خارش ٿئي جيڪا ڏکونيندڙ ۽ نماز مان ڌيان هٽائيندڙ آهي ته ان ۾ ڪوبه حرج ڪونهي. ۽ اها عبث ۽ غير ضروري نه ٿيندي. انتهي. البتہ اڳين پيڇڻ بابت بحرالرائق ۾ آهي ته اهو ان لائق آهي ته مڪروه تحريمي هجي. البتہ نماز کان ٻاهر بنا ضرورت جي مڪروه تنزيهي آهي. ۽ پڻ منجهس مڪروهات ۾ آڱريون آڱرين ۾ ڏيڻ نماز ۾ مڪروه تحريمي قرار ڏنل آهي. ۽ نماز جي انتظار واري حالت ۾ پڻ مڪروه آهي ۽ مڪروهات مان هڪ اهو به آهي ته ٻئي وڏا گوڏا اڀا ڪرڻ. اهو طحاوي جو قول آهي. پيرن جون ٻئي تريون مٿي ڪرڻ ۽ کڙين تي ويهڻ. ڪرخيءَ وٽ ٻئي مڪروه تحريمي آهن. ان جي بحرالرائق ۾ چٽائي آيل آهي. سجدي ۾ ٻئي ٻانهون وڇائڻ به مڪروه آهي. جيئن گذريو ۽ بحرالرائق واري چيو آهي ته ظاهر اهو آهي ته مڪروه تحريمي آهي. ۽ مڪروهات مان هڪ نماز ۾ پلٽ هڻي ويهڻ به آهي جيڪڏهن عذر نه هجي. جيڪو حديث ۾ آيل آهي ته نماز نفل پلٽ هڻي پڙهجي سو ضرورت جي مدنظر آهي. يا جواز بيان ڪرڻ جي طور آهي. مڪروهات نماز منجهان ڪپڙا ڪٽڻ به آهي. يعني سجدي ۾ وڃڻ وقت قميص يا گوڏ يا سلوار هٽڻ سان هن خيال سان مٿي ڪرڻ ته ڦاٽي نه پوي ۽ بحرالرائق ۾ پهراڻ جا پلٽو ڪٽڻ ۽ چيلهه ٻڌڻ ان ۾ شامل ڪري ان کي مڪروه چيو ويو آهي. خلاصه ۾ چيو ويو آهي ته چيلهه ٻڌڻ سان نماز مڪروه نه ٿيندي. شايد سندس مراد پهراڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن ڪپڙي سان ٻڌڻ هجي. ڇاڪاڻ ته ڪراهن مخصوص پهراڻ سان هٿن فتاوىٰ دائودي وغيره ۾ واقع آهي. ڪپڙي ڪٽڻ ۾ صاحب مغرب پهراڻ مٿان گوڏ ٻڌڻ به

شامل ڪيو آهي ۽ نماز وقت ٻاهون کڻڻ به ان ۾ شامل ڪيو اٿس. مڪروهات ۾ هڪ آيتن ۽ سورتن ۽ تسبيحن جو ڳڻڻ، ڳڻيو اٿن، صاحبين وٽ مڪروه ناهي. بحرالرائق ۾ آهي ته اختلاف آڱرين يا تسبيح سان ڳڻڻ ۾ آهي. البت جيڪڏهن آڱرين جي نشانين تي ڳڻجي يا دل ۾ ياد رکجي ته مڪروه ڪونهي، اتفاقاً. اڪثر هيءُ احڪام فرض ۽ نفل ۾ عام چيا اٿن. ڪنز⁽¹⁾ ۾ شيخ طاهر لکيو آهي ته نفلن ۾ مڪروه نه هئڻ ۾ ڪو به اختلاف ناهي اختلاف صرف فرض ۾ آهي. ۽ مڪروهات مان بحرالرائق ۾ آندل آهي، ڪنهن رڪن کي ٻيءَ جڳهه تي ياد ڪرڻ، سبب ڪراهت جو ڄاڻائيندي چيو اٿس ته ان ۾ ٻه خرابيون آهن هڪ جاءِ ڇڏڻ ۽ ٻيو ٻيءَ جڳهه تي ادا ڪرڻ. پڻ مڪروهات مان هڪ سورت شروع ڪرڻ ۽ ان جي هڪ يا هڪ کان گهٽ آيت تلاوت ڪري اڌ ۾ ڇڏي ٻي سورت شروع ڪرڻ آهي ڇو نه صرف هڪ حرف ئي پڙهيو هجي، مؤلف جي دل ۾ اچي ٿو ته اهڙي جڳهه جتي ماڻهو پنهنجي مٿان مسنون سورتون لازم ڪري ٿو ڇڏي جيئن قل هو الله فجر يا مغرب جي سنت ۾ يا اهڙي ڪنهن ٻئي موقعي تي جيڪڏهن پل ۾ ڪا به سورت زبان تي اچي وڃي ته ٽن ننڍين آيتن يا هڪ ڊگهي آيت جيترو پڙهي ان کان پوءِ مقرر سورت پڙهي. ته جيئن پنهنجي جو حق ادا ٿي وڃي. واللہ اعلم. مڪروهات مان هڪ وات ۾ درهم يا دينار رکڻ آهي. جيڪو قرآن پڙهڻ ۾ رڪاوٽ نه هجي. جيڪڏهن حرفن ادا ڪرڻ ۾ رڪاوٽ ٿي ته نماز جائز نه ٿيندي. جيئن خلاصه وغيره ۾ آهي ۽ مڪروهات مان امام جي رڪنن ادا ڪرڻ ۾ تڪرر ڪرڻ کي به شمار ڪيو اٿن. بحرالرائق ۾ آهي ته مڪروهات مان آهي ته امام اهڙي تڪرر ڪري جو مقتدي سنت ادا نه ڪري سگهن. اهو ۽ هيءُ به مڪروهات مان شمار ڪيو اٿن ته امام نماز کان پوءِ ويهي:

”اللهم انت السلام ومنك السلام واليك يرجع السلام

تبارکت يا ذا الجلال والاكرام“

(1) ڪنز مان ’ڪنز العمال‘ مراد آهي جيڪو علم حديث ۾ آهي. لکاتبه عفي عنه

ڪان وڌيڪ پڙهي. هر اهڙي نماز ۾ اهو مڪروه آهي جنهن جي پٺيان سنتون آهن. پر هن ۾ تمام گهڻو اختلاف آهي شمس الائمہ حلواني جو مذهب ان جي جواز جو آهي. خلاصو ان جو اهو آهي ته سنتون اهم آهن. ڪٿي دعائون، جيڪي سنت ۽ مستحب آهن، تن جي ڪري سنتون رهجي نه وڃن. بهتر اهو آهي ته مغرب کان سواءِ جو ان ۾ پير هلائڻ کان سواءِ ڏھ ڀيرا توحيد جو ڪلمو پڙهڻ حديث ۾ آيو آهي. ٻين نمازن ۾ وڌيڪ وقت نه ويهجي. سنت مؤڪده کان پوءِ اهي دعائون پڙهي جيڪي نماز کان پوءِ جون آهن ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته مڪروهات مان بنا عذر جي نماز ۾ عمل قليل اختيار ڪرڻ آهي انتهائى. نانگ يا وچون مارڻ نماز ۾ مڪروه ناهي. جيڪڏهن ٿوري عمل سان آهي ته. پر جيڪڏهن عمل ڪثير جي ضرورت ٿئي ته نماز نئين سر شروع ڪري. ۽ هيءُ عمل ڪثير به ان صورت ۾ جائز چيو اٿن جڏهن نانگ يا وچون اڳيان لنگهي ۽ ڏنگ جو خوف هجي. اڳيان ناهي ته پوءِ مڪروه آهي. (النهايه)

▪ بحرالرائق ۾ آهي ته واجب ڇڏڻ سان نماز قطعي طور مڪروه تحريمي ٿي ويندي. جيڪڏهن سنت مؤڪده قويه ڇڏي وئي ته پري ناهي ته مڪروه تحريمي ٿئي. ڇاڪاڻ ته اها واجب ڇڏڻ جي برابر آهي. جيڪڏهن غير مؤڪده آهي ته مڪروه تنزيهي آهي البتہ مستحب ڇڏڻ ڪراحت جو موجب ناهي بلڪ خلاف اولي آهي. ته ڄاڻڻ گهرجي ته مڪروه جي باب ۾ قاعدو ڪليو هيءُ آهي ته واجب ڇڏڻ مڪروه تحريمي آهي. سنت مؤڪده ڇڏڻ مڪروه تنزيهي آهي. اڪثر چوڻ مطابق ۽ غرر افڪار ۽ بحرالرائق مان ڪن جڳهين تان معلوم ٿو ٿئي ته مستحب ڇڏڻ پڻ مڪروه تنزيهي آهي. ۽ كفايت المؤمنين ۽ عيون ۾ مڪروهات ڳڻڻ مان پڻ هيءُ معنيٰ مستفاد ٿئي ٿي. پر مڙني مستحبين کي ان ۾ شامل نه

ڪيو اٿس. شايد اهم مستحبين کي ڪافي سمجهيو اٿس. واللہ اعلم. جڏهن مڙني خاص عام مڪروهن کان نماز صاف ۽ خالص ٿيل هوندي ته حساب ۾ ايندي جيڪڏهن مڪروه تحريمي واقع ٿي ويو ته ان جو موٽائڻ واجب آهي. جيڪڏهن مڪروه تنزيهي واقع ٿي ويو ته موٽائڻ مستحب آهي. جيئن شيخ ابن الهمام فتح القدیر ۾ ذڪر ڪيو آهي. واللہ الموفق.

فصل نماز جو طريقو

جيئن ته مڪروهات جي بيان مان فارغ ٿياسين. هاڻي مسنون نماز جو طريقو، مڙني فقهاء عظام جي پيرويءَ ۾ ذڪر ڪريون ٿا. ۽ ان جي ضمن ۾ جيڪي سنتون ۽ مستحب رهجي ويا آهن سي معتبر ڪتابن مان مستنبط ڪري بيان ڪريون ٿا ته جيئن انهن تي عمل ڪندڙ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي قول ته ”صلوا كما رئيتموني اصلي“ جي قول تي عمل ڪندڙ ثابت ٿي وڃي. انشاء الله.

سو ’الله تو آهر‘ ڪري اسين شروع ڪريون ٿا ته جڏهن ماڻهو نماز شروع ڪرڻ گهري ته حاضر قلب ٿي فرض جو تعين ڪري. بنا مد ڏيڻ يا چڪڻ جي الله اڪبر چئي. نمازي مرضيءَ وارو آهي ته هٿ اڳ ۾ ئي کڻي يا تڪبير جي شروع کان ختم ڪرڻ تائين هٿ کڻڻ ۽ رکڻ جا ٻئي عمل بجا آئي ڇڏي. ٻنهي صورتن ۾ هٿن جون آڱريون پنهنجي اصلي حالت تي هٿن گهرجن. ۽ ٻنهي هٿن جي ترين جو قبلي ڏانهن منهن هجڻ گهرجي ۽ پيڙيءَ وانگر هٿ هيٺ آئي ساڄي هٿ جو اندريون حصو کاٻي هٿ جي پٺيءَ تي رکي دن مٿان ائين ٻڌي ڇڏجي، جو ننڍي آڱر ۽ آڱوٺي سان کاٻي هٿ (ڪارائيءَ ۽ هٿ جي جوڙ وٽان) پڪڙجي ۽ رهيل ٽي آڱريون ڪارائيءَ جي پٺيءَ تي اصل حالت ۾ ڊگهيون رکي ڇڏجن. ان سان گڏ وگڏ ٿنا پڙهي اعوذ بالله بسم الله چئي. ان کان پوءِ فاتحه سوره يا ٽن آيتن سان پڙهي. جڏهن امام ”والضالين“ چوي ته آهستي امام جيان آمين چئجي.

قيام وقت ٻن پيرن وچ ۾ چئن آڱرين جيتري وٽي هئڻ گهرجي ۽ ٻنهي پيرن تي برابر وزن رکڻ گهرجي ۽ نظر پيرن کان سجدي جي جاءِ تائين ڪرڻ گهرجي مٿني عضون کي چرپر کان محفوظ رکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ”لو خشع قلبه لخشع جوارحه“ صحيح حديث آهي.⁽¹⁾ قراآت کان فارغ ٿي الله اڪبر چئي رکوع ۾ ويجبو. الله اڪبر جي الف سان جهڪڻ شروع ڪبو ۽ ٻئي سڌي ڪرڻ تائين تڪبير پوري ڪبي. رکوع ۾ نظر پيرن جي پٺيءَ تي هئڻ گهرجي ۽ ٻنهي هٿن سان ٻنهي گوڏن کي سڪ جهلجي. ۽ آڱريون کليل رکجن. ۽ پٺا ڪلها ۽ مٿو برابر رکجن، اهڙيءَ طرح سان جو جيڪڏهن پاڻيءَ جو تانو مٿان رکيو وڃي ته ان کي لوڏو نه اچي ۽ ٻانهون ڪمان جي زه وانگر جهلڻ گهرجن. ڏوڙيون نه ڪجن. ٻانهون ڏوڙيون ڪرڻ مڪروه آهن. رکوع ۾ تڪبيرون پوريون پڙهڻ گهرجن. پر جيڪڏهن امام تڪرر ڪري ته ان جي پيروي ڪجي. بخلاف تشهد جي، جو اهو پورو پڙهڻ گهرجي. ’سمع الله لمن حمده‘ چوندي ئي مٿو مٿي کڻڻ گهرجي ۽ ’ربنا لڪ الحمد‘ قومه ۾ چوڻ گهرجي. ۽ الله اڪبر چوندي سڌو سجدي ۾ ائين وڃي جيئن پاڻيءَ ۾ ٽٻي هڻبي آهي. ۽ پهريائين گوڏا پوءِ هٿ پوءِ نڪ ان کان پوءِ پيشاني رکڻ گهرجي. ان وقت ساڄي پاسي جهڪيل هئڻ گهرجي. جيڪڏهن مقتدي هجي ته تحميد تي ڪفايت ڪري. اٿڻ وقت ان جي ابتڙ ڪرڻ گهرجي.

شروع ساڄي پاسي کان ڪجي. ۽ سجدو نڪ ۽ پيشانيءَ تي ڪجي. ۽ ٻئي ٻانهون پاسن کان ڌار ۽ زمين کان مٿي رکجن. انبوهي نه هجي ته. پر جيڪڏهن انبوهي هجي ته جيئن آسان ٿئي تيئن ڪجي. پيٽ ۽ ران وچ ۾ پڻ وٽي هجڻ گهرجي، مٿي ايترو هجي جو چيلڙو هيٺان لنگهي وڃي، اهو تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن هر عضوو پنهنجي جاءِ تي هجي. ۽ گوڏا برابر سڌا ٿيل هجن. ۽ هيءُ ڪشادگي

(1) صحيح مسلم ۾ حديث آيل آهي ته اصحاب سڳورا رضوان الله تعالى عليهم اجمعين پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي زماني ۾ قيام وقت نظر پيرن تي رکندا هئا. ان کان پوءِ اصحاب عظام جي زماني ۾ سجده جي جاءِ تي رکندا هئا ۽ سجدي جي جاءِ کان پوءِ ڪنهن پاسي نظر نه ڦيرايائون.

مٿئين طريقي تي حاصل ٿي سگهندي، ۽ ٻار هٿن، نڪ ۽ پيشانيءَ تي برابر اچڻ گهرجي. جيڪڏهن گهڻو ڊگهو ٿبو يا گهٽ ٿبو ته عضوو کڻڻ ۾ فرق اچي ويندو. ۽ پڻ ٻار صرف پيشانيءَ تي پوندو. ان کي بزرگن غلط قرار ڏنو آهي. ۽ نظر سجدي ۾ نڪ جي پاسن تي ڪرڻ گهرجي. ۽ آڱريون ٻنهي هٿن جون برابر رکڻ گهرجن. ۽ ٻئي آڱوٺا ڪنن جي ڀاڙين جي سامهون هجن. ۽ ڪن روایتن ۾ آهي ته ڪلهن برابر هجن. پهريون مستحب، بلڪ مسنون آهي. ۽ ٻنهي پيرن جون آڱريون قبلي ڏانهن منهن ڪيل هجن. ۽ ٻار پير جي پٺن تي هٿن گهرجي، ۽ سجدي جون تسبيحون مڪمل ڪري الله اڪبر چئي تشهد وانگر ويهجي. ٿورو توقف ڪري تڪبير چئي ٻيو سجود ادا ڪجي، ان کان پوءِ تڪبير چوندِي زمين تي ٽيڪ ڏيڻ بنا هٿ ڳوڏن تي رکي اٿڻ گهرجي. ۽ وچ ۾ هٿ نه ٻڌجن. جيئن ڪي ماڻهو ٻڌندا آهن. ڇاڪاڻ ته قرائت واريءَ جڳهه تي هٿ ٻڌڻ جو فرمايو اٿن. نبي صلي الله عليه وسلم جن جي صفت ۾ صحيح حديث آهي ته:

اذا نهض نهض علي ركبتيه واعتمد علي فخذه.

جڏهن اٿندا هئا ته ڳوڏن تي اٿندا هئا ۽ رانن تي ٽيڪ ڏيندا هئا.

۽ طئي آهي ته هيٺ وڃڻ جي ابتڙ اٿڻ ٿيندو آهي. يعني هيٺ وڃڻ ۾ ران زمين تي رکندو ۽ مٿي اٿڻ ۾ زمين کان ڪٿي رانن تي رکندو. ۽ ان طرح اٿندو. تنهن ڪري هٿ ٻڌڻ بدعت بلڪه مڪروه ٿيندا.

عورت جي نماز:

مٿي جيڪو گذريو سو مرد لاءِ آهي البت عورت جي نماز ڏهن شين ۾ مرد جي خلاف آهي:

- 1- تڪبير وقت هٿ ڪلهن تائين سيني سان ملائي ڪندي.
- 2- سيني تي هٿ ٻڌندي

- 3- رکوع ۾ آڱريون گوڏن تائين پهچائيندي.⁽¹⁾
- 4- آڱريون کليل نه رکندي
- 5- سجدي ۾ ڀيٽ ران سان ملايل رکندي.
- 6- ٻاهون پاسن سان مليل رکندي.
- 7- سڀ عضوا هڪ ٻئي سان مليل رکندي.⁽²⁾
- 8- پيرن جون آڱريون اڀيون نه ڪندي
- 9- قاعدي وقت ٻئي پير ساڄي پاسي کان ٻاهر رکندي
- 10- جهري نمازن ۾ پڻ آهستي پڙهندي

هڪ رکعت پوري ٿي ٻي رکعت ان ئي طريقي سان بجا آڻبي سواءِ هن جي ته ثنا تعوذ نه پڙهيو. جيئن ٻي رکعت جي ٻئي سجدي مان فارغ ٿيو ته کاٻي پير تي ويهيو ۽ ساڄو پير اڀو ڪيو ۽ ٻئي هٿ ران تي رکيا. هٿن جون آڱريون قبلي ڏانهن گوڏي جي ڪناري برابر هجن ۽ نظر هنج ۾ هجڻ گهرجي، ۽ شهادت چوڻ وقت اشارو ڪيو، جيئن ئي تشهد مان فارغ ٿجي، ٽين رکعت طرف زمين تي ٿيڪ ڏيڻ کان سواءِ اٿجي، بسم الله کان پوءِ صرف فاتحه پڙهجي، چپ ڪرڻ ۽ تسبيح پڙهڻ ٻئي جائز آهن. سورت به جائز آهي پر افضل فاتحه تي اڪتفا ڪرڻ آهي. ٻه ٽين ٻن رکعتن کان پوءِ پهرين وانگر قاعدي ۾ ويهجي. تشهد پڙهي درود ۽ گذريل دعائون پڙهي سلام مؤمنن ۽ ملائڪن جي نيت سان ورائجي. نظر ٻنهي سلامن ۾ ٻنهي ڪلهن تي پوڻ گهرجي. گل پوئين صف آڏو نمايان ڪرڻ گهرجن. مقتدي جنهن پاسي امام هجي ان پاسي ان جي نيت ڪن. جيڪڏهن امام جي پٺيان هجي ته ٻنهي سلامن ۾ ان جي نيت ملحوظ هجي. اڪثر ماڻهو سلام جي نيت کان بيخبر آهن.

(1) رکوع، سجدي ۽ قعدي ۾ ٻانهي آزاد عورت جيان آهي. البته تڪبير تحريره وقت رفع اليدين ۾ اها مردن جيان آهي. ان طرح فتاوىٰ ۾ آهي. (جوهره النيره شرح القدوري).
 (2) عورت ڏهن شين ۾ مرد جي خلاف ڪندي. تڪبير تحريره وقت هٿ ڪلهن تائين ڪندي. ساڄو هٿ کاٻي مٿان ٻين هيٺان ٻڌندي. ڀيٽ ران کان ڌار نه ڪندي. بغل ظاهر نه ڪندي. پلٽ هڻي ويهندي. رکوع ۾ آڱريون نه کوليندي. مردن جي امامت نه ڪندي. انهن جي جماعت مڪروه آهي. انهن جي امامت ڪندڙ سندن وچ ۾ بيهندي جهري نمازن ۾ جهر نه ڪندي. ٻانهي سڀني ڳالهين ۾ آزاد عورت جيان آهي سواءِ تڪبير تحريره وقت رفع اليدين جي ان ۾ اها مردن جيان آهي. (جوهره النيره في باب صفت الصلوة من عينيه)

جيئن بحرالرائق ۾ پڻ چيل آهي ته سلام کان پوءِ توقف ڪجي. اهو سنت مؤڪد آهي. فتح القدير ۾ ”اللهم انت السلام و منك السلام واليك يرجع السلام“ تي مختصر ڪيل آهي، پر حديثن ۾ استغفار ۽ ٻيون دعائون پڻ آيل آهن، جن کي لڪنڊر (مصنف) فتوح الاوراد ۾ آندو آهي. ۽ جيڪڏهن وقت عصر يا صبح هجي ته قبلي ڏانهن منهن ڪري يا جماعت ڏانهن منهن ڪري، جيڪڏهن ڏهن کان مٿي آهر ته جماعت ڏانهن منهن ڪري دعا گهرجي. اها دعا مقبول آهي. اهو تڏهن آهي جڏهن پوئين صف ۾ ڪو نماز پڙهندڙ سامهون نه هجي. فرض کان پوءِ ڪلمه طيبه پڙهڻ جائز آهي، مڪروه ناهي. جيئن ڪن روايتن ۾ آيو آهي ته اهو ترجيح ڏنل ۽ مقبول ناهي. ان ڪري مضمرات ۾ آيل آهي ته صلوٰه مڪتوبه کان پوءِ وڏي آواز سان ”لا اله الا الله محمد الرسول الله“ چئبو. جڏهن جماعت سامهون هجي ته پنهنجي ساڄي پاسي طرف مڙي ويهجي. منهن ساڄي طرف وارن ماڻهن ڏانهن ڪري ويهجي. ان کان پوءِ اٿي فرض واري جڳهه مٿاڻي ٻي جڳهه تي سنت ادا ڪجي. افضل قبلي جو ساڄو پاسو آهي جيڪو نمازيءَ جو کاٻو پاسو ٿيندو. اهو فتاویٰ خانيه ۾ مذڪور آهي.

دعا وقت هٿ ڪلهن تائين ڪنجن. دل ۾ پڙهڻ گهرجي. ۽ منهن نمائو هٿ گهرجي. ۽ ٻئي هٿ ملايل هٿن گهرجن جيئن مسڪين ماني گهرڻ وقت ڪندو آهي. ان طرح آهي الشريعة ۾. ۽ بحرالرائق ۾ آهي ته هٿ آسمان ڏانهن ڪنجن. انتهي. دعا پوري ٿيڻ کان پوءِ هٿ منهن تي ڦيرائجن. اهو سنت آهي. ۽ فرض سان لڳولڳ مهم جي طور تي فاتح پڙهڻ بدعت آهي. الخلاصه. جيڪڏهن سنت کان پوءِ پاڻ سڳورن لاءِ فاتح پڙهجي ته بدعت حسنه آهي. واللہ اعلم جيئن ته علماء ظاهر (جي سمجهاڻي) منجهان فارغ ٿياسين هاڻي نماز اولياءِ اهل باطن جو ذڪر ڪجي ٿو.

نماز اولياءِ اهل باطن

جائن گهرجي ته نماز جو نچوڙ ۽ روح خشوع (عاجزي - نورث) آهي. ۽ حديث ۾ آيل آهي ته:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يقبل الله صلوة امرء لا يشهد قلبه كما يشهد بدنه و ان الرجل على صلواته دائم. ولا يكتب له عشرها اذا كان قلبه ساهيا.

رسول الله صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته الله تعالى ڪنهن ماڻهوءَ جي نماز ايسٽائين قبول نه ٿو ڪري جيستائين سندس دل نماز ۾ ائين حاضر نه هجي جيئن سندس جسم حاضر آهي. ۽ بيشڪ مرد پنهنجي نماز ۾ هميشه هوندو آهي. پر (نماز مان) ڏهين پتي به ان لاءِ نه لکي ويندي جيڪڏهن ان جي دل غافل هوندي.

لا هيا وفي الخبر ان العبد اذا قام الي الصلوة رفع الله تعالى الحجاب بينه و بينه و واجهه بوجهه الكريم. الحديث
حديث ۾ آهي ته بيشڪ ٻانهو جڏهن نماز لاءِ اٿندو آهي ته الله تعالى سندس ۽ پنهنجي وچ مان حجاب کڻي ڇڏيندو آهي ۽ ان ڏانهن پنهنجي منهن مبارڪ سان متوجه ٿيندو آهي. الحديث.
وفي الحديث ايضا ان العبد اذا قام فانه بين يدي الرحمن فاذا التفت قال له الرب الي من تلتقت؟ الي من هو خير لك مني؟ ابن آدم اقبل الي فاني خير لك ممن تلتقت اليه. الحديث.

۽ پڻ حديث ۾ آهي ته ٻانهو جڏهن قيام ڪندو آهي ته اهو پنهنجي رحمن جي آڏو هوندو آهي. پوءِ جڏهن ٻئي پاسي متوجه ٿيندو آهي ته کيس رب چوندو آهي ته ڪنهن ڏانهن متوجه ٿين ٿو. ڇا اهو تو لاءِ مون کان ڀلو آهي؟ اي ابن آدم مون ڏانهن اچ مان تو لاءِ ان کان ڀلو آهيان جنهن ڏانهن تون متوجه ٿين ٿو. (الحديث)
سيد الطائف جنيد بغدادی قدس سره چيو آهي ته:
لكل شيء صفوه و صفوه الصلوة التكبيره الاولى.
ڪنهن چيو آهي ته:

النية بالله لله من الله اي بمشاهده الله خالصة لله صادرة من الله.

يعني نيت الله جي الله لاءِ ۽ الله کان آهي. يعني الله جي شاهدي لاءِ خالص الله ڪارڻ ۽ الله کان صادر ٿيندڙ. جيئن هٿ ڪڍڻ ٿا تيئن دنيا ۽ آخرت کي پٺي پويان ڦٽو ڪجي. ۽ دل مان الله کان سواءِ هر شيءِ جو خيال ڪڍي ڇڏجي.⁽¹⁾ جيئن حديث ۾ آيو آهي ته:

صل صلوا مودع اي مودع لهواه سواه و دنياه⁽¹⁾ اهڙي نماز پڙه جو الله کان سواءِ دنيا جي هر شيءِ وسري وڃي. و قد ورد ان المؤمن اذا توجها للصلوا تتباعدت منه الشيطان في اقطار الارض خوفا منه، لانه يتاهب للدخول علي الملك، فاذا كبر حجب عنه ابليس و يضرب بينه وبينه سرادق، ولا ينظر اليه، و واجهه الملك الجبار بوجه، و اذا قال الله اكبر اطلع الملك في قلبه فاذا رآه ليس في قلبه اكبر من الله عزوجل شيء يقول صدقت الله تعالي اكبر في قلبك كما تقول. و تشعشع من قلبه نور يلحق ملكوت العرش ويكشف له بذلك النور ملكوت السماوات والارض ويكتب له خسوع ذالك النور حسنات. الحديث. ذكره في عوارف المعارف.

حديث ۾ آيو آهي ته بيشڪ مؤمن جڏهن نماز لاءِ وضو ڪندو آهي ته شيطان کانئس زمين جي چيڙي تائين ڀڄي ويندو آهي. هن خوف ۾ ته اهو تيار ٿي رهيو آهي بادشاه وٽ وڃڻ لاءِ. پوءِ جڏهن تڪبير چوندو آهي ته ابليس کانئس پردي ۾ هليو ويندو آهي. سندس ۽ هن جي وچ ۾ اوت اچي ويندي آهي ۽ ان کي ڏسي نه سگهندو آهي. ۽ ان طرح مالڪ جبار ڏانهن پنهنجي منهن سان

(1) چار ڀيرا الله اڪبر تڪبير ۾ جيئن ٻڌندو، هر ڀيري هڪ بزرگ عالم ناسوت سفلي عنصر، علوي سماوي ۽ ملڪوت سفلي ۽ اعليٰ رواحي کي نظر ۽ ملاحظه هيٺ آڻيندو ۽ اشهد ان لا اله الا الله ۾ واحديت جبروت جو پورو مشاهدو ڪندو ۽ اشهد ان محمد رسول الله ۾ لاهوت وحدت ۾ حاضر ٿيندي، بقاء البقاء سان حقيقي فلاح ۽ وصال طرف ڪامڙي ٿيندو. تان جو الله اڪبر مهل بزرگيءَ ذات تحت الاهي ۾ محو ٿيندو سمجهندو جو سمجهندو. منه

(1) عبدالله واري نسخي ۾ هيءَ لفظ هن طرح آيل آهن: ”اي مودع لهوان و دنياه و ڪل شيءِ سواه“

متوجه ٿيندو آهي. جڏهن الله اڪبر چونڊو آهي ته مالڪ سندس دل ۾ نهاريندو آهي. جڏهن ڏسندو آهي ته سندس دل ۾ الله کان وڌيڪ ڪا به شيءِ وڏي ڪانهي ته چونڊو آهي، تو سچ چيو! الله تعاليٰ تنهنجي دل ۾ بيشڪ ائين وڏو آهي جيئن تون چئين ٿو، ۽ سندس دل مان نور جا شعاع نڪرندا جيڪي ملڪوت عرش سان وڃي ملندا آهن. ۽ ان سان ملڪوت السماوات والارض جو نور کلي پوندو. ۽ انهيءَ نور جو خشوع سندس لاءِ نيڪي لکندو. (الحديث)

الله اڪبر کي بار بار هر رڪن سان ورجائڻ جو راز اهو آهي ته ماڻهو غفلت مان نڪري اچي. ته جيئن ترقي ماڻي، تنهن ڪري الله اڪبر سندس وڏائيءَ کي ذهن ۾ رکي ائين چوي جو پاڻ گم ٿي وڃي. ۽ پوري ڪائنات سندس عظمت آڏو سرهنن جي دائي جيان هجي. ۽ ان کي پڻ الله تعاليٰ جي جمال جو ظهور سمجهي ۽ ان طرف ٻنهي توجهه نه ڪري. حق جل و عليٰ جي ڪمال جي مطالعہ مان از خود مٿي اچي ۽ ڄاڻي ته اهو ڏسندڙن جي ڏسڻ کان وڏو آهي. بلڪ هن طرح ته ٻيا به ان کي وڏائيءَ سان ياد ڪندا آهن.

لا احصي ثناء عليك انت كما اثنيت على نفسك وسبحانك اللهم الخ هن معني سان پڙهي ته پاڪ ٿو ڄاڻان تو کي مڙني امڪاني نقصن کان. ۽ مڙني ڪمال جي وصفن جو تو کي مالڪ ٿو ڄاڻان تون تمام وڏين برڪتن ۽ ڀلائيءَ وارو آهين. تنهنجو اسم جنس جيڪو ذات مقدسہ صفات عاليه ۽ افعال ڪامله تي دلالت ڪري ٿو سو تمام وڏي عظمت وارو ۽ بلند تر آهي، جيڪو بيان ئي نه ٿو ڪري سگهجي. ۽ ناهي ڪوبه معبود، معشوق ۽ موجود تو کان سواءِ.

۽ سورة فاتحہ پڻ عظمت ۽ ثناء جو لحاظ رکي پڙهجي. جيئن صحيح حديث ۾ وارد آهي ته:

قال رسول الله صلي الله وسلم حاكيا عن الله تعاليٰ
قسمت الصلوة بيني وبين عبدي نصفين فاذا قال
العبد الحمد لله رب العالمين قال حمدني عبدي و
اذا قال الرحمن الرحيم قال اثنى علي عبدي. واذا

قال مالك يوم الدين قال مجدي عبيد. و اذا قال
اياك نعبد و اياك نستعين قال هذا بيني وبين
عبيد و اذا قال اهدنا الصراط المستقيم قال الله
هذا لعبدي ولعبدي ما سأل. (رواه مسلم)

رسول الله صلي عليه وسلم فرمايو ته الله تعالي فرمايو آهي ته،
مون پنهنجي ۽ ٻانهي جي وچ ۾ نماز کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي،
جڏهن ٻانهو الحمد لله رب العالمين چونڊو آهي تڏهن الله تعالي چونڊو
آهي ”حمدني عبيد“ (منهنجي ٻانهي منهنجي ساراھ کني) جڏهن
الرحمن الرحيم چونڊو آهي تڏهن الله تعالي فرمائيندو آهي ”اثنى علي
عبيد“ (منهنجي ٻانهي منهنجي ثنا کني) جڏهن ”مالڪ يوم الدين“
چونڊو آهي تڏهن الله تعالي فرمائيندو آهي ”مجدني عبيد“ (منهنجي
ٻانهي منهنجي بزرگي بيان کني) جڏهن ”اياک نعبد و اياک
نستعين“ چونڊو آهي تڏهن الله تعالي چونڊو آهي ”هاذا بيني وبين
عبيد“ (هيءُ منهنجي ۽ منهنجي ٻانهي جي وچ ۾ آهي) جڏهن چونڊو
آهي ”اهدنا الصراط المستقيم“ تڏهن الله تعالي فرمائيندو آهي: ”هذا
لعبدي و لعبدي ماسأل“ (هيءُ منهنجي ٻانهي لاءِ آهي ۽ منهنجي ٻانهي
لاءِ اهو آهي جنهنجو سوال ٿو ڪري) (رواه مسلم). ان ڪري فاتح
معنى جو خيال رکي پڙهجي. ته جيئن الاهي خطاين جو ڳي ٿي سگهي.
عوارف المعارف ۾ فرمائي ٿو ته شيخ سراج فرمايو آهي ته، جڏهن ٻانهو
تلاوت شروع ڪري ته حاضر دماغيءَ سان ائين شروع ڪري جو
پاڻجي ته الله کان ٻڌي رهيو آهي. يا الله آڏو پڙهي رهيو آهي. ان طرح
جي حاضر دماغيءَ/ حاضر دلي حاصل ٿي سگهي ته بهتر نه ته معنى
جو لحاظ رکي پڙهي، يعنى چارئي حمد: جمع يا جمع ۽ تفرقه، يا تفرقه،
جمع بتفرقه ۽ تفرقه بجمع ثابت آهي الله تعالي لاءِ. حامد ۽ محمود
حقيقه ۾ انهن مڙني مرتبن ۾ هن لحاظ کان آهي جو پروردگار مڙني
عالمين، معلومن ۽ اعيان ثابت جو آهي. فيض اقدس سان وحديت ۽
احديت جي مرتبي ۾، ۽ رحمان آهي رحمت عامه ۽ وجودي سان،
نفس رحمانى ۽ ڪمال جلاءِ ظهوري سان، مقدس فيض ذريعي. ۽

رحيم آهي ڪمال درجي جي روشني عطاڪرڻ واسطي. استعداد رکندڙ کي مشاهدہ ۽ معائنہ جي مرتبي فناء بقاء بقاء دنيا ۾ جي درجي تي پهچائڻ جي لحاظ کان مالڪ جزا جو آهي قيامت جي ڏينهن هر هڪ کي لائق ۽ جوڳي جزا سان سرفراز فرمائيندو. جڏهن جاءِ تي پهچي حامد ۽ محمود تي دل حاضر ڏسي مخاطب ڪري چوي ته مخصوص تو ڪريان عبادت ۽ عبوديت کي توهان. ۽ هن تخصص ۾ خاص تو کان مدد تو گهران. تجلي افعالي صفاتي ۽ ذاتي سان ۽ قرب نوافل ۽ فرائض ۽ قرب القرب سان. راه ڏيکار مون کي اي الله! نفس، قلب ۽ روح جي اعتبار کان ان سڌي رستي جي جيڪو ”مازاغ البصر و ما طغى“ هجي. ان دنيا ۽ آخرت مان ڪنهن پاسي کان ڦڙ ۽ ٽيڙ نه هجي. علم يقين، عين اليقين ۽ حق اليقين سان. اهو رستو هن جيڪو جماعت کي ڏيکاريو اٿئي. اولئڪ الذين انعم الله عليهم من النبيين و الصديقين والشهداء والصالحين. اهڙو رستو نه جيڪو غضب وارن جو آهي، جو محبوب حقيقيءَ کان سواءِ ڪو مطلوب دل ۾ اچي.

از راه راست ما و غم او روان شديم

دنيا و آخرت بيمين و يسار ماند

۽ نه اهڙو رستو جنهن تي گمراه ماڻهو هلن ٿا جيڪي ظاهري شان ۽ باطني عزت ۽ مان کان غافل رهن ٿا ۽ ڪنهن نه ڪنهن مرتبي تي بس ڪري ويهي ٿا رهن. آمين نهايت عاجزيءَ سان بقاء البقا سان شرف قبوليت طلبيان ٿو: ڇاڪاڻ ته ادراڪ/ عرفان ماڻڻ کان عاجزي ڏيکارڻ به ادراڪ/ عرفان آهي

ڪسي مرد تمام است گر نه تمامي

ڪند باخواجگي ڪار غلامي

ان کان پوءِ قل هو الله احد يا ڪا ٻي سوره معنيٰ جو لحاظ رکي پڙهجي، ڇاڪاڻ ته اخلاص مڙني کان خلاصي حاصل ڪرڻ ۽ آڄو ٿي وڃڻ جو ذريعو آهي. ان جي معنيٰ دل ۾ رهي ته بهتر آهي، جهڙوڪ محمد صلي الله عليه وسلم جن جو اهو شان آهي ته الله جل جلاله متصف آهي، احديت ذاتي، وحدت ۽ احديت جمعي ۽

احديث سان. بي نياز آهي مڙني کان بي پرواه آهي فناذاتيءَ کان. مڙني سندس اسمائيءَ صفاتي ڪمال جا محتاج آهن. يا منزہ ۽ پاڪ آهي احديت بابت سلبِي وصفن سان متصف ٿيڻ کان. ۽ حمديت ۾ موصوف آهي ثبوتي وصفن سان. ڪوبہ سندس جھڙو ناهي. جو سندس پٽ سڏجي سگهي. ۽ اهو ڪنهن بہ شيءِ سان هڪ جھڙائي نہ ٿو رکي. جيڪو سندس والد ٿئي. ۽ تولد ۾ مماثلت ۽ هڪ جھڙائي شرط آهي، ۽ ان جو ڪوبہ مٽ ۽ برابر ناهي، يعني ان جي ڪو مشابھہ ناهي، فرمان آهي:

ليس كمثله شيءٌ وهو السميع البصير.

جيڪڏهن اها معنيٰ دل ۾ نہ ٿو آئي سگهي تہ:

الاحسان ان تعبدالله کانڪ تراه فان لم تكن تراه فانه يراڪ.

احسان هي آهي تہ تون الله جي ائين عبادت ڪر

جھڙوڪ کيس ڏسي رهيو آهين جيڪڏهن تون کيس

ڏسي نہ رهيو آهين تہ اهو تو کي ڏسي رهيو آهي.

هي معنيٰ دل ۾ رکي. يا هيءَ معنيٰ دل ۾ رکي:

الذي يراڪ حين تقوم و تقلبك في الساجدين.

اهو تو کي ڏسي ٿو جڏهن تون قيام ٿو ڪرين ۽ سجدي

ڪندڙن سان سجدو ٿو ڪرين.

يا ”اياڪ نعبد و اياڪ نستعين“ دل ۾ پوري حضور سان

متصور هجي. والله الموفق.

عوارف المعارف ۾ آهي تہ حديث شريف ۾ اچي ٿو تہ

نماز چار هيٺون ۽ ڇهہ ذڪر آهن. يعني قيام رکوع، سجدو،

قاعدو، تلاوت، تسبيح، حمد، استغفار دعا ۽ صلوة ۽ هي ڏھ

شيون ملائڪن جي ڏهن صفن ۾ ورهايل آهن. هر صف ۾ ڏھ

هزار فرشتہ آهن. نمازي عبادت جي اندر ٻن رکعتن ۾ اهي

شيون جمع ٿو ڪري جيڪي هڪ لک فرشتن ۾ ورهايل

آهن. تنهن ڪري جڳائي تہ هر عمل ۾ انهن عبادت ڪندڙن

جي وصف سان موصوف ٿئي. يعني قيام ۾ قيام ڪندڙ فرشتن جي صفت اپنائِي. رکوع ۾ رکوع ڪندڙن جي، سجدي ۾ سجدي ڪندڙن جي ان طرح مڙني فرشتن جون وصفون سامهون رهن.

وعن ابن عباس رضي الله عنهما الخشوع في الصلوة ان لايعرف المصلي من علي يمينه و شماله.
ابن عباس کان مروي آهي ته نماز ۾ خشوع هيءُ آهي ته نمازي اهو نه سڃاڻي ته سندس ساڄي ڪير آهي ۽ کاٻي ڪير.
و عن سفیان الثوري من لم يخشع فسدت صلاة
سفیان سوري کان مروي آهي ته جيڪو نماز ۾ خشوع نه ٿو ڪري تنهن جي نماز فاسد ٿي ويندي.

وقال ابو سعيد النخراز اذا ركع احدكم فالادب في ركوعه ان لايبقي مفصل الا هو منتصب نحو العرش ثم يعظم الله حتي لا يكون في قلبه شيء اعظم من الله فاذا رفع راسه وقال سمع الله لمن حمده يعلم انه يسمع ذلك وفيه ايضا ومن الساجدين من يكشف انه يطوي بسجوده بساط الكون والمكان. ويشرح قلبه في فضاء الكشف والعيان يسجد علي طرف رداء العظمة وذلك اقصى ماينتهي اليه طائر الهممة البشرية ومنهم من يكون في بحر شهوده لم يتخلف عن السجود شعره كما قال سيد البشر صلي الله عليه و آله وصحبه وسلم في سجوده سجد لك سوادي وخيالي.

۽ ابو سعيد عن النخراز چيو آهي ته جڏهن توهان مان ڪو رکوع ڪري ته رکوع جو ادب هي آهي ته سندس نظر عرش تي هٽڻ گهرجي. ۽ الله جل شانہ جي اهڙي عظمت دل ۾ رکي جو سندس دل ۾ ڪانئس وڏي ڪابه شيءِ نه هجي. پوءِ جڏهن مٿو رکوع مان کڻي ۽ سمع الله لمن حمده چئي ته ڀانئو ته ٻڌي رهيو آهي. ان ۾ ئي هي به آهي ته سجدي

ڪنڊڻن مان ڪي آهن جيڪي پنهنجي سجدي ۾ ڪائنات جي وسعت ۽ پڪيڙ پنهنجي دل ۾ محسوس ڪندا آهن. سندن دل ڪشف ۽ عيان جي فضا ۾ ڪلي پوندي آهي. ۽ عظمت جي چادر جي پلو مٿا سجدو ڪندا آهن. هيءُ تمام آناهون درجو آهي جنهن تائين انساني همت پهچي سگهندي آهي. ڪي اهي آهن جيڪي پنهنجي شهود جي درياه ۾ هوندا آهن جن جا وار به سجدي کان نه رهندا آهن. جيئن سيد البشر صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي. پنهنجي سجدي ۾ تو ڪي منهنجو خيال ۽ منهنجو پاڇو به سجدو ڪري ٿو. جڳائي ته رکوع ۽ سجدو، جيڪو عاجزي ۽ نورث جي جاءِ آهي. ان ۾ حق تعاليٰ جي عظمت ۽ وڏائي نه وسارجي. بلڪ اهو پاننجي ته اها ذات عالي مطلق ۽ عظيم برحق مقيدات ۾ ٿئي ۽ قرب اختيار ڪرڻ باوجود واقعي عظيم ۽ عالي آهي.

ان طرح مسيح الاولياء⁽¹⁾ عين المعاني ۾ نقل ڪيو آهي. ۽ ڪن چيو آهي ته نماز جا چار شعبا آهن:

- 1- جسم ۽ جان جو محراب ۾ حاضر هئڻ.
- 2- بادشاه بخششهار جي حضور ۾ عقل جو حاضر هئڻ.
- 3- شڪ شهبهي کان بالا دل جي عاجزي.
- 4- عاجزي سان ارڪان ادا ڪرڻ.

سو جسم ۽ جان جي حاضريءَ وقت دروازو ڪلندو. عقل جي حاضر هئڻ وقت عتاب لهندو دل جي حضور وقت حجاب لهندو. عاجزي سان ارڪانن جي ادانگيءَ وقت ثواب ملندو. سو جنهن نفس جي عاجزي کان سواءِ نماز پڙهي سو خطا ڪار آهي جنهن عقل جي حاضر ڪرڻ کان سواءِ نماز پڙهي سو پليل آهي. جنهن حضور دل کان سواءِ نماز پڙهي سو فضول نماز پڙهندڙ آهي ۽ جو بنا خشوع جي

(1) لفظ مسيح الاولياء عين العرفاء حضرت صاحب ۽ حضرت پير جتي به اچي، ان مان مراد شيخ عيسى جند الله آهي، جيڪو هن ڪتاب جي مصنف شيخ فتح محمد جو پيءُ هو. (لڪاٽه عفي عنه)

ارڪانن جي اڏانگي ڪري ٿو، سو خالي آهي، ۽ جنهن ان کي ائين ادا ڪيو جيئن ٻڌايو ويو ته پوري نماز پڙهندڙ آهي. سيد الطائفه جنيد بغدادی کان پڇيو ويو ته نماز جو فيض ڇا آهي؟ فرمايائون: قطع العلائق. وجمع الهم. والحضورين يدي رب الخلائق.

(ٻاهريان) ڳانڍاپا ٽوڙي ڇڏڻ، سوچون ۽ خيال هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ ۽ خلق جي پالڻهاروت پاڻ حاضر ڪرڻ.

۽ شيخ ابو الخير چيو آهي ته مون رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کي خواب ۾ ڏٺو. مون کين چيو ته يارسول الله مون کي وصيحت فرمايو. پاڻ فرمايائون اي ابوالخير نماز توتي لازم آهي. مون پنهنجي رب کان وصيحت گهري جنهن مون کي نماز جي وصيحت ڪئي ۽ چيائين آءُ توکي سڀ کان وڌيڪ ويجهو ان وقت هوندو آهيان جڏهن تون نماز پڙهندو آهين. قعود وقت جڳائي ته هڙني مرتبا طئي ڪري ويجهو ٿي ويهڻ واري انداز ۾ ويهجي جيئن مشائخن فرمايو آهي. الصلوة معراج القلوب والتشهد مقر الوصول.

نماز دلين جو معراج آهي ۽ تشهد وصل جي جاءِ آهي.

الاهيات جي مسافت سماوات ۽ تحيات جي طبقن تي چڙهڻ کان پوءِ رب البريات مٿان سلام ڪرڻ گهرجي ۽ سلام جڏهن پڄاڻي تي پهچي ته دوستن کي ائين سلام ڪجي جن هن جهان مان غائب ٿي اجهو هاڻي حاضر ٿيو آهي. ۽ حاضرين کي سلام ڪري رهيو آهي. ان کان پوءِ چئي: ”اللهم انت السلام ومنك السلام“ اهو انتها درجي جي معرفت سان پڙهجي. اهل اسرار يقين لاءِ ايترو مقدار هن رسالي ۾ ڪوڙ آهي. والله الكافي والمعين.

جماعت جو بيان

اها سنت مؤڪده آهي ظاهر روايت مطابق. امام زاهدي. مجتبيٰ ۾ لکيو آهي ته ظاهر اهو آهي ته تاڪيد مان قوم جي مراد وجوب آهي. ڇاڪاڻ ته استدلال ۾ جيڪي حديثون آيل آهن. سي سخت وعيد رکندڙ آهن. محيط ۾ آهي ته عذر بنا جماعت ڇڏڻ جي اجازت

ناهي. قنيه ۾ آهي ته جماعت ڇڏيندڙ مٿان تعذير واجب آهي. ۽ بدائع ۾ آهي ته جنهن سنت مؤڪده چيو آهي سو به وجوب جي خلاف ناهي، ڇاڪاڻ ته ٻئي هن خصوصيت ۾ برابر آهن. ته شعار الاسلام مان آهن. بحرالرائق ۾ آهي ته اهل مذهب وٽ واجب هئڻ کي ترجيح ڏنل آهي. بدائع ۾ اهو اسان جي عام مشايع کان نقل ڪيو ويو آهي. (انتهی)

■ جماعت پنج وقتي نمازن ۾ واجب آهي. عيدن ۾ هڪ قول مطابق واجب آهي. ۽ جمعي ۾ فرض آهي. تراويح ۽ صلوات ڪسوف ۾ سنت آهي. وتر رمضان ۾ هڪ روايت مطابق مستحب آهي ۽ خسوف جي نماز ۾ ان جي مڪروه هئڻ ۾ اختلاف آهي. رمضان کان پوءِ وتر جي جماعت مڪروه آهي. اڪثر ان خيال جا آهن هڪ روايت مطابق جائز آهي. استسقاء ۾ امام صاحب وٽ جماعت مسنون ناهي. صاحبين وٽ مسنون آهي. ۽ نقل ۾ جيڪڏهن اذان ۽ اقامت چئي سڏي جماعت ڪجي ته مڪروه آهي، البت بنا اذان اقامت ۽ سڏڻ جي جيڪڏهن مسجد جي ڪنڊ ۾ پڙهي وڃي ته مڪروه ناهي. ٻي جماعت جيڪڏهن سڏي اذان اقامت سان ڪئي وڃي ته مڪروه آهي. جيڪڏهن نه ته مڪروه ناهي. پر اها امام جي جاءِ (محراب) کان پري هجي. ۽ اهڙي مسجد جيڪا وهندي رستي تي آهي. ان ۾ جماعت دهرائڻ ڇو نه اذان اقامت سان هجي. مڪروه ناهي. هن شرط سان ته ان ۾ امام ۽ مؤذن مقرر نه هجي. جماعت ڇڏڻ جي عذرن ۾ هيٺيون شيون شامل آهن.

سخت سيءُ، سخت اوندهه، سخت مينهن، يا رات ۾ گهاٽو جهڙ (اوندهه) البت ڏينهن ۾ اهو عذر ناهي. ننڍي وڏي پيشاب جو اچڻ پڻ عذر آهي. دشمن جو خوف، سفر جو ارادو، ته قافلو (گاڏي) نڪري نه وڃي. عذر آهي، مريض جي سنڀال (ان صورت ۾ جڏهن کيس ڇڏي وڃڻ سان نقصان جو انديشو هجي) يا مال جي سنڀال، جيڪڏهن ان جي ضايع ٿيڻ جو خطرو هجي. ۽ کاڌي جي سخت ضرورت (بک) پڻ عذر آهي.

جماعت جڏهن عذر يا بنا عذر جي نڪري وڃي ته مسجد ۾ اچڻ شرط ناهي. ان کان پوءِ اڪيلو مسجد ۾ ادا ڪري يا گهر ۾ گهروارن سان جماعت ڪري. ڪن جو چوڻ آهي ته بنا عذر جي گهروارن سان جماعت ڪرڻ مکروه آهي. هن ۾ اختلاف آهي ته جامع مسجد بهتر آهي يا پاڙي جي مسجد. جڏهن اهي ٻئي نه هجن ته قديم / پراڻي مسجد اختيار ڪري، جيڪڏهن معلوم نه هجي ته جيڪا ويجهي مسجد هجي سا اختيار ڪجي. ۽ طالب علم لاءِ باتفاق پنهنجي استاد جي مسجد بهتر آهي. هيءُ سڀ بحرالرائق کان ورتل آهن. جماعت سان پڙهندڙ جي اڪيلي پڙهندڙ مٿان ستاويهه دفعه وڌيڪ فضيلت آهي. هڪ روايت مطابق پنجويهه مرتبا وڌيڪ آيل آهي. جيترا جماعتي وڌيڪ هوندا فضيلت وڌيڪ ٿيندي، جيڪڏهن ٻه ڄڻا هوندا ته مٿئين فضيلت مائيندا. جيڪڏهن هزار هوندا ته هر هڪ مٿين فضيلت سان گڏ هزار نمازن جو ثواب مائيندو. مضمرات ۾ تورات کان انهيءَ باب ۾ روايت آيل آهي ۽ مشڪوات المصابيح ۾ انس رضي الله عنه کان روايت آهي ته فرمايو پيغمبر صلي الله عليه وسلم ته مرد جي گهر ۾ نماز هڪ نماز آهي. ۽ پاڙي جي مسجد ۾ پنجويهه ۽ جامع مسجد ۾ پنج سئو مرتبه وڌيڪ آهي. ۽ مسجد بيت المقدس ۽ مسجد مدينه ۾ پنجاه هزار نمازن جو ثواب آهي. ۽ مسجد حرم ۾ هڪ لک نمازن جو ثواب آهي. (رواه ابن ماجه).

امامت جون وصفون:

امامت لاءِ سڀ کان وڌيڪ بهتر اهو آهي جيڪو سنت جو سڀ کان وڌيڪ ڄاڻو آهي. يعني نماز جي مسئلن جو ڄاڻو هجي. مضمرات ۽ سراج الوهاج اهو ذڪر ڪيو آهي، ان کان پوءِ اهو جيڪو قرآن عربي قانونن مطابق پڙهي. وقف جي جاءِ تي وقف ۽ وصل جي جاءِ تي وصل کان باخبر هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو گناه جي مشابهت کان پاسو ڪندڙ هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو عمر ۾ وڏو هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو حسن خلق رکندو هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو چهرو سهڻو رکندو هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو صاحب

نسب (خانداني) ماڻهو هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو بي طمع امامت ڪري ان کان پوءِ اهو جيڪو ماڻهن ۾ عزت رکندڙ هجي. ان کان پوءِ اهو جيڪو نفيس ڪپڙو شرع موافق پائيندو هجي. هيءُ ترتيب مستحب آهي، ۽ اڪثر ڪتابن ۾ مذڪور آهي، ۽ فتاوىٰ ارشاد ۾ آهي ته واجب آهي ته امام علم، تقوىٰ، قرائت ۽ حسب نسب ۾ افضل هجي. ان تي امت جو اجماع آهي، انتهائي واضح هجي ته هيءُ دعوىٰ بنا دليل آهي. پر ان جي توجيه امامت ڪبرى سان ڪري سگهجي ٿي. پر ان ۾ بحث آهي.

▪ مقتدي جيڪي امام جي ويجهو بيهندڙ هجن، سي امامت جوڳا هئڻ گهرجن. ته جيئن امام جي وضو پڇي پوڻ، يلجي پوڻ، ۽ ٻين ڳالهين ۾ ڪم اچي سگهن. حديث ۽ فقه ۾ ان طرح مقرر آهي. بار/ چوڪري، جهنگلي ماڻهو، فاسق، بدعتي، انڌي، ولد الزنا ۽ اهڙي شخص جي امامت، جنهن کان ماڻهو ان ڪري ناراض هجن، ته مسنون ۽ مستحب وڌيڪ ٿو ادا ڪري (۽ ماڻهو کانئس اڪتائجن ٿا) شرح قدوريءَ ۾ ان جي وڌيڪ وضاحت آهي.

▪ صرف عورتن جي جماعت مڪروه تحريمي آهي. جيڪڏهن جماعت ڪن ته امام کي وچ ۾ بيهارين جيئن اگهاڙن جي جماعت ۾ ٿيندو آهي.

▪ مقتدي جيڪڏهن هڪ هجي ته ساڄي پاسي امام جي برابر بيهي.⁽¹⁾ ۽ امام محمد کان هڪ روايت ۾ آهي ته آڱريون امام جي ڪڙيءَ جي ويجهو رکي. جيڪڏهن کاٻي پاسي بيهندو ته نماز مڪروه ٿيندي، جيڪڏهن ٻه مقتدي هجن. ته امام اڳيان بيهي. ظاهر روايت مطابق. هڪ روايت مطابق کيس اختيار آهي، گهري ته اڳيان بيهي گهري ته وچ ۾ بيهي، ٻئي جائز آهن. البتہ جيڪڏهن ٽي هجن ته اڳيان بيهڻ گهرجي، وچ ۾ نه بيهڻ گهرجي، اهو

(1) جيڪڏهن هڪ مقتدي هجي ته امام جي ساڄي پاسي برابر بيهي. جيڪڏهن ٻه هجن ته امام جي پٺيان بيهن. هڪ امام جي پٺيان ٻيو ساڄي پاسي، جيڪڏهن امام سان هڪ مقتدي هجي. ان کان پوءِ ٻيو اچي ته امام کي گهرجي ته اڳيان ٿي وڃي (ارشاد المؤمنين، مختصر قدوري ۽ تاتار خاني)

مڪروھ آھي. اھو بحرالرائق ۾ اسبيجابي کان منقول آھي. فتح القدیر ۾ آھي تہ امام جو اڳيان بيھڻ واجب آھي ۽ امام جو بغير محاذات جي وچ ۾ بيھڻ مڪروھ آھي. انتھي محصلہ.

▪ جيڪڏھن ڪو شخص ساڄي پاسي ھجي. جڏھن ٻيا اچن تہ انھن کي گھرجي تہ تڪبير چئي ان کي ڇڪين. جيڪڏھن تڪبير کان اڳ ڇڪيندا تہ مقتديءَ جي نماز ھڪ روايت مطابق فاسد ٿي ويندي. ٻاھرئين ماڻھوءَ کي جواب ڏيڻ جي ڪري. ۽ صحيح اھو آھي تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. (بحرالرائق).

▪ پھرين صف آزاد مردن جي. ان کان پوءِ آزاد ٻارن جي، ان کان پوءِ بالغ غلامن جي، ان کان پوءِ نابالغ غلامن جي ان کان پوءِ بالغ ڪڏڻ جي، ان کان پوءِ نابالغ ڪڏڻ جي. اھڙيءَ طرح ٻارنھن قسم ٿيندا. (شرح منيہ). بحرالرائق ۾ آھي تہ انھن جي ظاھر ڪلام مطابق مرد آزاد ھجن يا غلام ٻارن کان اڳيان ھئڻ گھرجن.

▪ جيڪڏھن نماز پڙھندڙ سان برابر ۾ ڪا عورت اچي ملي بيٺي تہ ان جي نماز فاسد ٿي پوندي. ڇو نہ ھڪ پاسي کان ھجي، ھڪ زال جي ڪري ٽن شخصن جي نماز فاسد ٿي ويندي. (ساڄي پاسي کاٻي پاسي ۽ پٺيان بيٺلن جي) شرط آھي تہ شھوت واري عورت ھجي. يعني لائق، بالغ ھجي، اوڀري ھجي، زال ھجي، محرمہ ھجي يا پوڙھي ۽ بدصورت ھجي. رکوع ۽ سجدي واري نماز ھجي (حقيقتاً يا حڪماً) پر شرط اھو آھي تہ ٻئي نماز ادا ڪرڻ ۾ ساڳئي امام پٺيان ھجن ۽ امام زالن جي اقتدا جي نيت ڪئي ھجي. ۽ ھڪ ئي جڳھ ۾ ھجن. يعني اقامت جي لحاظ کان مختلف نہ ھجن ۽ وچ ۾ ھڪ گز جي وٿي نہ ھجي، تہ نماز فاسد ٿيندي. پر جيڪڏھن انھن شين مان ڪا ھڪ ڳالھ بہ فوت ٿي تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. ھي سڀ بحرالرائق مان آندل آھي. البت ڪڏڙي جي ڀر ۾ بيھڻ بابت فتح القدیر ۾ آھي تہ سڀني وضاحت ڪئي آھي تہ فاسد نہ ٿيندي، سواءِ ڪنھن منفرد صورت جي ان بابت روايت ۾ دليل موجود نہ آھي. جيئن ان جي تصريح ڪئي اٿن ۽ درايت ۾ پڻ، ڇاڪاڻ تہ ان جي بہ انھن تصريح ڪئي آھي تہ عورت جي ڪري نماز جو فاسد ٿيڻ

شهوت جي ڪري ناهي بلڪ فرضيت مقام جي ڇڏڻ جي ڪري آهي. ۽ اهو حڪم ڇوڪرن لاءِ ناهي. انتهئي.

▪ زالون جماعت ۾ شامل نه ٿين. البت پوڙهيون، جيڪي جوانيءَ جي اسبابن کان بنهه وانجهيل هجن پر شرط آهي ته بنا سينگهار ڪرڻ جي اچن. سي ظهر ۽ عصر کان سواءِ ٻين نمازن ۾ حاضر ٿين. اهو جائز آهي. اهو امام ابو حنيفه جو مسلڪ آهي. امام ابو يوسف ۽ محمد مڙني نمازن ۾ اچڻ جائز مڃن ٿا. ۽ اعتماد امام صاحب جي مذهب تي آهي. (البحر الرائق).

▪ مرد جو عورت پٺيان نماز پڙهڻ، نابالغ پٺيان پڙهڻ، پاڪائيءَ واري جو معذوريءَ جي ڪري بنا پاڪائيءَ واري پٺيان پڙهڻ، پڙهيل جوان پڙهڻي جي پٺيان پڙهڻ، ڪپڙن واري جو اگهاڙي پٺيان نماز پڙهڻ، سالم ماڻهوءَ جو اشارن سان نماز پڙهندڙ پٺيان نماز پڙهڻ، ۽ فرض پڙهندڙ جو نفل پڙهندڙ جي پٺيان پڙهڻ، نماز کي فاسد ڪري ٿو.

▪ وضوءَ واري جي تيمم واري جي پٺيان، ڏوئيندڙ جي مسح واري جي پٺيان، بيٺل جي ويٺل جي پٺيان، ڪهي پٺ واري جي پٺيان، اشارن واري جي پاڻ جهڙي پٺيان، نفل پڙهندڙ جي فرض پڙهندڙ جي پٺيان نماز پڙهڻ جائز آهي.

▪ جيڪڏهن ظاهر ٿئي ته امام بنا وضوءَ جي نماز پڙهائي آهي ته موائڻ لازم آهي. امام جڏهن پنهنجي حال کان واقف ٿئي، سڀ مقتدي موجود هجن ته اعلان ڪري. جيڪڏهن ٿڙي پڪڙي ويا هجن ته پاڻ موائڻي پڙهي، ان طرح ذخيره العقبي ۾ آهي. بحر الرائق ۾ مبتغي کان منقول آهي ته اعلان ڪرڻ لازمي ڪونهي. ۽ اهو ڇڏي ڏيڻ سان گنهگار نه ٿيندو. معراج الدراية کان منقول آهي ته جڏهن جماعتي متعين ۽ سڃاتل هجن ته ضروري ناهي، ۽ مجتبيٰ کان منقول آهي ته جيستائين به ممڪن ٿئي زبان، خط يا قاصد وغيره سان اطلاع ڪجي صحيح مذهب مطابق. انتهئي. محصله.

جمعي جي نماز جو بيان

جمعي جي نماز جي ادا ڪرڻ لاءِ ڇهه شيون شرط آهن:

1- شهر جنهن ۾ امير ۽ قاضي احڪام نافذ ڪندڙ موجود هجي. اتي شهر اندر يا عيد گاه ۾ جيڪو 'فناء مصر' جي حڪم ۾ هجي، ان ۾ نماز جائز آهي. ۽ شهر جي ايراضي ڪن تي ڪوه مقرر ڪئي آهي. ۽ ان تي فتوىٰ ڏني آهي. ۽ ايتري ئي حد (تائين جيڪي شهر کان ٻاهر جا ڳوٺ هجن انهن تي جمعي نماز) واجب چئي اٿن. بدائع ۾ ان جي حد اها ٻڌايل آهي ته نماز جمعي کان فارغ ٿي بنا تڪليف جي گهر پهچي سگهجي. ۽ چيو اٿس ته هيءَ راءِ سهڻي آهي. بحرالرائق به ان کي پسند ڪيو آهي.

▪ هڪ شهر ۾ مختلف جاين تي جمعي جي نماز جائز آهي، اهو ئي صحيح آهي جيئن زيلعي چيو آهي. فتوىٰ به ان تي آهي. جيئن فتح القدير ۾ آهي، ۽ امام سرخسي لکيو آهي ته اهو صحيح آهي. ۽ ان کي وٺون ٿا.

2- شرط جمعي جي نماز ادا ڪرڻ بابت آهي بادشاه يا ان جو نائب، نائب مان مراد شهر جو امير (مينر/ناظم) آهي ان کان پوءِ ڪوٽوال، پوءِ قاضي ۽ پوءِ هر اهو جنهن کي ان جي اجازت هجي. اهو شرط مسجد ٺهڻ وقت آهي. ان کان پوءِ مختلف خطيب جن کي مسجد جي متوليءَ کان مطلق اجازت حاصل آهي. يا اهڙو خطيب جنهن کي پاڻ اجازت حاصل هجي اهو هئڻ گهرجي. جيئن بحرالرائق ۾ تفصيل سان مذڪور آهي.

3- شرط ظاهر جو وقت هئڻ آهي. جيڪڏهن سلام کان اڳ پاڇو شيءِ جي قد جي پيڻ کان وڌي ويو ته نماز فاسد ٿي پوندي. ان تي سڀني جو اتفاق آهي. امام ابو يوسف ۽ محمد ۽ ٻين وٽ شيءِ جي قد کان پاڇو وڌيڪ ڊگهو ٿيو ته نماز فاسد ٿي ويندي.

4- شرط ٻه خطبا نماز کان اڳ پڙهڻ آهن. ان ۾ پندرهن شيون سنت آهن.

- I. وضو
- II. اٿي بيھڻ
- III. عوام ڏانھن منھن ڪرڻ
- IV. دل ۾ يعني آھستي اعوذ باللہ چوڻ
- V. زور سان پڙھڻ تہ جيئن عوام ٻڌي.
- VI. جوڳي حمد ۽ ثنا سان شروع ڪرڻ.
- VII. ٻئي شھادتون پڙھڻ
- VIII. نبي صلي اللہ عليہ وسلم جن تي درود پڙھڻ
- IX. وعظ نصيحت ڪرڻ
- X. جيترو سولو ٿئي ان ۾ قرآن پڙھڻ
- XI. ٻن خطبن وچ ۾ ويھڻ
- XII. ٻئي خطبي ۾ حمد ثناء صلوات دھرائڻ
- XIII. مؤمنن ۽ مؤمنائين تي گھڻيون دعائون پڙھڻ
- XIV. ٻئي خطبا طوال مفصل جيترا هئڻ گھرجن. ان کان مٿي مڪروه آهن. مجتبیٰ ۾ ان طرح آهي.
- XV. لٺ يا اھڙي ٻي شيءِ هٿ ۾ کڻڻ. خلاصہ ۾ آهي تہ مڪروه آهي. پر حاوي قدسي تلوار تي ٽيڪ ڏيڻ جو چيو آهي. بحرالرائق مان ظاھر اھو آهي تہ تلوار ۽ ٻي ڪنھن شيءِ ۾ فرق ڪونهي. بلڪہ صحيح حديثن مان جيڪو معلوم ٿئي ٿو. اھو جائز هئڻ آهي بلڪہ سنت آهي، جيئن سعيد القرط کان مروي آهي تہ نبي صلي اللہ عليہ وسلم جن جڏھن جنگ جي ميدان ۾ خطبو ڏيندا هئا. تہ ڪمان تي خطبو ڏيندا هئا. جڏھن جمعي جو خطبو ڏيندا هئا تہ لٺ تي ڏيندا هئا. ان کي ابن ماجہ روايت ڪيو آهي ۽ صحيح مسبتدرڪ ۾ حاڪم ۽ سنن بيهقي ۾ بيهقي ۽ ان وانگر عطا کان مرسل امام شافعي روايت ڪيو آهي، امام سيوطي پنھنجي شمائل ۾ انھن ٻنھي جو ذڪر ڪيو آهي. البتہ

بادشاه جي دعا، جيڪڏهن عادل آهي ته جائز آهي، جيڪڏهن ظالم آهي ته مڪروه آهي، وچ ۾ ڳالهائڻ جائز آهي. پر صحيح اهو آهي ته ماڻ ڪرڻ واجب آهي.

▪ خطبي ۾ فرض ادائيءَ جي لحاظ کان الحمد لله يا سبحان الله يا لا اله الا الله خطبي جي ارادي سان چوڻ امام اعظم وٽ ڪافي آهي. صاحبين وٽ تشهد ”عبدہ و رسوله“ تائين پڙهڻ ضروري آهي.

5- شرط آهي جماعت، جيڪا ٽن جي عدد سان ٿي سگهندي، امام انهن کان سواءِ هجي. ٽن جي عدد ۾ شامل آزاد، غلام، مقامي، مسافر، بيمار، پڙهيا، اڻ پڙهيا، ڳالهائي سگهندڙ يا گونگا ڪير به هجن انهن جي تخصيص ڪانهي. البت ٻار ۽ زالون شمار ۾ نه اينديون.

6- شرط عام اجازت آهي، جيڪڏهن بند قلعي ۾ امام پنهنجي لشڪر سان گڏ نماز پڙهي ته جائز نه ٿيندي. جيڪڏهن بند ڪيل مسجد ۾ جمعو پڙهيو وڃي ته به جمعو صحيح ناهي. عيدن جي نمازن جو پڻ ساڳيو حڪم آهي.

• جمعي جي نماز جي نيت هن طرح ڪجي:
نويت ان اسقط فرض الظهر عن ذمتي باداءِ صلوات الجمعة
نيت ڪريان ٿو ته ظهر جو فرض، جمعي جي نماز ذريعي
پنهنجي ذمي مان لاهيان.

عربي فارسي يا هندي سنڌي جيڪا دل کي وٺي تنهن زبان ۾ دل ۾ چوڻ گهرجي. آهستي چوڻ مستحب آهي يا بدعت حسنه آهي. تنهن بابت ڪلام گذري چڪو.

نماز جمعي جي وجوب جا شرط:

نماز جمعي جي واجب ٿيڻ لاءِ پڻ ڇهه شرط آهن:

- 1- اقامت.
- 2- مرد هئڻ.
- 3- تندرست هئڻ.

4- آزادي.

5- ٻئي اڪيون سلامت هجن.

6- پيرن جو سلامت هئڻ. تنهن ڪري مسافرن، بيمارن، غلامن، انڌن

۽ ٻنهي پيرن کان منڊن تي واجب ڪونهي. البت ڪاٺي ۽ هڪ پير کان جيڪو منڊو آهي ان تي واجب آهي. جنهن تي جمعي جي نماز لازم ڪانهي سو جيڪڏهن ادا ڪندو ته جائز آهي ان وقت (ظهر) جي عيوض ۾ مسافر ۽ غلام اچڻ کان پوءِ جيڪڏهن امامت ڪري ته جائز آهي، ۽ انهن سان گڏ جمعو پڻ منعقد ٿي سگهي ٿو. جيئن معلوم ٿيو.

▪ جنهن شخص وٽ ڪو به عذر نه هجي. سو جيڪڏهن ظهر نماز جمعي ادا ڪرڻ کان اڳ پڙهندو ته مڪروه تحريمي ٿيندي. بلڪ قطعي حرام ٿيندي. ان جي بحرالرائق ۾ تصريح ڪيل آهي ۽ چيل آهي ته ”قطعي حرام آهي.“ جيڪو جمعي جي فرضيت جو انڪاري آهي سو الله تعاليٰ جو انڪاري آهي.

▪ ظهر نماز جمعي ادا ڪرڻ کان اڳ جيڪڏهن ادا ڪئي وئي ته صحيح ٿيندي. ۽ جيڪڏهن گهر ۾ ادا ڪرڻ کان پوءِ جمعي جي نيت سان ٻاهر نڪتو ته ظهر باطل ٿي ويندي جمعو ملي يا نه ملي. ▪ معذور ۽ قيديءَ لاءِ جمعي ادا ٿيڻ کان اڳ ظهر جماعت سان پڙهڻ مڪروه آهي، ۽ ٻين لاءِ انتهائي سخت مڪروه آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته جمعي جي ڏينهن ظهر نماز جماعت سان ادا ڪرڻ مطلقاً مڪروه آهي ۽ جيڪو جمعي جي نماز ۾ امام سان تشهد ۾ شامل ٿيو يا سهو جي سببي ۾ شامل ٿيو ته سندس جمعي جي نماز ٿي ويندي، امام ابو حنيفه يا ابو يوسف وٽ البت امام محمد وٽ آهي ته جيڪڏهن ٻي رڪعت اڪثر ملي وڃي ته جمعي جي نماز ڪري پڙهي. جيڪڏهن نه ته ظهر ڪري پڙهي.

▪ جنهن وقت امام اڳيان اچي وڃي. يعني جڏهن ممبر تي ويهڻ لاءِ اچي وڃي تڏهن نماز نفل ۽ جمعي جي سنت، تحية المسجد وغيره نه پڙهجي. پر جيڪڏهن سنت ۾ هجي ته هڪ روايت مطابق ٻن

رڪعتن تي ٿوڙي ڇڏي، جيئن شيخ ابن همام ان کي اختيار ڪيو آهي. ٻي روايت مطابق پورو ڪرڻ گهرجي. اهو ئي صحيح آهي. جيئن بحرالرائق ۾ آهي، ۽ ڳالهائڻ پڻ بنهه نه گهرجي، سواءِ امر بالمعروف جي. جنهن جو خطيب مجاز آهي. تسبيح، ذڪر ۽ قرائت ۾ اختلاف آهي. ڪن ان کي جائز قرار ڏنو آهي. ۽ ڪن ان کان منع ڪئي آهي. نهايه ۽ غايه ۾ آهي ته پهريون خيال (مذهب) صحيح آهي. امام زبلي جو چوڻ آهي ته ماڻ ڪرڻ وڌيڪ احتياط واري ڳالهه آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته اختلاف خطبي شروع ٿيڻ کان اڳ جي باري ۾ آهي، البتہ خطبي جي وقت ڳالهائڻ مڪروه تحريمي آهي. امر بالمعروف ڇو نه هجي. جيئن ان جي خلاصه وغيره ۾ به تصريح ٿيل آهي. ۽ چيو اٿس ته امام جي نڪرڻ مهل خطبي شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ ۽ لهڻ مهل تڪبير چوڻ کان اڳ ۾ ڳالهائڻ ۾ ڪوبه حرج ڪونهي. پر بحرالرائق ۾ عيون کان منقول آهي ته اتي مراد آذان جو جواب ڏيڻ آهي. ان کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڳالهائڻ مڪروه آهي. ان تي اجماع آهي.

▪ فقہ جي ڪتابن جو مطالعو ۽ انهن جي تصحيح ابو يوسف وٽ جائز آهي. هٿ يا اگر جي اشاري سان ڪا اڻ وٽندڙ شيءِ هٿان ۾ به ڪو حرج ڪونهي. (بحرالرائق). ڄاڻڻ گهرجي ته امام جي ماڻ ڪرڻ مهل يعني شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ تسبيح ذڪر ۽ قرائت صحيح روايت مطابق جائز آهي. ٻن خطبن جي وچ ۾ جڏهن امام ويهي تڏهن دعا تنهن کان پوءِ جائز ٿيندي. خاص طور تي صحيح حديثن ۾ آيل آهي ته قبوليت جي گهڙي امام جي خطبي ۾ ويهڻ کان وٺي نماز پوري ٿيڻ تائين آهي، جيئن صحيح مسلم ۾ صحيح روايت آهي. ۽ امام نووي شرح مسلم ۾ ان جي پڪ ڪئي آهي. ۽ چيو آهي ته اهو ئي صحيح آهي، تنهن ڪري جڳائي ته ويهڻ وقت، جيڪو ظاهر روايت مطابق ٽن آيتن جيترو وقت آيل آهي، جيئن تجنيس وغيره ۾ آهي. رينا آتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقنا عذاب النار. معنيٰ جو لحاظ رکي پڙهڻ گهرجي. جو ظاهر روايت

۽ صحيح حديث تي عمل ٿي سگهي. جيڪڏهن هٿ ڪٽي دعا گهرجي ته دعا جي طريقي، جيڪو حديث ۾ آيل آهي. سان موافقت ٿي پوندي ۽ بزرگن جو عمل پڻ ان تي آهي.

▪ خطبي ۾ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جو نالو مبارڪ اچي ته دل ۾ درود پڙهجي. اهوئي درست آهي. جيئن فتح القدير ۾ آهي، عيدين، حج، نڪاح، ختم قرآن جو خطبو ٻڌڻ واجب آهي. صحيح اهو آهي ته شروع کان پڇاڙيءَ تائين واجب آهي. ڇو نه ان ۾ حاڪمن جو ذڪر هجي. ان طرح مجتبيٰ ۽ امام زاهديءَ ۾ آيل آهي. ان بنياد تي جمعي جي سنت بادشاهن جي ذڪر ٿيڻ مهل ڇڏڻ واجب آهي، ڇاڪاڻ ته اهو ماڻ رهڻ آهي، يا ان ڪري ته ان وقت ۾ سنت پوري نه ٿي سگهندي، ۽ خطبي جو رهيل حصو جيڪو ٻڌڻ واجب آهي سو هٿان هليو ويندو. بلڪه ٽڪير مان به ڪجهه ڇڏائجي ويندو. جيئن ان جو تجربو ٿيو آهي. تنهن ڪري سنت جمعي نماز کان پوءِ ادا ڪرڻ گهرجي. مقرر سنتن کان اڳ ۾ ڇاڪاڻ ته قضا انهن کان مقدم آهي. جيئن بحرالرائق ۾ ان جو ذڪر آهي.

▪ خطبه، جيڪو بالاجماع خطبو آهي، تنهن جي ٻڌندڙ مٿان اهي شيون مڪروه آهن جيڪي نماز ۾ مڪروه آهن. مثال: کائڻ، لپٽڻ هروڀرو هٿ پير مروٽڻ، هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ، البته قرائت قرآن، ذڪر ۽ سوچ ويچار جائز هئڻ، ٻڌڻ جي حالت ۾ مختلف فيه آهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. هتي اهو سمجهه ۾ ٿو اچي ته خطبه ٻڌڻ لاءِ ويهڻ وقت نماز وانگر ويهڻ گهرجي. يعني هٿ ٻڌي يا ران تي رکي ويهڻ. جو نماز ۾ انهن ٻنهي هٿن کان بنا ويهڻ عذر کان سواءِ مڪروه آهي. ۽ بهتر ائين ٿيندو ته نماز جي ترتيب مطابق پهرئين خطبي ۾ هٿ ٻڌجن ۽ ٻئي ۾ ران تي رکجن. ڪن فضلاءَ کان ٻڌل آهي ته روايت پڻ ان طرح آهي.

▪ نماز جو سعيو ڪرڻ، واپار ڇڏڻ ۽ ان کان سواءِ اهڙي جيڪا به شيءِ نماز ۾ رڪاوٽ ٿئي تنهن مان هٿ ڪڍڻ پهرين آذان ٻڌڻ شرط واجب آهي. جيڪا زوال کان پوءِ ٿيندي

آهي، اهو ئي مذهب ۾ صحيح آهي. ڪن چيو آهي ته خطبي جي اذان کان پوءِ ڇڏڻ گهرجي پر اهو قول ضعيف آهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي، ۽ ان ۾ ئي آهي ته اذان کان پوءِ ڪم ۾ مشغول ٿيڻ مڪروه تحريمي آهي. انتهائي بظاهر غسل جائز هئڻ گهريو، واللہ اعلم. ۽ اذان سنت بابت فتاوىٰ حجت ۾ مذڪور آهي. چيائين پهرين اذان کان پوءِ، ان کان پوءِ سنت ۽ خطبي کان اڳ اذان ڏي. هدايه جي حاشيه ۾ آهي ته سنت واري اذان حجاج جي پيداڪيل آهي، منهنجو شيخ ۽ پيءُ يعني عين العرفاء ۽ مسيح الاولياء فرمائيندو هو ته صحابہ جي موجودگيءَ ۾ بنا اختلاف جي ان کي شروع ڪيائين، تنهن ڪري ان جي جواز تي اجماع آهي، ۽ ان ڪري اها بدعت ناپسنديده نه پر سهڻي آهي. (منڪره نه حسنه آهي) بهرحال ڏيڻ واري کي جهلبو ڪونه. البت خطبي جي اذان بالاجماع سنت مؤڪده آهي، جيئن گذريو. جمعي جي ڏينهن غسل ڪرڻ سنت مؤڪده آهي جيئن گذريو. ۽ جي ميسر هجي ته خوشبو مڪڻ مستحب آهي سئو ڪپڙو پهرجي ۽ پهرين صف ۾ حاضر ٿجي. جو حديث ۾ آهي ته جيڪو پهريائين حاضر ٿيندو، پهرين صف ۾ رؤيت (الله کي ڏسڻ) مائيندو.

■ جمعي ۾ قرائت ظهر جي نماز مثل هئڻ گهرجي. يعني طوال مفصل مان پڙهجي. ۽ سنت اها آهي ته پهرين رڪعت ۾ ”سبح اسم“ ۽ پيءُ ۾ ”هل اتڪ“ پڙهجي. پر هميشگي نه ڪجي ته جيئن عوام ان کي واجب نه سمجهي. جيئن بدائع ۾ آهي.

■ ڪلها اورانگهي لنگهڻ مڪروه آهي. خاص طور جمعي جي ڏينهن. صحيح حديث ۾ آهي ته جمعي جي ڏينهن جيڪو ڪلها اورانگهيندو، تنهن کي قيامت جي ڏينهن جهنم جي ڀل بنايو ويندو. بحرالرائق ۾ آهي ته: جيڪڏهن ڪنهن کي ايذاء نه ٿو پهچي، جو نه ڪپڙي تي لت اچي نه جسم تي، ته اورانگهڻ ۽ امام جي ويجهڻو

ٿيڻ ۾ ڪو پڻ ڪونهي. ۽ اسان جي مسلڪ وارن (حنفين) کان ائين منقول آهي ته جيستائين امام خطبو شروع نه ڪيو آهي تيستائين اورانگهي اڳتي وڃڻ ۾ ڪو به حرج ڪونهي. انهيءَ پر جيڪو اورانگهڻ ڏکون جو موجب ٿئي. خطبي کان اڳ هجي يا پوءِ هر صورت ۾ مڪروه آهي، جو مسلمان کي ڏکون ان جي قتل ڪرڻ برابر آيل آهي.

عيد جي نماز جو بيان

نماز عيد، جنهن مٿان جمعو واجب آهي، تنهن تي واجب آهي. عيد جا شرط ٻه ساڳيا جمعي وارا شرط آهن. سواءِ خطبي جي، جو جمعي ۾ اهو فرض آهي ۽ عيد ۾ سنت مؤڪده. البت اچڻ کان پوءِ ان جو ٻڌڻ واجب آهي. جيئن بحرالرائق ۾ آهي. ۽ مٿي ذڪر به ٿيو. ۽ خزائن الروايات ۾ آهي ته ٻڌڻ پڻ سنت آهي.

▪ عيد الفطر ۾، نماز کان اڳ کاڌو کائڻ، غسل ڪرڻ، ڏندن ڪرڻ، خوشبو مڪڻ، سٺو ڪپڙو جيڪو ملڪ ۾ ميسر ٿي سگهي، سو پهرڻ، صدق فطر ادا ڪرڻ مستحب آهي. ان کان پوءِ عيد گاه ڏانهن متوجهه ٿجي. فطره جو مقدار اڌ ٽويو آهي. جيڪو چار رطل ٿئي ٿو. سو جيڪڏهن ڪڪ، اٽو، يا ستون آهي ته ٻه سير هڪ پاءُ شاهجهاني ٿئي ٿو. جيڪڏهن کارڪون يا جو هجن ته هڪ ٽويو ڏجي. اهو عيد الفطر جي صبح مهل واجب ٿئي ٿو. اڳي يا پوءِ ڏيڻ به جائز آهي، صاحب نصاب يعني جيڪو ساڍا ٻاونجاه تولا سون، يا ان جي قيمت سواءِ رهائش، لٽي ڪپڙي، گهر جي ٿانون، سواريءَ ۽ خادم وغيره جي پاڻ وٽ رکندو هجي، تنهن تي فطرو پنهنجي پاران ۽ پنهنجي ننڍن ٻارن، ٻانهيءَ ۽ غلام جي طرفان واجب آهي، زال ۽ وڏي پٽ پاران ڏيڻ مٿس واجب ڪونهي.

▪ عيد الفطر ۾ رستي ۾ تڪبير چوڻ امام اعظم وٽ ناهي. البت

صاحبين وٽ آهستي چوڻ گهرجي ۽ اهو امام صاحب کان پڻ مروي آهي. صاحب خلاص وٽ پهريون مذهب صحيح آهي. شيخ ابن همام ٻئي کي ترجيح ڏني آهي. پر صاحب بحرالرائق ان کي قبول نه ٿو ڪري، البتہ محدثن وٽ ٻي راءِ کي ترجيح ڏنل آهي. جيئن عمل اليوم والليلة وغيره ۾ آيل آهي.

كان النبي صلى الله عليه وسلم يكبر في الفطر حين يخرج من بية حتى يأتي المصلي

”نبي صلى الله عليه وسلم جن عيد الفطر ۾ جڏهن گهر کان نڪرندا هئا ته تڪبيرون چوندا هئا، ويندي عيد گاهه پهچڻ تائين.“

راقم ان کي بحرالرائق جي حاشي ۾ تفصيل سان لکيو آهي. ۽ ان ڪري پڇاڙيءَ ۾ چيو اٿس ته امام صاحب جي تڪبير نه چوڻ مان مراد ڏاڍيان چوڻ آهي. والله اعلم.

■ نماز عيد کان اڳ عيد گاهه ۾ نفل بالاتفاق مڪروه آهي. ۽ صحيح روايت مطابق گهر ۾ پڻ. البت نماز عيد کان پوءِ جمهور جي راءِ مطابق عيد گاهه ۾ مڪروه آهي. البت عيد گاهه مان نڪرڻ کان پوءِ جائز آهي. بغير ڪنهن ڪراهت جي. بلڪه مستحب آهي، ته چار رڪعتون عيد گاهه کان ڌار ٿيڻ کان پوءِ پڙهجن. ۽ پهرين رڪعت ۾ فاتحه کان پوءِ سبح اسم. ٻيءَ ۾ والشمس، ٽينءَ ۾ والضحىٰ ۽ چوٿينءَ ۾ اخلاص پڙهڻ سان چئن سمورن الاهي ڪتابن جي تلاوت ٿي وئي ۽ سمورن يتيمن کي دؤ ڪرائي ڇڏيائين. ان ڏينهن جي اهل زمين جي عمل جيڏو ثواب پاتاين. ۽ پنجاهه سال سندس گناهه بخشجي ويا. ان کي ابن الجوزي سلمان فارسيءَ کان ڪتاب النور ۾ مرفوعا نقل ڪيو آهي. حافظ صلاحتي عمل اليوم والليلة ۾ ان کي نقل ڪيو آهي.

■ عيد نماز جو وقت سج نيزي جيترو مٿي ٿيڻ وقت ٿئي ٿو. ۽ زوال تائين رهي ٿو.

■ عيد نماز ٻه رڪعتون آهي. (ان جو طريقو هيءُ آهي ته) تڪبير

ڪان پوءِ ثنا پڙهجي، هر رڪعت ۾ ٽي تڪبيرون چئجن، پهرين رڪعت ۾ قرائت کان پهرين ۽ ٻي رڪعت ۾ قرائت کان پوءِ ۽ هر تڪبير جنهن کان پوءِ قرائت، دعا يا قرآن آهي تنهن پٺيان هٿ ٻڌجن. ٻين ۾ هٿ ڇڏي ڏجن. تڪبيرن جي وچ ۾ ٽن تسبيحن جيترو وقت وقفو ڪجي، جيئن مٿي پڻ ذڪر ٿيو.

▪ عيد نماز کان پوءِ ٻه خطبا سنت آهن. انهن ۾ جيڪڏهن عيد الفطر آهي ته فطري جي احڪامن جي حمد ۽ ثنا کان پوءِ تعليم ڪجي. نه ته اضحيه جا مسئلا ۽ تشريق جي تڪبيرن جا مسئلا بيان ڪجن.

▪ جيڪڏهن عيد نماز امام سان پٺيان پڙهڻ کان رهجي وڃي ته ان جي قضا نه ٿيندي. جيڪڏهن مسبوق يا لاحق هجي ته باقي نماز ادا ڪري. عذر جي صورت ۾ ٻئي ڏينهن تائين امام باجماعت ادا ڪري سگهي ٿو. ان کان پوءِ نه.

▪ عيد الاضحىٰ ۾ پڻ مٿيان ساڳيا احڪام آهن. سواءِ هن جي ته نماز کان فارغ ٿيڻ کان اڳ نه ڪانجي جو مڪمل روزي جو ثواب حاصل ٿئي ٿو. ۽ ٽن ڏينهن اندر جيڪو مري ٿو سو شهيد آهي. اها روايت ابو موسيٰ الحافظ الصلاحي جي عمل اليوم والليلة ۾ آيل آهي.

فصل

قرباني جو بيان

▪ قرباني مسلمان، آزاد، مقيم (جيڪو مسافر نه هجي) ۽ شاهوڪار جي مٿان پنهنجي طرفان واجب آهي ۽ پنهنجي ننڍي پٽ طرفان واجب ناهي.

▪ اضحىٰ ۾ ڍڳو يا ٻڪرو وغيره بنا سڱن وارو، خسي يا ديوانو جائز آهي. البتہ اندو، ڪاٺو، ڏٻرو، اڌ کان مٿي ڪن يا ڀڄ وڍيل جائز ناهي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ان جو ڀڄ گهڻو وڍيل هوندو ته به جائز نه ٿيندو.

▪ قرباني اٺ، گادي ۽ ٻڪر جي ڪجي. ٻڪر هڪ سال کان ننڍو نه

هجي. گابو ٻن سالن کان ننڍو نه هجي. مٿي پل جيترو به هجي، اٺ پنجن سالن کان ننڍو نه هجي. ان کان مٿي جيترو به هجي جائز آهي ۽ رڍ ڇهن مهينن جي جائز آهي، ڪي چون ٿا ستن مهينن جي جائز آهي.

▪ قرباني هڪ ماڻهوءَ پاران هڪ ٻڪري ستن ماڻهن پاران هڪ اٺ يا هڪ ڍڳو جائز آهي. قرباني جو وقت عيد الاضحى جي صبح صادق کان وٺي پارهين تاريخ جي مغرب نماز تائين مذڪور آهي. رستي ۾ عيد الاضحى ۾ وڏي آواز سان تڪبير چوڻ سنت آهي. عيد گاه ۾ پهچندي ئي بس ڪجي. ۽ تڪبير وقت بهتر اهو آهي ته اٿيل هئڻ گهرجي. جيئن عمل اليوم والليله ۾ آيل آهي. ۽ ان مان تڪبير سڪينت ۽ وقار ظاهر ٿئي، لفظ امام اعظم جي مذهب ۾ هيءُ آهن. الله اڪبر الله اڪبر لا اله الا الله والله اڪبر الله اڪبر و لله الحمد.

- عيد الاضحى ڪنهن عذر سبب ٽن ڏينهن تائين پڙهي سگهجي ٿي.
- ٻنهي عيدن جون نمازون مختلف جاين تي پڙهڻ جائز آهن. ان ۾ سڀني جو اتفاق آهي. البته جمعي ۾ اختلاف آهي. (بحرالرائق).
- عرفات جي ڏينهن حاجين جي مشابهت خاطر انهن وارا عمل ڪرڻ سنت ناهن. پر ابن عباس کان مروي آهي ۽ مشائخ رضوان الله عليهم عمل ڪيو آهي، ۽ ڪن اهل مذهب ان جي مڪروه هئڻ جي تصريح ڪئي آهي. جيڪڏهن اڪيلي نماز تعريف پڙهندو ته اهو اختلاف کان ٻاهر آهي. هن مسئل جو تفصيل جيئن گهرجي (مصنف) فتوح الاوراد ۾ لکيو آهي، اتي ڏسڻ گهرجي
- تڪبيرون عرف جي ڏينهن جي صبح کان ايام تشریق جي آخري ڏينهن جي عصر نماز تائين واجب آهن. يعني ٽيويه وقت چنجن هيءُ صاحبين جي مذهب مطابق آهي. اٺن نمازن تائين امام اعظم جو مذهب آهي ۽ فتوىٰ پهرئين قول تي آهي، بحرالرائق وغيره ۾ آهي ته عمل ۽ فتوىٰ عام شهرن ۾ صاحبين جي قول تي آهي.

فوت ٿيل نماز جي قضا جو بيان

فوت ٿيل نمازن ۾ ترتيب رکڻ فرض آهي. پر شرط آهي ته ڇهه نمازون فوت نه ٿين. تنهن ڪري جڏهن ڪا نماز فوت ٿي وڃي. وتر ڇو نه هجي، جيئن ياد اچي پهريائين اها قضا ڪجي ان کان پوءِ وقتي نماز ادا ڪجي. جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته جائز نه ٿيندو. ها جيڪڏهن وقت سوڙهو هجي يا وسري وڃي يا گهڻيون نمازون قضا ٿي وڃن. ان جو مطلب ڇهه نمازون آهن. انهن کان پوءِ ستين نماز جائز آهي. جيڪڏهن ان کان پوءِ ڇهه نمازون بنا ترتيب جي قضا ڪرڻ گهري ته به جائز آهي. جيڪڏهن وقتي فرض ادا ڪندي فوت ٿيل نماز ياد اچي وڃي، وتر ڇو نه هجي، ته وقتي نماز جيڪا ادا ڪري رهيو آهي، سا فاسد ٿي پوندي. امام اعظم وٽ ان جو فاسد ٿيڻ موقوف ٿي ويندو، صاحبين وٽ قطعي فاسد ٿي ويندي. يعني جيڪڏهن ڇهن وقتي نمازن تائين ادا ڪري ويو، پر فوت ٿيل نماز قضا نه ڪيائين ته مڙئي صحيح ٿي وينديون. ان کان پوءِ فوت ٿيل نماز ادا ڪري وٺجي. ۽ جيڪڏهن ڇهن نمازن جي وچ ۾ فوت ٿيل نماز ادا ڪري ورتائين ته ان کان اڳ پڙهيل نمازون موٽائڻيون پونديون. ان صورت ۾ فساد فوتي نماز موٽائڻ تي موقوف ٿيندو. هيءُ امام اعظم جو مذهب آهي. پر صاحبين وٽ قطعي فاسد ٿي پوندي، ڇهن نمازن تائين، مڙئي جو موٽائڻ فرض آهي. پوئين قول تي عمل ڪرڻ ۾ احتياط آهي، بلڪه ڪن فتويٰ به ان تي ڏني آهي، جيتوڻيڪ ڪنز وغيره جي متن ۾ فقط امام اعظم جو قول آهي.

وتر ۽ سنت جو بيان

• وتر واجب آهي. امام اعظم کان هڪ روايت موجب فرض آهي. صاحبين جي قول مطابق سنت مؤڪده آهي. (جيڪو به هجي) هر صورت ۾ فوت ٿيڻ کان پوءِ قضا ڪرڻو پوندو. جيئن ان جي النهايه وضاحت ڪئي آهي.

- وتر ٽي رڪعتون آهي. هڪ سلام سان. ۽ ٽنهي رڪعتن ۾ فاتحہ کان پوءِ سورت پڙهڻ واجب آهي. ٽين رڪعت ۾ ركوع کان اڳ ۾ دعا قنوت پڙهي. ⁽¹⁾ ان لاءِ ڪنهن زماني يا وقت جي ڪا به تخصيص ڪانهي. سدائين پڙهيو رهيو. البت شافعيءَ جو ان ۾ اختلاف آهي. ان جو موقف آهي ته صرف رمضان جي پوئين اڌ ۾ قنوت پڙهجي. دعا قنوت مٿي گذري چڪي. فرض نمازن ۾ قنوت نه ٿيندو آهي، البت امام شافعي جو ان ۾ به اختلاف آهي. سندس خيال آهي ته صبح جي نماز ۾ ركوع کان پوءِ پڙهڻ گهرجي. مقتدي جيڪڏهن حنفي هجي ته ان وقت بيٺل رهي. هڪ قول مطابق ويهي رهي. ٻنهي صورتن ۾ دعا قنوت نه پڙهي.
- سنت مؤڪده فجر کان اڳ ۽ ظهر، مغرب ۽ عشاءَ کان پوءِ ٻه رڪعتون آهي. ۽ ظهر ۽ جمعي کان اڳ ۽ جمعي کان پوءِ چار رڪعتون آهي. چئن کان پوءِ به پڙهجن. صحيح روايت مطابق هيءُ ٻه مستحب آهن. چار رڪعتون عشاءَ ۽ عصر کان اڳ مستحب آهن. ۽ مغرب کان پوءِ ڇهه رڪعتون مستحب آهن.
- ڏينهن جي نفلن ۾ چئن رڪعتن کان مٿي هڪ سلام سان ۽ رات جي نفلن ۾ اٺن رڪعتن کان مٿي هڪ سلام سان نفل پڙهڻ مڪروه آهن. ۽ چار رڪعتون نفل ڏينهن رات ۾ مستحب آهن. چار رڪعتون عصر ۽ عشاءَ کان اڳ مستحب آهن. ۽ عشاءَ کان پوءِ چار رڪعتون ۽ مغرب کان پوءِ چار رڪعتون مستحب آهن.
- نماز ۾ ڊگهو قيام گهڻن سجدن کان بهتر آهي. هڪ روايت مطابق گهڻا سجدا بهتر آهن. هڪ جماعت هن خيال جي آهي ته جيڪڏهن ان ۾ متعين قرائت ٿو ڪري ته افضل رڪعتن جي

(1) صلوات مسعودي ۾ آهي ته جيڪڏهن قنوت جي تڪبير چئي سبحانڪ اللهم وبحمدڪ پڙهيائين پوءِ ياد پيس ته قنوت پڙهڻ گهريو هو. ته سهو لازم نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته قيام ٿيڻ جي جاءِ آهي. پر جيڪڏهن قنوت جي تڪبير چئي قرائت پڙهيائين ته سجدو سهو لازم ايندو. جو اها قرآن پڙهڻ جي جاءِ ناهي. يا قنوت جي تاخير ٿئي ٿي. واللہ اعلم (فتاوىٰ پوراني من عينه)

ڪثرت آهي. نه ته ڊگهو قيام افضل آهي. صاحب بحرالرائق گهڻن سجدن واريءَ روايت کي ترجيح ٿو ڏئي. ڇاڪاڻ ته قيام رکوع ۽ سجدي جو ذريعو آهي ۽ انهن ٻنهي ۾ نهايت درجي جي عاجزي رکيل آهي. ۽ وسيلو مقصود کان افضل ناهي. ۽ امام اعظم رضي الله عنه کان جيڪو تهجد جي رڪعتن جو گهڻو هئڻ منقول آهي، ايسٽائين جو ڪن ڪتابن ۾ هزار رڪعتون نقل ڪيل آهن، سو پڻ انهيءَ جي تائيد ٿو ڪري.

▪ وتر ۽ نفل جي مڙني رڪعتن ۾ ۽ فرض جي ٻن رڪعتن ۾ قرائت فرض آهي.

▪ نفل شروع ڪرڻ شرط لازم ٿي وڃي ٿو، چوڻه طلوع يا غروب وقت شروع ڪيو وڃي، جيڪڏهن شروع ڪرڻ کان پوءِ ٿوڙيو ويو ته قضا لازم ايندي.

▪ جيڪڏهن چار رڪعتون نفل جي نيت سان نفل شروع ڪجي ته ٻه رڪعتون لازم ٿينديون. قاعدي پهرئين کان پوءِ نماز ٿئي يا اڳ. ان ۾ ابو يوسف جو اختلاف آهي.

▪ نفل، بيهي پڙهڻ جي سگهه هئڻ باوجود منيئون ويهي پڙهڻ ۽ بنا ڪرڻ جائز آهي. ان ۾ صاحبين جو اختلاف آهي. انهن وٽ هن طرح آهي ته بيهي شروع ڪرڻ ۽ پورو ويهي ڪرڻ مکروه آهي.

فصل

تراويح جو بيان

▪ تراويح نماز رمضان ۾ عشاءَ کان پوءِ ويهه رڪعتون ڏهن سلامن سان وتر کان اڳ ۽ پوءِ باجماعت سنت آهي. تراويح ۾ هڪ ڀيرو ختم قرآن پڙهڻ يا ٻڌڻ سنت آهي.

▪ جيڪڏهن تراويح ۾ هڪ ڀيرو ختم پورو ٿي ويو ته باقي مهينو تراويح ذمي مان نڪري ٿيون وڃن يا نه؟ ان ۾ اختلاف آهي. خزانه الرواية ۾ ڪن فقهن جي ڪتابن کان منقول آهي ته ذمي نه ٿيون رهن. ۽ بحرالزخار ۾ آهي ته ذمي مان نه ٿيون نڪرن. ۽ اهو ئي صحيح آهي.

- جيڪڏهن تراويح جي هر رڪعت ۾ ٽھ آيتون پڙهيون وڃن ته اهي ختم جي قائم مقام ٿي وڃن ٿيو. جيئن ذخيره العقبي ۾ آهي ۽ اهو ئي صحيح آهي. جيئن بحرالرائق ۾ آهي. ظاهر ڳالهه آهي ته اهو تڏهن ٿيندو جڏهن حافظ نه هجي يا ڪو عذر شرعي هجي. نه ته سڄو قرآن ٻڌڻ بالاتفاق افضل آهي.
- چئن رڪعتن کان پوءِ چئن رڪعتن جيترو سنت ادا ڪرڻ جي نيت سان ويهڻ سنت آهي.
- رمضان مهيني ۾ وتر باجماعت پڙهڻ مستحب آهي. فتح القدير ۾ آهي ته سنت آهي. ۽ صاحب نهايه ڪن مشائخن کان اڪيلي پڙهڻ کي پسند ڪرڻ نقل ڪيو آهي. پهرين ڳالهه ظاهر آهي. ۽ رمضان کان پوءِ جيڪڏهن باجماعت ادا ڪيو ويو ته جائز ٿي ويندو پر ڪراهت سان. بحرالرائق اهو ذڪر ڪيو آهي.

فصل

فرض ۾ پهچڻ جو بيان

- جيڪڏهن چئن رڪعتن واري نماز مان هڪ رڪعت ادا ڪري وٺڻ کان پوءِ اقامت ٿي ته ٻه رڪعتون پوريون ڪري اقتدا ڪري جيڪڏهن ٽي رڪعتون پڙهي چڪو هجي ته نماز پوري ڪري نفل جي نيت سان اقتدا ڪري. جيڪڏهن ظهر يا عشاءِ هجي. جيڪڏهن پهرين رڪعت سان سجدو اڃا شامل نه ڪيو اٿس ته نماز ٽوڙي وٺي، ڇاڪاڻ ته اڃا اڪثر جي حڪم ۾ ناهي. فرض جماعت سان ان کان بهتر آهي.
- جيڪڏهن سنت شروع ڪيائين ۽ اقامت ٿي وئي ته اڪثر مشائخن وٽ صحيح اهو آهي ته سنت پوري ڪري. ۽ شيخ ابن همام هن خيال جو آهي ته ٻه رڪعتون پوريون ڪري ٽوڙي وٺي ۽ ڪنز العباد ۾ اهو فرض بابت تفصيل ذڪر ڪيل آهي. بحرالرائق پهرئين خيال کي پسند ڪيو آهي.

- جيڪڏهن هڪ رکعت فجر يا مغرب جي ادا ڪري چڪو هجي ۽ مٿان اقامت ٿي وڃي، ته نماز ٽوڙي امام جي اقتدا ڪري. ۽ جماعت جو ثواب هٿان نه وڃائي.
- نماز لاءِ آذان اچڻ کان پوءِ مسجد کان ٻاهر نڪرڻ مڪروه آهي. جيستائين نماز ٿي نه ٿي وڃي. البتہ جيڪڏهن ڪنهن مسجد جو مؤذن يا پيش امام هجي يا اهڙو ماڻهو هجي جنهن جو ٻي مسجد ۾ انتظار ڪيو ويندو ته پوءِ نه.
- فجر جي سنت گهر ۾ پڙهي مسجد ۾ اچجي. پر جيڪڏهن مسجد ۾ آيو ۽ سنت فجر ادا نه ڪيل آهي. ۽ ڏسي ٿو ته امام فرض ۾ شروع آهي ته معلوم ڪري ته جيڪڏهن هڪ رکعت امام سان پڙهي سگهندو ته سنت پڙهي. نه ته فرض ۾ شامل ٿي وڃي. هيءُ جمهور جو مذهب آهي. ۽ ڪي هن خيال جا آهن ته جيڪڏهن تشهد ۾ امام سان شريڪ ٿي سگهندو هجي ته سنت ادا ڪري. صاحب بدائع وغيره پهرئين خيال کي ترجيح ڏين ٿا. ۽ ڪافي ۽ محيط ۾ ٻئي کي ترجيح ڏنل آهي، بحرالرائق اهو ذڪر ڪيو آهي. جيڪڏهن سنت چڙڻ جي صورت اختيار ڪئي وڃي ته امام محمد جو قول آهي ته سج مٿي اچڻ کان پوءِ اها ادا ڪبي. امام اعظم جو چوڻ آهي ته قضا جي ضرورت ناهي پر بهتر اهو آهي ته امام محمد جي مذهب تي عمل ڪجي. ۽ جيڪو حيلو ٻڌايو ٿو وڃي ته سنت شروع ڪري ان کان پوءِ تحريمه فرض جي نيت سان چئي. ۽ امام جي سلام چوڻ کان پوءِ سنت ان نيت سان قضا ڪري ان کي بحرالرق واري ڪوڙ سببن جي ڪري مڪروه قرار ڏنو آهي. جيڪڏهن فرض سان گڏ فجر جي سنت قضا ٿي ويل آهي ته ٻن پهرن تائين قضا ٿي سگهندي، ان کان پوءِ سنت قضا نه ٿي سگهندي. بعضي محقق هن خيال جا آهن ته فرض سان گڏ جڏهن به پڙهي سنت قضا ٿي سگهندي. صدرالشهيد شرح وقايه ۾ چيو آهي ته سنت جي قضا زوال کان اڳ سان فرض جي متابعت جي تخصيص ڪا به معنيٰ نه ٿي رکي. انهيءَ پر ان ۾ ئي

آهي ته زوال کان پوءِ ظهر جو ٽائيم داخل ٿي ٿو وڃي. ان کان پوءِ سنت قضا ڪرڻ مناسب ناهي. ڇاڪاڻ ته ان طرح اها فرض جي مماثل ٿي پوندي. نبي صلي الله عليه وسلم جن پڻ ان کي صرف زوال کان اڳ قضا ڪرڻ فرمايو هو. جڏهن کانئن ليلة التعريس ۾ فجر قضا ٿي وئي هئي. جيئن حديثن ۾ ثابت آهي.

▪ جيڪڏهن ظهر جي سنت قضا ٿي وڃي ته جيستائين وقت آهي ٻن رکعتن کان اڳ امام اعظم وٽ ۽ پوءِ امام محمد وٽ قضا ڪبي. جيئن اڪثر ڪتابن ۾ مذڪور آهي. هڪ قول مطابق امام ابو يوسف امام اعظم سان گڏ آهي. هڪ قول مطابق امام محمد سان آهي. ۽ شيخ ابن همام تقديم رکعتن جي روايت کي اختيار فرمايو آهي. ۽ صاحب بحرالرائق تسليم ڪيو آهي. ۽ حديث ۾ آيل آهي، پر اصحاب متون چئن جي اڳ پڙهڻ کي اختيار ڪيو آهي. ▪ جيڪڏهن وقت وفا ڪري ته سنت پهريائين ادا ڪري پوءِ فرض شروع ڪجي. جيڪڏهن فوت ٿيڻ جي خطري کان تسلي نه ٿئي ته فرض شروع ڪجي.

▪ جيڪڏهن امام کان اڳ رکوع ڪري ورتائين ۽ امام رکوع ۾ سائس اچي گڏيو ته نماز صحيح ٿي ويندي. جيتوڻيڪ متابعت ڇڏڻ ڪري گنهگار ٿيندو.

بيمار جي نماز جو بيان

▪ جيڪڏهن بيمار ٿي نه ٿو سگهي. يا بيھڻ سان مرض وڌڻ جو خطرو سمجھي ٿو ته ويھي رکوع ۽ سجدي سان نماز ادا ڪري. پر جيڪڏهن انهن ٻن جي ادا ڪرڻ کان به عاجز آهي ته اشارن سان نماز ادا ڪري ۽ سجدي لاءِ رکوع کان وڌيڪ جهڪيل اشارو ڪري. ▪ جيڪڏهن ويھي به نه سگهي ته پٺيءَ يا پاسي پرستي اشارو ڪري. جيڪڏهن اشارن جي به طاقت نه رکي ته پوءِ تاخير ڪري. اکين ۽ دل سان اشارو نه ڪري. ان ۾ زفر جو اختلاف آهي. جيڪڏهن

- قيام ڪري سگهي. پر رکوع ۽ سجدي جي قدرت نه رکي سگهي ته ويهي اشارن سان نماز پڙهي.
- جيڪڏهن وچ نماز ۾ بيماري ٿي پئي ته جنهن به طريقي تي پڙهي سگهجي، پڙهي پوري ڪجي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن وچ نماز ۾ چڱو ڀلو ٿي وڃي ته جملي رڪن ادا ڪري.
  - نفل نماز ۾ ٽيڪ جائز آهي.
  - ٻيڙيءَ ۾ بنا عذر جي ويهي نماز پڙهڻ جائز آهي، ڇاڪاڻ ته مٿي ڦرڻ جو امڪان رهي ٿو. البت سموريءَ نماز ۾ قبلي جو خيال رکڻو پوندو. ۽ ان مطابق ڦرڻو پوندو.
  - جيڪڏهن بيهوشيءَ يا چريائي جي حالت ۾ پنج نمازون ڇڏائجي ويون ته انهن جي قضا واجب ٿيندي. پر جيڪڏهن پنجن کان مٿي ڇڏائجي ويون ته ذمي نه رهنديون.

جنابي نماز جو بيان

مردائو ڪفن: گوڏ، لفافو ۽ پهراڻ مسنون آهي، البت ڪفايت جي حد گوڏ ۽ لفافو آهي. هيءُ ٻئي مٿي کان پيرن تائين هڻڻ گهرجن. ۽ پهراڻ (ڪفني) ڪلهن کان پيرن تائين آهي. پهراڻ جي شروعات کاٻي کان ڪرڻ گهرجي ته جيئن ساڄي پاسي پهريائين ڪپڙو پهچي. ان کان پوءِ ساڄي پاسي کان پهراڻجي ۽ مٿان کان ٻڏي ڇڏجي. ته جيئن ڪفن کلي نه وڃي.

عورتن جو ڪفن: پهراڻ، گوڏ، دامني، سيني بند ۽ لفافو آهي، ۽ ڪفايت جي حد گوڏ، لفافو ۽ دامني آهي. ۽ ضرورت جي حد آهي جيڪو ميسر ٿي سگهي.

- ميت جيڪڏهن فقير (مسڪين) هجي ته ماڻهن تي فرض آهي ته کيس ڪفن ڏين. جيڪڏهن نه هجي ته سوال ڪجي. السراجيه
- عورت جي دامني جي حد ٻه گز شرعي آهي. ۽ ان جي ويڪر هڪ گرانٽ آهي. ۽ چادر جي ڊيگهه جي حد ٽي گز آهي. ۽ ويڪر بغل جي هيٺان کان پيرن تائين. ۽ ان ڪپڙي جي حد، جيڪو غسل وقت

مثل عورت تي رکندا آهن ڏيڍ گز آهي. ۽ ان جي ويڪر ٻه گز آهي. جنهن ان کان مٿي ڪيو سو ظلم ۽ زيادتيءَ جو مرتڪب ٿيندو. ان طرح ذخيره العقبي ۾ آهي ۽ حاشيه شرح وقايه فاضل چلبيءَ ۾ آهي. مخفي نه رهي ته هڪ گرانٽ ويڪر سان عورت جو مٿو نه ڍڪجي سگهندو آهي. ٻين ڪتابن مان جيڪو مفهوم نڪري ٿو سو هيءُ آهي ته ضرورت جيترو مقدار ڪفايت ڪندو. ۽ ان جي حد ٻه گرانٽون آهي.

■ عورت جي ڪفن ۾ پهريائين پهرائڻ پهرائڻ گهرجي. ان کان پوءِ ان جا وار ٻن حصن ۾ ڪري سيني تي رکجن. ان کان پوءِ دامني پهرائجي، ان کان پوءِ گوڏ پهرائجي ۽ پوءِ لفافو پهرائجي ۽ سيني بند لاءِ ٻه روايتون آهن. هڪ روايت مطابق سيني جي مٿان چيل آهي. ۽ صحيح هيءُ آهي ته گوڏ جي مٿان ۽ لفافي جي هيٺان هجي. ڪفن پهرائڻ کان اڳ خوشبوءِ سان معطر ڪرڻ گهرجي.

■ نماز جنازه فرض ڪفايه آهي، امامت ان جي سڀ کان بهتر آهي ته بادشاه ڪرائي، ان کان پوءِ قاضي ڪرائي. ان کان پوءِ امام، پوءِ والي وارث. وارث جيڪڏهن ٻئي کي اجازت ڏئي ته به جائز آهي. نماز پوري ڪرڻ کان پوءِ جيڪي ميت سان نه هلڻ گهرن سي وليءَ کان اجازت وٺن. البرجندي والڪافي. جيڪي ماڻهو ميت سان هليا آهن سي دفن کان اڳ بنا اجازت نه وڃن. ان کان پوءِ اجازت جي ضرورت ناهي. خزانه الروايات.

■ جنازي جي نماز جون چار تڪبيرون آهن. پهرين تڪبير کان پوءِ سبحانڪ اللهم پڙهجي. ٻي تڪبير کان پوءِ درود جيڪو تشهد ۾ پڙهيو آهي، سو پڙهجي، ٽين تڪبير کان پوءِ ميت لاءِ دعا پڙهجي، جيڪڏهن بالغ هجي ته هيءُ دعا پڙهي:

اللهم اغفر لحينا وميتنا وشاهدنا وغائبنا وصغيرنا وكبيرنا
وذكرنا وانثانا اللهم من احييته منا فاحيه علي
الاسلام ومن توفية منا فتوفه علي الايمان.

جيڪڏهن نابالغ هجي ته هيءَ دعا پڙهجي:

اللهم اجعله لنا شافعا فرطاً اللهم اجعله لنا اجرا وذخرا

اللهم اجعله لنا شافعا ومشفعا.

چوٿين تڪبير کان پوءِ ربنا آتانا في الدنيا حسنة..... الخ پڙهجي.

مستحب اهو آهي. جيڪو اڳ ۾ گذريو سو مسنون آهي.

■ جيڪڏهن ڪو شخص هڪ يا ٻن تڪبيرن کان پوءِ پهتو ته انتظار ڪندو ۽ امام سان گڏ تڪبير چوندو. رهجي ويل تڪبيرون جيستائين جنازو ڪڍي نه ٿو تيستائين قضا ڪري وٺندو. البته جيڪو حاضر آهي سو بنا انتظار جي تڪبير چوندو.

■ امام مرد توڙي عورت جي نماز لاءِ سيني جي برابر ٿي بيهندو. جنازه نماز مسجد ۾ مڪروه آهي. جيڪڏهن جنازو مسجد کان ٻاهر هجي ته ٻه روايتون آهن. بنا ضرورت جي مسجد ۾ نه بيهجي.

■ نماز کان واندو ٿيڻ کان پوءِ مستحب آهي ته امام يا ڪو ٻيو صالح ماڻهو فاتحه ۽ بقره 'مفلحون' تائين جنازه جي سيرانديءَ کان ۽ بقره جي پڇاڙيءَ واريون آيتون يعني 'آمن الرسول' پيرانديءَ کان پڙهي، جو حديث ۾ آيل آهي ۽ ڪن روايتن ۾ دفن کان پوءِ آيل آهي. ٻنهي مان جيڪو وقت سولو لڳي جائز آهي.

■ ٻار جنهن ڄمڻ کان پوءِ چرپر يا دانهن ڪئي ۽ گذاري ويو ته ان تي جنازه نماز ٿيندي. جيڪڏهن چرپر يا دانهن نه ڪيائين ته نماز جائز نه ٿيندي.

■ جنازي پٺيان جيڪي ماڻهو وڃن. سي مقبره وٽ پهچڻ کان پوءِ جنازه رکڻ کان اڳ نه ويهن.

■ قبر کي لحد جي طريقي تي ٺاهڻ گهرجي. ۽ لحد قبلي ڏانهن هئڻ گهرجي.

■ قبر ۾ اندر رکڻ مهل 'بسم الله علي ملة رسول الله' چوڻ گهرجي. ۽ ميت جو منهن قبلي ڏانهن ڪرڻ گهرجي. ڪفن جون ڳنڍيون کولي ڇڏڻ گهرجن. ۽ ڪچيون سرون، ڪانين کان پوءِ رکڻ گهرجن.

- عورت کي رکڻ وقت عورت جي قبر ڏيکڻ گهرجي. قبر هڪ گرانٽ مٿي ڪرڻ گهرجي اٺ جي ٿوهر جيان. پڪيون سرون مڪروه آهن.
- دفن ڪرڻ کان پوءِ ميت کي ٻاهر نه ڪڍڻ گهرجي. ها جيڪڏهن زمين ڪنهن ٻئي جي آهي ته پوءِ ڪڍي ٻئي هنڌ دفنائڻ گهرجي.
- ٽي ڀيرا مٿي قبر ۾ وجهڻ مستحب آهي، پهرئين ڀيري سان چئي 'منها خلقناکم' ٻئي ڀيري سان چئي 'وفيها نعيدکم' ۽ ٽئي ڀيري سان چئي 'ومنہا نخرجکم تارتاً اخرى'. ذڪرہ في البحر الزخار. والله الموفق.

نماز جي ٽوڙڻ وارين شين جو بيان

ڄاڻڻ گهرجي ته نماز ڇڏندڙ يا ڪاڳالھ هوندي يا ڪو ڪم.

ڳالهائڻ جي قسم جا ڇڏندڙ:

ڳالھ مان مراد آهي ڪجهه چوڻ. پوءِ اهو ڄاڻي وائي هجي، خطا يا سهو طور هجي، ٿورو هجي يا گهڻو هجي، جاڳ ۾ هجي يا ننڊ ۾ هجي. ان جون ارڙهن صورتون آهن.

- 1- سلام قاعدي کان سواءِ ڪنهن ٻئي هنڌ چوڻ، ڀل ۾ هجي يا نماز پوري ٿيڻ جي گمان هيٺ هجي. ذڪرہ في القنية.
- 2- ماڻهوءَ کي سلام چوڻ. ڄاڻي وائي هجي غلطيءَ ۾ هجي يا سهو طور هجي. ذڪرہ في البدائع.
- 3- زبان سان سلام جو جواب ڏيڻ. جيڪڏهن اشاري سان جواب ڏنو ويو ته مڪروه ٿيندو. صاحب مجمع جو چوڻ آهي ته هٿ جي اشاري سان جواب ڏيڻ به نماز ڇڏي وجهندو، پر اڪثر مٿئين قول جا قائل آهن.
- 4- آواز سان ڪنهن سور يا مصيبت کان ڪنجھڻ. ها جيڪڏهن دوزخ جي خوف کان هجي يا بهشت جي شوق ۾ هجي ته نماز نه

پڇندي. جيڪڏهن صرف الاهي هيبت يا لذت حضور جي سببان هجي ته ان جو فقهه ۾ ذڪر ڪونهي. ظاهر اهو آهي ته نماز ان سان نه پڇندي. جيئن صحيح حديث ۾ آهي ته صديق اڪبر رضي الله تعالى عنه نماز ۾ ائين روئندو سڏڪندو هو جيئن ڊيگري باهه تي پڙڪندي آهي والله اعلم.

5- بنا عذر جي ائين ڪنگهڪار ڪرڻ جو حرف ظاهر ٿيڻ. بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن عذر سببان هجي ته نماز فاسد نه ٿيندي. ڇو نه حرف به نڪري اچن. پر جيڪڏهن بي عذر آهي ان مان ڪو به جائز غرض ڪونهي ته نماز پڇي پوندي. ابو يوسف جو ان جي هن صورت ۾ اختلاف آهي. هڪ هن حرفن ۾ ۽ ٻيو اهو ڪنهن صحيح غرض سان ڪيو ويو هجي. جيئن قرائت کي سهڻو ڪرڻ لاءِ يا اهو ٻڌائڻ لاءِ ته آءُ نماز ۾ آهيان وغيره. ۽ صحيح اهو آهي ته نماز نه پڇندي. ۽ هيءُ تڏهن آهي جڏهن حرف ظاهر ٿين، پر جڏهن حرف ظاهر نه ٿين ته نماز مڪروه ٿيندي. انتهائي محصله.

6- اف چوڻ. ان ۾ امام ابو يوسف جو اختلاف آهي. ابو حنيفه ۽ محمد ان کي پڇندڙ مڃين ٿا. مجتبيٰ ۾ آهي ته اختلاف تڏهن آهي جڏهن آهستي هجي البتہ زور سان چوڻ سڀني وٽ نماز پڇندو. خلاصه ۾ آهي ته ٻه حرف نماز پڇندڙ نه ٿيندا آهن. چار حرف پڇندڙ ٿيندا آهن. ان ۾ سڀني جو اتفاق آهي ۽ ٽن ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. صحيح اهو آهي ته پڇندڙ ناهن. ۽ محيط ۾ آهي ته ساھ جي ڦوڪ ڏيڻ جيڪڏهن ٻڌڻ ۾ اچي ۽ تهجيءَ جا لفظ ان مان نڪرن ته ابو حنيفه ۽ محمد وٽ پڇندڙ آهن. البتہ ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي، آھ اوھ ۽ ايلھ يا اھڙا ٻيا لفظ سور يا مصيبت سببان چوڻ پڇندڙ آهن. البتہ جيڪڏهن جنت يا جھنم جي ياد سببان هجن ته پڇندڙ ناهن. هر قسم جي روئڻ ڌوئڻ جو اهو ئي حڪم آهي. سواءِ ان بيماريءَ ۽ درد جي جيڪو ختم ٿئي ئي نه ٿو. ظهيريه ۾ آهي ته اختلاف ان صورت ۾ آهي جڏهن

ماڻهو روئڻ روڪي سگهي. باقي جيڪڏهن مريض ڪنجهڻ يا سڌڪڻ کان پاڻ کي جهلي ٿي نه ٿو سگهي ته پوءِ نماز فاسد نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ اهو اوباسي ۽ نه اچڻ جي مثال ٿي پوندو. انهيءَ اوباسيءَ ۾ بي اختياريءَ ۾ به جيڪڏهن حرف ظاهر ٿين ته نماز نه پڇندي. ذڪر في البحار الرائق. توريت، انجيل ۽ زبور ڪلام (ڳالهائڻ) جي حڪم ۾ آهن. ابويوسف کان آهي ته تسبيح جي مشابهن آهي ته پوءِ جائز آهي.

7- نه جو يرحمڪ الله سان جواب ڏيڻ به پڇندڙ آهي. جيڪڏهن پنهنجي نه تي پاڻ يرحمڪ الله چئي ته اهو پڇندڙ ناهي. ۽ جيڪڏهن الحمد لله پنهنجي نه تي چئي ته به ڪا ڳالهه ڪانهي. ماڻ ڪرڻ وڌيڪ سٺو آهي. جيڪڏهن ڪنهن ٻئي جي نه تي الحمد لله چئي وڌائين ۽ سندس ارادي ۾ ان کي جواب ڏيڻ ڪونه هو ته بالاتفاق پڇندڙ ناهي. ۽ جيڪڏهن جواب جو ارادو هيس ته پوءِ مشائخن جو ان ۾ اختلاف آهي. جيڪڏهن آذان جو جواب ڏنائين يا نبي صلي الله عليه وسلم جن جو نالو ٻڌي درود پڙهيائين ته اهو پڇندڙ ٿيندو. جيڪڏهن نالو ٻڌڻ بنا درود پڙهيائين ته اهو پڇندڙ ناهي.

▪ جيڪڏهن ڪنهن شخص نماز ۾ الله تعاليٰ جو نالو ٻڌو ۽ جل جلاله چيائين ته نماز نه پڇندي.

▪ جيڪڏهن ڪو شخص مسجد ۾ آيو مؤذن کي سڏيائين ته تڪبير زور سان چئي. ان دوران امام رکوع ڪيو ۽ مؤذن ان جي جواب ۾ ڏاڍيان چيو ته مؤذن جي نماز فاسد ٿي ويندي. جيڪڏهن قرآن ختم ڪرڻ وقت وچ نماز ۾ صدق الله وصدق رسوله چيائين يا سماع وقت شهادتين چيائين ته جيڪڏهن جواب جي ارادي سان چيائين ته نماز فاسد ٿي ويندي.

8- دعا وقت جواب جي ارادي سان آمين چيائين ته نماز فاسد ٿي ويندي. ▪ نماز پڙهندڙ نه ڏني جنهن تي ڪنهن شخص چيس يرحمڪ الله ۽ نماز پڙهندڙ چيو آمين ته نماز ٽٽي پوندي. ظهيري به ۾ آهي

تہ جيڪڏهن بہ ماڻهو نماز پڙهندا هجن هڪ نچ ڏني ڪنهن ٻاهرئين شخص يرحمڪ الله چيو ۽ هنن ٻنهي آمين چيو تہ نچ ڏيندڙ جي نماز ٿئي پوندي ٻئي جي نہ ٿيندي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. ها البتہ ممڪن آهي تہ ان ٻئي شخص پڻ اخلاص سببان جواب جي ارادي سان چيو هجي تہ پوءِ ان جي بہ ٿيندي، پر چيو اٿن تہ خالي احتمال جي بنياد تي نماز لاءِ ڀڄڻ جو حڪم نہ ٿو ڪري سگهجي. البتہ جڏهن تحقيق ٿئي تہ پوءِ ڀڄي پوندي. واللہ اعلم.

9- غير امام کي غلطي ٻڌائڻ. جيڪڏهن پنهنجي امام کي ٻڌايائين تہ جيڪڏهن امام، جيتري مقدار تلاوت سان نماز جائز ٿيندي اوترو نہ پڙهي سگهيو آهي تہ ٻڌائڻ ضروري آهي. جيڪڏهن اوترو مقدار پڙهي چڪو آهي يا ٻئي هندن شروع ڪري چڪو آهي تہ ان ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. ۽ صحيح اهو آهي تہ نماز ٻنہ نہ ڀڄندي. نہ ٻڌائيندڙ جي نہ امام جي. اهو ئي صحيح آهي جيئن ڪافي وغيره ۾ آهي.

▪ جيڪڏهن مقتدي ڪنهن اهڙي کان ٻڌو جيڪو نماز کان ٻاهر هو. ان کان پوءِ امام کي ٻڌايائين تہ سڀني جي نماز ڀڄي پوندي، ذڪره في القنية.

▪ امام کي گهرجي تہ واجب جي مقدار جيترو پڙهي، هڪ روايت مطابق مستحب جيترو پڙهڻ کان پوءِ رکوع ڪري، ۽ غير امام مان مراد آهي جيڪو تعليم جو ارادو رکندو هجي. پر جيڪڏهن قرائت جي ارادي سان پڙهي ٿو تہ نماز نہ ڀڄندي. مڙني جو اهو موقف آهي. ان طرح خلاصہ ۾ آهي.

10- عجب منجهان سبحان الله چوڻ.

• جيڪڏهن ڀل ۾ امام پهريون قاعدو ڇڏي ڏنو ۽ پورو قيام ڪرڻ کان پوءِ مقتديءَ سبحان الله چيو تہ، ڪي چون ٿا تہ ان جي نماز نہ ڀڄندي. ڪرخيءَ کان آهي تہ صاحبين وٽ نماز

فسد ٿيندي. ان طرح مجتبیٰ ۾ آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته ان سان نماز ٿيڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته قيام جي جڏهن ويجهو هجي ته سبحان الله نه چوڻ گهرجي. ان طرح بدائع ۾ آيل آهي. ان سان نماز ٿيڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته قياس مطابق بنا ضرورت جي اعلان ڪرڻ سان نماز ٿئي پوي ٿي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. شايد هيءُ قياس ڪن روايتن جي مطابق هجي. جيئن گذريو.

11- ڪا چڱي خبر ٻڌي الحمد لله چوڻ. بحرالرائق ۾ آهي ته جڏهن نماز پڙهندڙ کي ڪا خبر ڏني وئي، ان تي خوش ٿيو ۽ الحمد لله چيائين يا ڪنهن عجيب ڳالهه جي خبر پيس، سبحان الله چيائين، ته نماز ڀڄي پوندي. انتهيءَ هيءَ عبارت هن جي چٽي وضاحت ڪري ٿي ته عجيب خبر ٻڌڻ تي سبحان الله چوڻ ڀڃندڙ آهي. برخلاف ان جي جيڪو عيون ۾ آهي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ جيڪو آهي سو تعجب جي قصد ۾ مطلق آهي. قرآن مان خطاب (سڏ) جي ارادي سان ڪا عبارت پڙهڻ به ان ئي حڪم ۾ آهي جيئن ”يا يحيى خذ الكتاب بقوة“ ”و ما تلک بيمينک يا موسى“ ۽ ”يا بني اركب معنا“ وغيره.

12- ڪنهن دنياوي مقصد لاءِ ”لاحول ولا قوة“ چوڻ. ديني مقصد لاءِ نه. ظهيري ۾ آهي ته جيڪڏهن شيطان جي وسوسي کان ”لاحول ولا قوة“ چيائين ته جيڪڏهن آخرت جي ڪنهن معاملي کان آهي ته نماز نه ڀڃندي. جيڪڏهن دنيا جي معاملي لاءِ آهي ته نماز ڀڄي پوندي. ابويوسف جو ان ۾ اختلاف آهي. ان ئي حڪم ۾ آهي بخار / تپ هٽائڻ لاءِ ”اعوذ بالله“ يا ٻيو ڪجهه چوڻ. پر جيڪڏهن وسوسو ختم ڪرڻ لاءِ آهي ته نماز ڀڃندڙ ناهي.

13- ڪنهن چيو ”مع الله الها آخر“ ان جي جواب ۾ ”لا اله الا الله“ چوڻ. ان طرح ڪافيءَ ۾ آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته بظاهر هن صورت ۾ مقيد ڪرڻ نه جڳائي. ڇاڪاڻ ته فتاوىٰ قاضي خان ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪا اهڙي خبر ٻڌائين جنهن تي هيبت ۾ اچي ويو ۽ جواب ۾ ”لا اله الا الله“

والله اڪبر“ چيائين ۽ ارادو جواب جو هيس ته نماز ٿئي پوندي. انتهئي. جيڪڏهن تسبيح يا تهليل ڪنهن ڳالهه جي حڪم ڪرڻ يا جهلڻ لاءِ چيائين ته به نماز پڇي پوندي. ان جو مجتبيٰ ۾ ذڪر آهي. البتہ جيڪو پنهنجي نماز ۾ هئڻ جو ٻڌائڻ لاءِ چوي ته نماز نه پڇندي، جيئن بحرالرائق ۾ آهي.

14- نماز ۾ ڪنهن شخص جي جواب ۾ قرآن پڙهڻ. مثال ڪنهن جي مصيبت جي خبر ٻڌي، ان جي جواب ۾ ”انا لله وانا اليه راجعون“ پڙهي ورتائين ته نماز پڇي پوندي.

15- نماز ۾ آذان چوڻ. بحرالرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن نماز ۾ آذان ڏنائين ۽ ان مان سندس مطلب آذان ڏيڻ هو ته نماز پڇي پوندي انتهئي. هيءَ عبارت صريح آهي ته نماز ارادي سان فاسد ٿئي ٿي. بخلاف عيون جي جو ان ۾ آذان جي ارادي کان بنا آذان چوڻ کي به پڇندڙ سڏيو ويو آهي.

16- اهڙن لفظن سان دعا گهرڻ جيڪي ماڻهن جي ڪلام جي مشابهت هجن. يعني انهن جو ماڻهن کان گهرڻ محال نه هجي.

17- قرآن اهڙي طريقي سان پڙهڻ جو ڪلي طور معنيٰ ڦري وڃي. جيئن زلت القاري ۾ ان جو تفصيل معلوم ٿيو. عيون ۾ ڳالهه جي قسم جي نماز پڇندڻ مان حدث بي اختياريءَ کان پوءِ قرآن پڙهڻ شمار ڪيو اٿس حقيقت ۾ هيءُ مسئلو عام آهي، بحرالرائق ۾ آهي ته حدث مذڪور کان پوءِ ان ئي وقت نماز مان نڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن رڪن ادا ڪرڻ جيترو مقدار بنا عذر جي بيٺو ته نماز پڇي پوندي.

ڪم جي قسم جا پڇندڙ:

هن جا ٻه قسم آهن:

هڪ قسم: وضو پڇڻ. جيئن نماز ۾ نند اچي وئي ۽ احتلام ٿي پيو يا سوچڻ سان مني اچي وئي يا ڄاڻي وائي نماز پوري ڪرڻ کان اڳ

وضو ڀڃي وڌائين يا نمازيءَ جي ڪجهه ڪرڻ سان رت وهي پيو. هيءُ چار وضو پڇندڙ آهن جن سان نماز ڀڃي پوندي.

يا بي اختيار وضو ڀڃي جيئن ڀريل وات ٿئي، نڪ مان رت جو وهي هلڻ. ڦٽ مان رت جو وهي هلڻ. مذي يا پيشاب جو قطره مردائي عضوي مان نڪري پئي. يا هوا نڪري پئي. هيءُ سڀ وضو ڀڃي پوڻ جا موجب آهن. نماز ڀڄڻ جا موجب ناهن. نماز پنهنجي حال تي قائم رهندي. وضو ڪري اٿاهون ئي اچي شروع ڪجي جتي ڇڏي وئي. جيڪڏهن مقتدي آهي ته بطور لاحق اچي شروع ڪري يعني قرآن جي تلاوت کان بنا شروع ڪري. ۽ ان کان پوءِ امام سان ملي. جيڪڏهن ايندي ئي اقتدا ڪندو ته واجب ڇڏڻ جو موجب ٿيندو. ۽ گنهگار ٿي پئبو. ذڪره في البحار الرائق. هن صورت ۾ ضروري آهي ته وضوءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڪجي. نشين سر پڙهڻ وڌيڪ افضل آهي. ڇاڪاڻ ته ساڳيءَ جڳهه تان شروع ڪرڻ جا ٻارنهن شرط آهن. جيئن بحار الرائق ۾ مذڪور آهي. انهن سڀني جو بجا آڻڻ تمام مشڪل آهي. واللہ اعلم.

ٻيو قسم: وضو ڀڄڻ کان سواءِ نماز فاسد ٿيڻ آهي. جيئن قرآن وچ نماز ۾ ڏسي پڙهڻ. ڪن خالي پڙهڻ تي به پڇندڙ هئڻ جو حڪم لڳايو آهي. ۽ ڪن صرف قرآن شريف ڪڻ ۽ ورق ورائڻ تي پڇندڙ جو حڪم لڳايو آهي. پر ڪافيءَ ۾ پهريون صحيح چيل آهي. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن قرآن رکيل هجي ۽ ڪو ٻيو ورق ورائيندو وڃي ته پوءِ پڙهڻ سان نماز نه پڇندي. ضرورت گهڻي ۽ سخت هجي ته تراويحن ۾ هن روايت تي عمل ڪرڻ گهرجي. ان ڪري عائشه رضي الله عنها جي غلام قرآن ۾ ڏسي تراويحن ادا ٿي ڪيون. جيئن فتح القدير ۾ آهي. چئي جي دائي کان وڌيڪ مقدار واري ڪا به شيءِ ڇڏڻ يا کائڻ سان نماز ڀڃي پوندي. البته ٻاهران ڪا به شيءِ وات ۾ ڪڻ سان نماز ڀڃي پوندي، ڇو نه تر برابر هجي. ذڪره في البحار الرائق وغيره.

گهڻي چرپر ڪرڻ، جهڙي به هجي، ڀڃندڙ آهي. ان جي حد اها آهي ته ٻاهريون ڏسندڙ سمجهي ته هيءُ نماز ۾ آهي ئي ڪونه. ڪن جو چوڻ آهي ته ٻنهي هٿن جي ذريعي جيڪا چرپر ڪندو سا ڀڃندڙ آهي. جڏهن ته صحيح پهرين ڳالهه آهي. جيئن بدائع، زيلعي ۽ لوالجي ۾ آهي. محيط ۾ آهي ته اهو ئي وڌيڪ سهڻو چوڻ آهي. صدرالشهيد چيو آهي ته اهو ئي صحيح آهي. جيڪڏهن پنهنجي جسم کي ٽي دفعا (هڪ رڪن ۾) ڪهڻائين ته نماز ڀڄي پوندي، خلاصه ۾ اهو شرط رکيو ويو آهي ته هر ڀيري هٿ مٿي ڪئي ته پوءِ ڀڃندي. صاحب بحرالرائق چوي ٿو ته اهو شرط انوکو ۽ تفصيل عجيب آهي، ان کي ياد رکڻ گهرجي. پر ظهيري ۾ صدرالشهيد حسام الدين جي حوالي سان آهي ته جيڪڏهن جسم جي ڪاڇڳهه ٽي دفعا هڪ ئي ڀيري ڪهڻائين ته به نماز فاسد ٿي پوندي. انهي.

نماز جا ڀڃندڙ هنن کان وڌيڪ به گهڻائي آهن. خلاصي جي طور تي سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته نماز جي فرضن مان ڪوبه هڪ فرض ڇڏڻ سان نماز ڀڄي پوندي. جيئن قبلي کان منهن جو ڦري وڃڻ يا تسبيح جي مقدار جيترو وقت پليتي لڳل رهي. يا پليت ڪپڙو ايترو وقت جسم تي پهرجي ته نماز فاسد ٿي پوندي. هنن کان سواءِ ڪتابن ۾ وڌيڪ تفصيل سان نماز جا ڀڃندڙ بيان ٿيا آهن. اسان انهن تي اکتفا ڪيو آهي جيڪي گهڻو پيدا ٿيندڙ آهن.

خاتمو

مفتاح الصلوة پورو ٿيو. هيءُ رسالو شيخ احمد بن سليمان، جيڪو هن فقير جو ڀائيڄو آهي، جي سببان تاليف ٿيو آهي. اميد آهي ته الله تعاليٰ انهي محب، سندس مڙني فرزندن، دوستن، مخلصن ۽ درويشن کي توفيق ڏئي ۽ اعلى مقصدن تائين پنهنجي خاص احسان ذريعي پهچائي، آمين. هن رسالو ۾ ڪوڙ مسئلا اختصار جي سببان ڇڏيا

ويا آهن. هيترا عمل جي لحاظ کان ڪافي آهن. واللہ الموفق. مفتاح
الصلوة اللہ سبحانہ جي حمد ۽ احسان سان مصنف جي هٿن سان
1061ھ جي شهر الحرام ذوالحج ڪڏرندي پورو ٿيو. بحمد اللہ سبحانہ
والمنتہ والحمد لله اولا و آخرا. والصلوة علي رسوله باطنا و ظاهرا
وعلي صحبه ومن عمل بعملهم غائبا و حاضرا آمين يا رب العالمين.

* * *

الحمد لله العنا العنا
المحمد الذي هي بينا نقر القربا يا سيب
آسن

واحد و ستم و الذریات اما بعد بسجود مصلی را با جبار

از دانشمندان اوقات غار و دانستی وقت ظهر و آنجا، او

وَابْنَاءُ عَمْرٍو قَتْلًا بِرَحْمَتِكَ وَقَتْلًا بِرَحْمَتِكَ

وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ جُنَاحَ رُبْعٍ مَّا لَمْ يَكُنْ لَكَ مِنْ قَبْلُ مِنْهَا حَافِظٌ

برای دفعه دوازدهم و هجدهم از برای این کار یک عدد از دوازده

هفتاد و بیست و نه اند و آن شغلها شصت و هفتاد و یک

کافی می باشد در خاطر رسید که التی با تسبیحهم افتد ما را بکات

کے حکم پر اس نے دعا کی تھی۔ اور تو ان کو رفتہ بہرستہ انفاق

تشیخه، خاها قاضی که او را در دنیا و قیامت پندارده خواهی شد

و عاين کار آيد کرد انست زوال خو انديسيار دار

چنانکه اگر وضو کردی خواهی که چنانچه او کنایه باشد

رستم

نصفه

چهار دست سوار کرده باشند و اگر آن یکی بر این پنج و غیره نفر از این و آن
را بخوابانند از آن ملاقات پس بخواهند بهیچا صد شمشیر بر سر بر میان
آید همیشه شمشیر بر مقدمه و در برابر و عقبه متوجه در دو طرفه
آنرا مذکور و آنرا هر چه نیست طولید مثل از این و آن یکایک نیم از این
قیه بنده و معتدل بر طرف و در انگشت شش و یک شمشیر از وسط او
و ستونی بایست خفته پس از این کار او سوار شود که کند و در آن
که در طرف او در دوزخ بر آید بر آید یعنی یکی که کوفت و معلوم
کنند هر قدر سوار بر آید شمشیرهای آن را دو بال از آن یک شمشیر
و مقیاس در آن مرکز که در مقام گذشت شمشیر که در میان مقیاس
و چون طولید از این قایم حاصل شود و بهیچا شمشیر
پس بهیچا طولید از این شمشیر طولید مقیاس در میان یک شمشیر
نیم تا بهیچا شمشیر طولید بایستد و در آن یک شمشیر
و بهیچا شمشیر از این شمشیر در آن یک شمشیر
خود را شمشیر بجا بماند شمشیر از آن یک شمشیر
تخته را بجا بماند از آن یک شمشیر از آن یک شمشیر
طیلم

[illegible]

مکرور یا هر طور که باشد در روزی از روزها و مکرور
جهت قبله معلوم شود و این پنج ایستادن است
وقت ۵۵ ۵۵

و بعد از آنکه چون افتاب در برجهای شمالیه باشد در هر
روز یک بار بگوید یا ربنا ست لاس قبله یی تسبیح و آن مؤثر
ست بر مؤثر ارتقای ست لاس مکرر و ظلال آن یا بر مؤثر
ست از افق و ارتفاع آن ظلال آن ارتفاع است که معلوم شد
باشد که در اینجا هر ستان ارتفاع ست لاس مکرر نشود
و نشستن در سجده و ظلالش سه قدم و ده دقیقه تقریباً
چون اگر در پشت چرخ زاید بایست و سیم سرطان و قی
کر ظلالش بعد از ازاو سه قدم شود باشد آن ظلال است
قبله است پس اگر دیوار سجده ی برجهای آن ظلال آن وقت
بمانند و دیوار یک بایست او بجانب قبله است بطریقی
بمانند که این هر دو دیوار یکدیگر را از یک قایم شود
پس سجده ی مساوی قبله است و الله اعلم بالافعال و حسن
نیست و اگر نه در ظاهر است که ارتفاع ست مکرر در دیوار
در روزی از روزها برجهای شمالیه کشیده و ظلالش تعیین
کرده بنویسیم تا بعد از وصول این هر دو تغییر و معوقه ظلال است

ضميمو (جهته الكعبه)

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون ان الله ڪي جڳائڻ جنهن پنهنجو قرب حاصل ڪرڻ واريءَ عمارت جون ديوارون، اطاعت لاءِ وقتن ڪي سبب بنائڻ جي پيڙهه تي رکيون آهن. ۽ صلوات ان جي وڏي شرف وارن رهندڙن مٿان هجي، تمام افضل صلواتون معلومات جي عدد برابر ۽ ان جي آل، اصحابن، زالن، اهل بيتن ۽ اولاد جي مٿان..

اما بعد! جيئن ته نمازيءَ لاءِ نماز جا وقت ڄاڻڻ تمام ضروري آهن. ۽ ظهر جو وقت ۽ ان جي انتها ۽ عصر جي وقت جي شروعات زوال جي وقت ۽ اصلي پاڇي سڃاڻڻ تي موقوف آهي ۽ اهو ڪن اوزارن جي مدد سان معلوم ٿي سگهندو، جيڪو هڪ رياضي دان جو ڪم آهي، تنهن ڪري جيڪي رياضيءَ کان اڻ ڄاڻ آهن تن لاءِ هندي دائرو جوڙيو اٿن. جيڪو هڪ هنڌان ٻئي هنڌ منتقل نه ٿي سگهندو آهي، اهو سڀني افقن کي اڪيلو ڪافي نه ٿيندو آهي، دل ۾ آيو ته هڪ اهڙو اوزار هجي جيڪو مٿي افقن کي هڪ ئي ڪافي ٿي وڃي. ان جي صورت دل ۾ آئي ته ان کي هنن ورقن ۾ بيان ڪجي، ته جيئن هر خاص توڙي عام کي ڪم اچي.

زوال جو ڄاڻڻ تمام گهڻن فائدين وارو آهي هڪ اهو ته جيڪڏهن ڪنهن وضو ڪيو ۽ ان کان پوءِ ”تحيت الوضو“ ادا ڪرڻ ٿو گهري يا مسجد ۾ گهڙي ”تحيت المسجد“ ادا ڪرڻ ٿو گهري ته جيڪڏهن شڪ اٿس ته زوال ٿيو آهي يا نه؟ ته جڳائي ته ”تحيت“ ادا نه ڪجي. ڇاڪاڻ ته نقصان کان بچڻ فائدي ماڻڻ کان

بهتر آهي. جيڪڏهن اڳي يا پوءِ هنن سڃاڻل هوندو ته وقت جو
 وظيفو هٿان نه ويندو. نماز جنازه کي به ائين سمجهڻ گهرجي.
 ٻن نمازن جي وقت سڃاڻڻ جو فائدو اهو آهي ته علماءِ قرار ڏنو
 آهي ته بهتر اهو آهي ته نماز ظهر هر شيءِ جو پاڇو ان جي برابر ٿيڻ
 کان اڳ ادا ڪرڻ گهرجي. ۽ عصر جي نماز شيءِ جي ٻن پاڇن برابر
 ٿيڻ کان پوءِ ادا ڪرڻ گهرجي. ٻئي وقت سڃاڻل هوندا ته هر هڪ
 نماز پنهنجي پنهنجي وقت ۾ ادا ٿي سگهندي، يعني عصر جي نماز ٻن
 پاڇن کان پوءِ مڪروه وقت کان اڳ، جيڪو سج جي تبديل ٿيڻ
 (ڳاڙهي ٿيڻ) جو وقت آهي.

شيءِ جي ٻن برابر پاڇن جو سڃاڻڻ تمام ڏکيو آهي ڇاڪاڻ ته
 ٻن برابر پاڇن کان بعد بيھڻ گهرجي ته جيئن امام اعظم جي مذهب
 مطابق مستحب وقت هٿ اچي سگهي. هن جڳهه تي اڪثر عالمن
 چيو آهي ته انصاف وارو قول مقبول وقت جي سڃاڻڻ آهي. جڳاڻي به
 اهو ٿو ته مقبول وقت سڃاڻڻ گهرجي.

فرض ٿا ڪريون ته جيڪڏهن ربع يا ان جهڙي ڪنهن ٻي
 شيءِ سان ان جي سڃاڻڻ ٿا ڪريون. ته پوءِ اهو سڀني پاسن ۾ ٿيندو.
 بلڪ ڪن چيو آهي ته زوال جي سڃاڻڻ ۾ ٻيو قول قبول نه ڪرڻ
 گهرجي. بس اها ڳالهه ان جو باعث ٿي ته صورت، جيڪا تصور ۾
 آهي تنهن کي عملي صورت ۾ آڻجي. ته جيئن مذڪوره عبادتن جي
 غنيمت جو طلبگار جڏهن ربع وغيره جو اوزار نه رکندو هجي يا رکندو
 هجي ته ان ذريعي وقت معلوم ڪرڻ نه ڄاڻيندو هجي ته هن ذريعي
 عظيم مقصد تائين پهچي سگهي.

ان جو بيان مقدمي، ٻن بابن ۽ خاتمي ۾ سهڙجي سگهيو آهي.

مقدم

مثنين اوزار جو بيان

اهو، هڪ ڪاٺي آهي، جا ڊيگهه ۾ ٻه هٿ يا ڏيڍ هٿ ۽ ان جي ٽولهه ويڪر جو مقدار ٻه آڱريون مثلاً ۽ هڪ سطح ان جي صاف ۽ برابر هئڻ گهرجي. ان جي وچ ۾ اهڙيءَ جڳهه تي سوراخ ڪجي جنهن جا ٻئي پاسا وزن ۾ برابر هجن. يعني ڏاڳي سان جهلي معلوم ڪجي ته ان جا ٻئي پاسا برابر هجن، ٻنهي پاسن مان ڪو به هڪ پاسو ٻئي کان وڏو نه هجي ۽ ان سوراخ واريءَ جڳهه تي مقياس اهڙيءَ طرح قائم ڪجي جو مقياس ۽ ڊگهي ڪاٺيءَ جي وچ ۾ زاوية قائمه حاصل ٿئي. ۽ مقياس جي ٽولهه ڊگهي ڪاٺيءَ جي ٽولهه کان گهٽ هجي. ۽ مقياس جي ڊيگهه سنڌ جهڙي علائقن ۾ ڪاٺيءَ جو نائون يا ڏهون اهو جوڀ آهي ڊگهو ٿيندو. ۽ چوٿين، پنجين ۽ ڇهين اقليم ۾ ان کان گهٽ ٿيندو. ۽ جيترو پري ٿيندو اوترو گهٽ ٿيندو. جيڪڏهن ننڍو هوندو ته هر جاءِ تي ڪم ايندو. البتہ عمل جي لحاظ کان جيترو وڏو اوترو بهتر. البتہ ايترو ضرور هجي جنهن مان ٻه برابر پاڇا ۽ 'في الزوال' (اصلي پاڇو) وٺي سگهجي.

ڊگهي ڪاٺيءَ تي مقياس جي هڪ پاسي کان ٻه خط برابر چڪڻ گهرجن، جو انهن ٻن خطن وچ ۾ بعد (وٿي) مقياس جي ٽولهه جي مقدار جيتري هجي، ۽ اهي ٻه خط مقياس جي منڍ کان ڊگهي ڪاٺيءَ جي منتهن تائين چڪڻ گهرجن. ۽ اصل وڏي مقياس جو ڇڏي ڏيڻ گهرجي ايستائين جو آواز جو حصو ڊگهي ڪاٺيءَ جي ٻئي طرف کان ٻاهر اچي ۽ ان حصي جي منڍ تي سوراخ ڪجي، ۽ انهيءَ حصي ۾ پيٽر يا لوھ يا ان جهڙي ڪا شيءِ لٽڪائي ڇڏجي. ته مقياس

سطح زمين تي قائم ۽ مستقيم ٿئي. ۽ ڪاٺيءَ جي سطح افق جي سطح جي متوازي ٿئي. ۽ هيءُ سهولت ۽ احتياط خاطر آهي، نه ته بس جيڪڏهن مقياس ڪاٺيءَ جي وچ تي ڪتل هجي، اصل ۾ اهو ڳرو ٿيل هجي. البته هتي وڌيڪ ڳورائي گهرجي جو پورو وزن ڪاٺيءَ جو دفاع ڪندو. جيڪڏهن وزن معلق نه ڪجي ته شرط آهي ته ڊگهيءَ ڪاٺيءَ جي ٻنهي طرفن مان سڀ مقصد حاصل ڪجن. ۽ مقياس کي ست قسم ڪري ستين قسم جي مقدار برابر انهن ستن مقياسن مان ڊگهي ڪاٺيءَ مٿان ان جي منتهن تائين متوازي خط ڇڪجن.

۽ اهل نجوم جي اصطلاح ۾ هر شيءِ جا ستن برابر قسمن ۾ ورهايل هجي، ان جي ستين کي قدم چوندا آهن. ان طرح متوازي خطن جي وچ ۾ جيڪا وٿي آهي. سا قدم آهي. ۽ هر قدم کي سٺ قسمن ۾ برابر تقسيم ڪجي. ۽ هر قسم کي دقيقو چوندا آهن ۽ دقيقه کي به سٺ قسمن ۾ تقسيم ڪجي ۽ ان جي هر هڪ قسم کي ثانياه چوندا آهن. ۽ ان تي ٽئين ۽ چوٿين کي قياس ڪرڻ گهرجي. ۽ مقياس جي چوٽيءَ تي هٿ جي جاءِ هئڻ گهرجي ته جڏهن به وقت جو پاڇو معلوم ڪرڻو هجي ته ان کي پڪڙجي ۽ اوزار کي اهڙيءَ طرح معلق ڪجي جو مقياس جي پٺ سج طرف اهڙيءَ طرح هجي، جو مقياس جو پاڇو ٻن ڊگهن خطن سان پيٽ ۾ هجي. ائين جيئن جتي جتي جي برابر ٿيندي آهي، بس اهو ان وقت جو پاڇو آهي.

باب پهريون

اصلي پاڇي ۽ ظھر جي شروعاتي وقت

جي سڃاڻپ جو بيان

جيڪڏهن اصلي پاڇو حاصل ڪرڻو هجي ته زوال کان اڳ، يعني جڏهن زوال جو وقت ويجهو اچي. تڏهن مذڪور طريقي مطابق پاڇو وٺجي. ۽ ان تي نشان لڳائي انتظار ڪجي. ان کان پوءِ ٻيهر پاڇو ڏسجي؛ جيڪڏهن پهرئين کان پاڇو گهڻيو آهي ته سمجهجي ته پهريون پاڇو زوال جو نه هو، هاڻي ٻيهر پاڇو ڏسجي. ايسٽائين جو پاڇي جي شروعات ٿئي (اهو پاڇو جيڪو وڌي ٿو) بس اهو ظھر جي ابتدا جو وقت آهي، ۽ نقصان ۾ پاڇي جي جيڪا پڄاڻي هئي سا اصلي پاڇو هئي.

چاڻڻ گهرجي ته اصلي پاڇو ڇھ برج: سرطان، اسد، سنبل، ميزان، عقرب ۽ قوس جو برابر هوندو آهي. يعني زوال ڇهن برج جو پيو آهي. ابتر طريقي سان. يعني سرطان جو منڍ جوتا جي پڇاڙيءَ سان برابر آهي. ۽ پاڇو مايليم بمائيليم (جيڪو ملي ٿو ۽ جنهن سان ملي ٿو) ۽ پاڇو سرطان جي پڇاڙيءَ جو جوتا جي منڍ جي برابر آهي. انهيءَ ساڳئي طريقي تي آهي اسد، ثور، سنبل، حمل، ميزان، حوت، عقرب، دلو، قوس ۽ جدي. ۽ انهن ڏينهن جي پاڇي جو تعين جي ذريعي معلوم ٿيندو. يا اختيارخاني جي طريقي سان معلوم ٿيندو اهو ٻئي باب ۾ بيان ڪندس. هڪ ڏينهن جيڪو اصلي پاڇو معلوم ٿئي جيڪڏهن ٻه ٽي ڏينهن رکي ان تي ڪم جي شروعات ڪجي ته گهڻو تفاوت نه ٿيندو. البته چاڻڻ گهرجي ته ڇهن برج ۾ جيڪي سرطان کان قوس تائين آهن، تن ۾ اصلي پاڇو ڏيهون ڏينهن وڌندڙ آهي. ۽ ڇهن ويجهن برج ۾ منڍ واري سمت کان ٿورو تفاوت آهي، ۽ پري واري ۾ وڌيڪ. جيڪڏهن ويجهي ۾ تفاوت چند ثانياً هوندو ته پري ۾ تفاوت هڪ ۽ ٻن دقيقن جو ٿيندو. ۽ هن کي ڪما حق بنا جدول ۽ بنا عمل جي نه ٿو لهي سگهجي.

باب ٻيو

وقت ظهر جي ختم ٿيڻ ۽ وقت عصر جي شروع ٿيڻ جو بيان

وقت جو پاڇو ڏسجي، جيڪو خطوط جي وچان حاصل ٿئي، جيڪو اصل مقياس مان خط اول تائين آهي، يعني اصلي پاڇي جي قدمن کان وٺبو. اصلي پاڇو مٿئين آلي سان معلوم ڪيو ويو هجي يا ٻي جاءِ تان معلوم ڪيو ويو هجي.

جيئن زيچ جي ذريعي يا ربع جي ذريعي معلوم ڪيوسين، جيڪو سيوستان ۽ ان جي آس پاس ۾ جيئن ڳوٺ پاٽ يا سن ۾ منڍ سرطان ۾ اٺ ٽيهه دقيقه آهي ۽ ان جي آخر ۾ چائيتاليهه دقيقه ۽ اٺين اسد ۾ هڪ قدم ۽ ان جي آخر ۾ هڪ قدم ۽ ٽيونجاهه دقيقه آهي. ۽ ٽئين سنبل ۾ ٻه قدم آهي. ۽ ان جي ٽيويهين ۾ ٽي قدم آهي. ۽ اٺين ميزان ۾ چار قدم آهي. ۽ ان جي ٽيويهين ۾ پنج قدم آهي. ۽ اٺين عقرب ۾ ڇهه قدم. ۽ ان جي ٽيويهين ۾ ست قدم ۽ ان جي آخر ۾ ست قدم ۽ اٺاويهه دقيقه ۽ يارهين قوس ۾ اٺ قدم ۽ ان جي آخر ۾ ٽيويهه دقيقه. ساڳئي انهيءَ طريقي تي باقي ڇهه برج ابتڙ طريقي تي جيئن پهرئين باب ۾ بيان ٿيو.

۽ جيئن اصلي پاڇو پاڇي منجهان حاصل ٿيو ته ان کان پوءِ باقي پاڇو ڏسو. جيڪڏهن ست ٿيو ته مثل ٿيو، جيڪڏهن گهٽ ٿيو ته مثل کان گهٽ چئبو. جيڪڏهن وڌيڪ هوندو ته مثل کان وڌيڪ چئبو. جنهن صورت ۾ اصلي پاڇو خارج مان معلوم ٿيو هجي، ان صورت ۾ ڪڏهن سج جي مقام سڃاڻڻ جي گهرج ٿيندي آهي. ته هن وقت ڪهڙي درجي ۾ ڪهڙي برج ۾ آهي. هن باب ۾ ڪا به شئي اختيارخاني جي قاعدي کان وڌيڪ آسان ناهي. تنهن ڪري ان جو خلاصو لکان ٿو.

خاتم

پاچي مان قبلي جو طرف معلوم
ڪرڻ جي بيان ۾

ديار سنڌ ۽ هندستان، سڄي خراسان ۽ ماوراء النهر ۾ جيڪڏهن سج اترين برجن ۾ هوندو ته هر روز هڪ ڀيرو بلڪه ٻه ڀيرا قبلي جي طرف ٿيندو آهي ۽ اهو موقوف آهي مڪي جي طرف جي ارتفاع سڃاڻڻ مٿان يا ان جي پاچي سڃاڻڻ مٿان يا سمت جي معرفت مٿان جيڪو افق مان ۽ ان جي پاچي جي ارتفاع مان هوندو آهي پوءِ جيڪڏهن معلوم هجي ته سيوستان جي آس پاس مڪي جي سمت جو ارتفاع ڇاهٺ درجہ آهي. ۽ ان جو پاڇو ٽي قدم ۽ ڏھ دقيقه تقريبن آهي ته پوءِ جيڪڏهن ائين جوزاء ۾ يا ٽيوپهين سرطان ۾ جڏهن ان جو پاڇو زوال کان پوءِ ٽي قدم ٿيل هوندو ته اهو پاڇو قبلي جي سامهون هوندو آهي. پوءِ جيڪڏهن مسجد جي ديوار ان وقت واري پاچي جي برابر ڪڙي ڪيل هوندي ۽ اها ديوار جنهن جي پٺ قبلي جي طرف آهي. اهڙيءَ طرح قائم ڪبي جو هيءُ ٻئي ديوارون زاويه قائمي جو احاطو ڪندڙ هجن. ته بس مسجد قبلي جي سامهون هوندي. واللہ اعلم. عملي طور فرصت ڪانهي نه ته دل ۾ اٿم ته سمت مڪي جو هنن علائقن ۾ ارتفاع اسان جي ڏينهن ۾ هرروز جي اتر جي برجن جي صورتحال ڪڍي ان جا پاڇا متعين ڪري لکان ها. ته هنن ٻنهي جي حاصل ٿيڻ کان پوءِ مذڪور اوزار سان يا جنهن به طريقي سان ممڪن ٿي سگهي خالي پاچي سڃاڻڻ کان پوءِ مذڪور ڏينهن مان هر ڏينهن جي قبلي جي جهت معلوم ٿئي ها. ۽ هي ربع جي ذريعي تمام آسان آهي. تمت

فتح محمد

اسلامي علمن ۾ محدث ڪنهن مسئلي کي حديث جي نقط نظر کان بيان ڪندا آهن. ۽ هڪ فقيه، خاص طور اهو جڏهن ڪنهن مڃيل فقهي مسلڪ جو مقلد هجي ته مسئلي کي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ ڏسندو آهي. مولانا مخدوم فتح محمد سنڌيءَ پنهنجي هن ڪتاب ۾ نماز جون مڙئي جزئيون، گهڻي کان گهڻيون، جيڪي پاڻ سهيڙي سگهيو آهي، سي سڀ جو سڀ فقهي حنفيءَ جي نقط نظر کان حنفي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪيون آهن. وڏي خوشي هن ڪتاب جي هيءُ آهي ته نماز پڙهندڙ آڏو جيترا به عملي مسئلا عموماً پيش ايندا آهن ممڪن حد تائين اهي سڀ جو سڀ مصنف سهيڙي پيش ڪيا آهن. تڏهن به مسئلا ايترا گهڻا آهن جو سڀني کي سهيڙڻ جي دعوا ڪو به مصنف نه ٿو ڪري سگهي. مفتاح الصلوة جي مصنف پڻ اهو اعتراف ڪيو آهي ته:

”هن رسالي ۾ اختصار جي خيال کان ڪوڙ مسئلا اسان

چڏي ڏنا آهن. پر عمل جي لحاظ کان هيءُ گنج آهن.“

۽ هيءُ حقيقت به آهي ۽ پڙهندڙ به مطالعي کان پوءِ جيڪڏهن انصاف کان ڪم وٺندا ته مڃي وٺندا ته نماز جي مسئلن تي هيترو جامع ڪتاب سواءِ انهن ڪتابن جي جيڪي مصنف ماخذ طور ورتا آهن، علمي دنيا ۾ ڪو ٻيو مشڪل سان ملي سگهندو.

ان ڪري هيءُ ڪتاب نه رڳو سنڌ ۾ پر پوري هندستان ۾ مقبول عام ٿيو. علمي حلقن ۾ هن جي فتويٰ ۽ فيصلن کي معتبر ۽ مقبول مڃيو ويو آهي.

- مولانا محمد انس راجپر

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.